Kéri Katalin

Női élet, leánynevelés az újkorban

Válogatott tanulmányok

Gondolat

Női élet, leánynevelés az újkorban

286.

KÉRI KATALIN

Női élet, leánynevelés az újkorban

Válogatott tanulmányok

Gondolat Kiadó
Budapest, 2015

LEKTOR
dr. habil. Németh András DSc, egyetemi tanár,
dr. habil. Pukánszky Béla DSc, egyetemi tanár,

© Kéri Katalin, 2015

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadó könyvei nagy kedvezménnyel az interneten is megrendelhetők.
www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
A borítón Marguerite de la Sabriere (1630–1693) portréja látható
A borítót Pintér László készítette
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 609 9

Tartalom

Bevezetés 7

Tendenciák és eredmények a nőnevelés-történet nemzetközi kutatásában.
Neveléstudomány: Oktatás, kutatás, innováció. 2013/3. 22–39. 13

Magyar művek és kutatások a nőnevelés történetéről a XX. század közepéig.
Magiszter, Kolozsvár, 2015/tavasz, 77–91. 43

Művek a nőkről, tanulási jogaikról a kora újkori Itáliában.
In: *Értékőrzés és -átadás. Nevelés- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk.: Bús Imre – Klein Ágnes – Tancz Tünde (PTE IGYK, Szekszárd, 2012.) 17–25. 58

XVII. századi francia művek a nőnevelésről.
Képzés és Gyakorlat, 2015/1. 66

Tudós nők a 17–18. századi Európában.
In: Fizel Natasa, Nóbik Attila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére.* Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2014. 107–125. 85

Női élet, leánynevelés a XVI–XVIII. századi Magyarországon.
Eruditio és Educatio, Komarno, 2015/1. 5–32. 106

Hazai művek és viták a lánynevelésről és a női művelődésről a XVIII–XIX. század fordulóján.
Danubius noster – az Eötvös József Főiskola tudományos folyóirata.
1. évf. 1. sz. 2013/tavasz, 19–38. 137

„Nők csak mértékkel olvassanak" – Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez.
In: Csóka-Jaksa Helga, Schmelczer-Pohánka Éva, Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia – oktatás – könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére.* Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs, 2014. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai; 12.) 319–342. 166

„Okos asszony nem marad gyermek nélkül" – Anyai szerep, gyermeknevelés a 17–19. századi Magyarországon.
In: *Tanulmányok a gyermekkultúráról.* Szerk.: Bús Imre, PTE IGYK – Gyermekkultúra Kutatócsoport, Szekszárd, 2013. 25–55. 195

Bevezetés

Ez a kötet nem a címben jelzett téma összefoglalását adja, hanem azokat a tanulmányokat gyűjti egy csokorba, amelyek a szerző tollából az elmúlt években folyóiratokban, alkalmi kötetekben a leánynevelés és női művelődés újkori történetének valamely részterületéről megjelentek. Az írásokat megalapozó kutatások során elsősorban arra törekedtünk, hogy a leánynevelés történetét társadalom- és művelődéstörténeti keretek közé ágyazottan, a nőtörténethez és a neveléstörténethez szorosan kapcsolva mutassuk be, lévén azok szerves része. Lehetőségeinkhez mérten megpróbálkoztunk a multiperspektivikus, számos más tudomány eredményeit és forrásait is a kutatásokba emelő látásmód érvényesítésével. Így az eszmetörténet, a vallás-, a művészet-, a sajtó-, az irodalom-, az orvoslás-, a politika-, a könyvtár- és a gazdaságtörténet, az antropológia, illetve a demográfia és a statisztika területéről is merítettünk a téma kifejtését segítő, a leánynevelés és női művelődés egy-egy szűkebb területének megértését lehetővé tevő adatokat.

A források összegyűjtése során lényeges szempont volt a nemzetközi, országos, regionális vagy helyi szintű adatok feltárása mellett a mikrotörténelem, a személyesen megélt múlt emlékeinek a kutatása is. Így került az egyes tanulmányokba számos olyan, nyomtatott vagy kéziratos magánlevelekből, naplókból, memoárokból, önéletrajzi ihletésű irodalmi alkotásokból, útirajzokból vett részlet, amelyek kiegészítik, életszerűbbé teszik, egyes esetekben más megvilágításba helyezik az oktatáspolitikai és eszme-

történeti források lánynevelléssel és női művelődéssel, női élettel kapcsolatos tartalmát.

A diakrón megközelítés ugyan a tanulmányok fontos felvezető szálát jelenti, ám minden esetben, amikor csak erre mód nyílt, a kronologikus témavezetés mellett megpróbálkoztunk a szinkrón szempontok érvényre juttatásával. Ezen belül kiemelten kezeltem néhány, a lánynevelés történet forrásaiból jól kibontható olyan *problématörténeti csomópont*ot, mint például az olvasási és művelődési szokások és lehetőségek, az anyaságra és a háziasszonyi-gazdasszonyi szerepre történő felkészítés kérdése. Lényegesnek tartottam ezek mellett a *hatás- és recepciótörténeti vizsgálódások*at, hiszen ezek mutatnak rá igazán arra, hogy az újkori lánynevelés és női művelődés történetében melyek voltak a lényegesen új gondolatok és törekvések, hogyan áramlottak korszakról korszakra és országról országra bizonyos alapgondolatok, művek vagy műrészletek. Ezek a kutatások mutattak rá arra is, hogy az újkori Magyarországon és Erdélyben hogyan jelentek meg és miként hatottak külföldi szerzők lánynevelési és nőkről írott könyvei, milyen fordítások és átdolgozások készültek ezekről, illetve hogy mi volt (volt-e?) tipikusan hazai a leányok nevelésében.

Jelen kötet első két tanulmánya minden eddiginél szélesebb körű áttekintést ad a tématerület nemzetközi és hazai kutatásának történetéről, irányzatairól és főbb eredményeiről. Historiográfiai vizsgálódásaink alátámasztották, hogy a női (nevelési) múlt kutatása nem az 1960-as, 70-es években, nem a nőmozgalmak erősödését, a *women's studies* kibontakozását és intézményesülését követően, még csak nem is a társadalomtörténeti történetírás irányzatainak XX. század közepén történt elterjedésével kezdődött. Forrásfeltárásaink, elemzéseink egyértelműen bizonyítják, hogy már a középkori-reneszánsz kori Európában is íródtak tudományos igényű, vagyis felhasznált forrásaikat feltüntető és azokat elemző, összevető művek. A XVIII–XIX. századtól, a történettudomány születésétől kezdve pedig számos nyugati példát hozhatunk arra, hogy a nők művelődésével vagy a lányok nevelésének történetével foglalkozott egy-egy szerző. Mindez a XIX. században kibontakozó pedagógiai-neveléstörténeti irodalomban is tükröződött, jóllehet, már akkor megfigyelhetjük azt, a többnyire ma

is szokásos tárgyalási módot, hogy a lánynevelés történetét vagy önállóan, a fiúk nevelésétől („a neveléstörténettől") elszakítva, vagy annak csak – mintegy mellékes – részeként feltüntetve (például egy adott korszak nevelésügyét bemutató cikk, fejezet vagy könyv utolsó bekezdéseként) mutatták be.

A könyv két további tanulmánya itáliai és franciaországi kora újkori, a lánynevelésről és a nők művelődési jogairól írott nyomtatott forrásait mutatja be, ahol lehetséges volt, teret szentelve hazai recepciójuk és magyar fordításaik bemutatásának is. Aligha találnánk olyan európai helyszínt a kora újkorban, ahol nem születtek a nőkről szóló írott munkák, melyek közül mára ugyan sok elkallódott vagy az enyészeté lett, ám számos megőrződött, és ezek egy része közgyűjteményekben fellelhető és kutatható. Ezeknek a műveknek az összevető elemzése rávilágít arra, hogyan vándoroltak időről időre, helyszínről helyszínre különböző írásművek és/vagy a bennük foglalt gondolatok. Portugáliától Oroszországig számos mű kerülhet fel a korszak nőkről szóló nyomtatott forrásainak tartalmi és műfaji értelemben is színes európai térképére, ugyanakkor vitathatatlan, hogy az itt bemutatott francia és itáliai, valamint az angol és német források váltak a legáltalánosabban ismertté és idézetté Európában, így hazánkban is. A nőkről íródott európai műveknek természetesen nem mindegyike szólt a lánynevelésről és női művelődésről a kora újkorban, bár hangsúlyozni kell, hogy utóbbiak kérdésköre gyakran szervesen egybekapcsolódott a női jogok követelésével (vagy épp fordítva: az egyenlősítő törekvések ellenzésével).

A következő tanulmány az elmúlt évtizedekben keletkezett nemzetközi szakirodalmak adatainak feldolgozásával és összevetésével, valamint XVIII–XIX. századi magyar sajtótermékek vonatkozó cikkanyagának felhasználásával ad rövid, és korántsem teljes áttekintést arról, hogy a kora újkori Európában milyen lehetőségeik voltak azoknak a nőknek, akik tudományokkal foglalkoztak. Az írást számos mikrobiográfia teszi teljessé, melyekből egybevetésük nyomán kibontható a korabeli sajátos és egyedi női életutak több közös, a személyes női sorsokon túlmutató, az adott korra jellemző vonása.

A kötetben ezt követően azok az írások kaptak helyet, amelyek elsősorban hazai források feltárását követően keletkeztek.

Ezek közül az elsőben a kora újkortól a felvilágosodás korának végéig tekintjük át és vetjük össze azoknak a magyar nyelvű írott és nyomtatott forrásoknak a tartalmát, amelyek a korszakban Magyarországon és Erdélyben a nők mindennapjairól, neveltetésükről és nevelésről való elképzeléseikről születtek. A források között pamflet, önálló értekezés, költemény, levélgyűjtemény, halotti beszéd, prédikáció, újságcikk és életvezetési könyv egyaránt található. A tématerületet több hazai szerző kutatta már, az elsődleges források bemutatása mellett az ő munkáik értelmezésére, adataik bővítésére is figyelmet fordítottunk. Kutatásaink megmutatták, hogy a vizsgált korszakban a magyar szerzők jól ismerték a fontosabb európai, a nőkről, lányok neveléséről írott forrásokat, azokból kiindulva fordításokat, adaptációkat készítettek, illetve önálló munkákban is összefoglalták saját tapasztalataikat és véleményüket.

Mintegy a téma folytatásaként a következő tanulmány áttekintést ad arról, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján Magyarországon és Erdélyben hogyan jelentkezett a nyugat-európai országokban akkor és korábban írt, a nők művelődési jogaiért fellépő, a lánynevelést támogató írásművek és viták hatása. A felvilágosodás korában nőkről, nőnevelésről született magyar nyelvű művek nemzetközi kontextusban való, *gender* közelítésű kutatása segít annak megértésében és tisztázásában, hogy milyen közvetítői csatornákon, mely személyeken és műveken keresztül jutottak el a témával kapcsolatos európai gondolatok Magyarországra. A korabeli források vizsgálatával ugyanakkor arról is pontosabb képet kaphatunk, melyek voltak a női művelődéssel, lányiskolákkal kapcsolatos, a magyarországi társadalom- és nemzet fejlődéséből következő, tipikusan és jellegzetesen magyar gondolatok és problémák. A tanulmány ezek, a nőnevelés akkori századfordulós történetével kapcsolatos hatások és kölcsönhatások, a gondolatok internacionalizációjának és nemzeti sajátosságainak összefoglalását adja. Kutatásunk középpontjában a XVIII. századi magyar nyelvű források feltárása, értelmezése és elemzése, a szövegek tartalmának külföldi művekkel való összevetése állt.

Az előző írásokban már bemutatásra került, a női művelődéssel és leányneveléssel kapcsolatos hazai források értelmezését fon-

tos adalékokkal egészíti ki a XVIII–XIX. századi magyarországi és erdélyi női olvasóközönség formálódásáról feltárt, az olvasóvá nevelésről szóló kútfők vizsgálata, melynek eredményeit önálló tanulmányban tettük közzé. A kutatásaink során összegyűjtött, előzetes várakozásunkat messze meghaladó számban a leányok és nők olvasásához tanácsokat és tiltásokat adó források egyértelműen bizonyítják, hogy a könyvek jelentőségét a nevelésben sok korabeli gondolkodó még a család és az iskola hatásánál is fontosabbnak vélte. A XVIII. század végétől mind fontosabb, a nemzeti, a magyar nyelvi és a vallásos nevelést illetően is kiemelkedő kérdéssé vált, hogy *mit és hogyan olvassanak* a lányok és nők.

A kötetet záró tanulmány változatos hazai források feltárása, összevetése és tartalmi összegzése nyomán röviden arról ad áttekintést, hogy a XVII–XIX. századi Magyarországon melyek voltak azok a legfontosabb gondolatok, amelyek az anyai szereppel és (ennek elválaszthatatlan részeként) a gyermekvállalással, a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatosan megfogalmazódtak. Az egyházi prédikációk, a sajtócikkek, az életvezetési és orvosi könyvek, a pedagógiai szakmunkák és az irodalmi művek meglehetősen egybehangzóan közvetítették a kiindulási korszakhatárként választott kora újkortól a legújabb korig azt a gondolatot, hogy a nők legfontosabb feladata a gyermekszülés és a gyermekek gondozása, nevelése, és azt, hogy egy nép, egy nemzet sorsa (éppen emiatt) az anyák kezében van. Ez, a számos és igen különböző műfajú, zömmel férfiak által írt forrásból feltárható elgondolás olyan századokban volt uralkodó, amikor a nők számára alig, illetve csak jelentős erőfeszítések nyomán, a XIX. század végére vált lehetővé a családi életen, a magánszférán túli szerepvállalás és önérvényesítés.

A tanulmányainkban foglalt forrásbemutatások főbb eredményeit összegezve megállapítjuk, hogy az újkori magyarországi és erdélyi leánynevelés és női művelődés története *szerves része* volt az európai neveléstörténetnek. A lánynevelésben a XVI–XIX. század között kiemelt volt a lányok *hagyományos női szerepek*re történő felkészítésének fontossága, ennek szem előtt tartása. A nőket azonban nem csak a háztartás vezetése, a gyermekek világra hozatala és nevelése, hanem a jó erkölcsök, a vallás, a magyar nyelv

és a nemzeti értékek megtartása, ápolása miatt vette körül kiemelt figyelem. A magyar és egyetemes neveléstörténet-írásban többnyire a jövőre vár még az a feladat, hogy a két nem iskolai és nem intézményesült nevelésének együttes, komplexitásában és sokszínűségében kibontott történetét összefoglalja. Ez a tanulmánykötet téma- és gondolatfelvetéseivel, az eddigi kutatási eredmények kritikai összegzésével, új forrásokkal történő kiegészítésével egy ehhez készült előmunkának tekinthető.

Tendenciák és eredmények a lánynevelés-történet külföldi és hazai kutatásában

Neveléstörténet és lánynevelés-történet

A nő- és a neveléstörténet gazdag tematikájának kiemelkedő, már a korábbi századokban is gyakran kutatott területét jelenti a *nőnevelés múltjának* feltárása. A tématerület historiográfiája egyrészt azt mutatja, hogy a nőnevelés-történet az „általános" neveléstörténet egyik ága volt az elmúlt évtizedekben, másrészt pedig a leányiskolák és a lányok neveléséről szóló eszmék kutatásának felfutását láthatjuk. (Ez utóbbiak alatt világszerte leginkább a középosztálybeli lányok nevelését értik a kutatók, hiszen a közép- és felsőszintű intézményesült képzésben túlnyomórészt ők vettek részt.) Hunt megállapítása szerint a nőnevelés kérdése a neveléstörténetben szinte minden esetben vagy alárendelten, vagy elkülönítetten kezelt téma.[1] A nőnevelés-történet kutatásában is új dimenziókat nyitott és korszerű megközelítési módokat tett lehetővé a *gender* szempontú vizsgálódás, amelyet értelmezési keretként használva világossá vált, hogy az utóbbi másfél évszázad során a nyugati világban mindenütt – így természetesen Magyarországon is – a lányok iskolai képzése során jelentős konfliktusok keletkeztek a munkaerőpiacra történő, illetve tudományos igényű nevelésük és az otthoni (hagyományosan női) feladataikra felkészítésük között.[2] Az elmúlt időszak kutatásai arra is rámutattak, hogy milyen szoros a nő- és a társadalomtörténet kapcsolata,

[1] Hunt, Felicity (ed.): *Lessons for Life: The Schooling of Girls and Women, 1850–1950.* New York & Oxford: Basil Blackwell, 1987. XII. o.
[2] Uo. XIII. o.

hogy a leánynevelés részletei és összefüggései nem elemezhetők és nem érthetők meg széles társadalom- és nőtörténeti háttér nélkül. A kutatások fontos hozadéka, hogy világosan láttatják: nem beszélhetünk egyetlen társadalom esetében sem átfogó módon a „lánynevelésről" vagy „a nők művelődési szokásairól", hiszen a nevelési célokat, tartalmakat, lehetőségeket illetően éppúgy jelentős társadalmi, felekezeti, nemzetiségi különbségek léteztek, mint a kutatások főszereplőiként aposztrofálható lányok iskolai, családi nevelési tapasztalatait illetően.

Az elmúlt több mint száz évben világszerte sok adatot tártak fel és elemeztek a lánynevelés-történet kutatói. Hosszabb és rövidebb lélegzetű önálló monográfiák, tanulmánykötetek, szemelvénygyűjtemények, cikkek és esszék íródtak a leánynevelés és női művelődés történetének eddigi kutatási eredményeiről, valamint összefoglaló, a női emancipációval átfogóan, több szempontból foglalkozó művek részletei szólnak ugyanerről. A témát felölelő, hatalmas mennyiségű szakirodalomnak az áttekintése ma már elképzelhetetlen a bibliográfiai adatokat gyűjtő és csoportosító, nyomtatott és elektronikus adatbázisok[3] nélkül.

Külföldi kutatások és forráskiadások

A KEZDETEK

A nőnevelés történetének első összefoglalásait fedezhetjük fel több régi szerzőnél, akik – mint például Juan Luis Vives *De Institutione feminae christianae* (A keresztény nő neveléséről)[4] című, 1538-ban

[3] L. például egy régi kötet modern, elektronikus kiadását: Catalogue of Books in the Pedagogical Section of the University Library. Berkeley, University of California, 1895. 43. o. https://archive.org/details/cataloguebooksi00browgoog (A letöltés ideje: 2015. 01. 08.)

[4] Kritikai kiadást l.: Vives, Juan Luis: De Institutione feminae christianae. Liber primus. Introduction, Critical Edition, Translation and Notes. Ed.: C. Fantazzi, Matheeussen C., transl.: C. Fantazzi. Leiden – New York – Köln, Brill, 1996. A mű magyar fordítása: Vives János Lajos válogatott pedagógiai művei. Ford.: Péter János. Kézdivásárhely, 1935. Ennek elemzését l.: H. Ka-

megjelent művében, vagy Josefa Amar y Borbón 1790-es *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres* (Értekezés a nők testi és erkölcsi neveléséről) című írásában – a lánynevelésről készített saját könyveikhez csatoltak olyan áttekintést, kiegészítéseket vagy irodalomjegyzéket, amely bőven tartalmazta a korábban e témáról íródott munkák adatait.[5] Ezek természetesen még nem a neveléstörténeti kutatásokkal szemben napjainkban támasztott elvárások szerint készültek, mégis fontos kiindulópontot jelenthetnek az újkor előtt keletkezett lánynevelésről, a nők művelődéshez való jogáról szóló művek megismerése során. Josefa Amar y Borbón egy másik, 1786-ban írt művében is kiemelte, hogy a nőkről és nevelésükről korábban szinte mindig férfiak írtak, pedig voltak tudós nők is már az ókortól fogva a világ különböző országaiban. Sok más szerző mellett felsorolta például azokat a spanyol nőket, akik őelőtte a lánynevelléssel foglalkoztak: Luisa Sigea, Francisca Nebrija, Beatriz Galindo, Isabel de Joya, Juliana Morrell és Oliva de Sabuco nevét említette.[6]

Az elmúlt időszakban több olyan, újabb évtizedekben keletkezett forrásgyűjtemény is napvilágot látott, amely a nőnevelés-történet tárgykörében született régi forrásművekből közöl részleteket, szemelvényeket, mint például Nelson Kersley *Classics in the education of girls and women* (Klasszikusok a nőnevelés történetében) című kötete[7], amelyben Platóntól Heloïse Edwina Hersey-ig terjedően 34 régi szerző írásainak gondolatai szerepelnek. Hasonló, de csak az angol nőnevelés-történet három évszázadának for-

kucska Mária: Juan LuisVives és Pázmány Péter a nőnevelésről. Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 89/4–5. 479–485.

[5] Amar y Borbón, Josefa: Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres. Madrid, Ed. Cátedra, 1994. 252–268. o. (Megjegyzés: a mű eredeti, 1790-ben megjelent változatában a „nők" szó mugeres írásmóddal szerepelt.)

[6] Amar y Borbón, Josefa: Discurso en defensa del talento de las mugeres y de su aptitud para el gobierno y otros cargos en que se emplean los hombres. http://www.ensayistas.org/antologia/XVIII/amar-bor/ (A letöltés időpontja: 2014.12.27.)

[7] Nelson Kersey, Sherley: Classics in the education of girls and women. Metuchen, N. J., London, Scarecrow Press, 1981.

rásait felölelő a Deirdre Raftery-szerkesztette *Women and Learning in English Writing, 1600–1900* (Nők és műveltség az angliai írásművekben, 1600–1900) című könyv.[8]

ÁTFOGÓ MŰVEK

A nőnevelés története esetében ugyanazt tapasztalhatjuk, amit általában, a nőtörténetírás kapcsán is kiemelhetünk: léteznek olyan, az egyes országok neveléstörténetén átívelő, több országot, nyelvi vagy vallási kultúrát, esetleg több világrészt is összekötő művek, amelyek átfogó jelleggel, a nőnevelés történetének szélesebb alapjait és kapcsolatait is feltárva íródtak.

Ezek közé tartozik például a legújabb időszakból egy olyan munka[9], melynek csupán egyes szálai vezetnek a múltba, ám fejezetei ékes bizonyítékkal szolgálnak az országokra és földrészekre jellemző gondolkodásmód sajátosságait, egyszersmind a nők tanításáról, művelődési lehetőségeik kiterjesztéséről szóló hasonló látásmódot illetően. Európa lánynevelástörténetének három évszázadát mutatja be átfogó, *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500 to 1800* (Lánynevelés a kora újkori Európában: 1500 és 1800 közti történet) című könyvében[10] Barbara Whitehead. Szintén a kontinens újkori lányneveléséről szól a *L'éducation des jeunes filles nobles en Europe XVIIe–XVIIIe siècle* (Fiatal nemeslányok nevelése a XVII–XVIII. század Európájában)[11] című kötet.

Az amerikai Davis és Scott szerzőpáros több művel is bizonyította a nőtörténeti és oktatási kérdések iránti elkötelezettségét, többek

[8] Deirdre, Raftery: Women and Learning in English Writing, 1600–1900. Dublin, Four Courts Press, 1997.

[9] Conway, Jill Ker – Bourque, Susan C. (eds.): The Politics of Women's Education. Perspectives from Asia, Africa, and Latin America. Michigan, University of Michigan Press, 1993.

[10] Whitehead, Barbara: Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500 to 1800. New York and London, Garland Publishing, 1999.

[11] Grell, Chantal – Fortanier, Arnaud Ramière de (ed.): L'éducation des jeunes filles nobles en Europe XVIIe–XVIIIe siècle. Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2004.

között a *Women's History as Women's Education* című, egy 1985-ös szimpózium előadásaiból összeállított könyvükkel[12]. Európában az előző fejezetben már említett, több korszakot és széles földrajzi térségeket átívelő, több kötetes nőtörténeti munkáknak szinte mindig kiemelt fejezetei a lánynevelésről és női művelődésről szóló részek. Ezek mellett a nőtörténeti kötetek szerkesztői, szerzői gyakran önálló, csak a lánynevelésről szóló könyvet is kiadtak.

A lánynevelés-történet kutatásában is gyakori az összehasonlító neveléstudományi vizsgálódások időben való kiterjesztése, mint például a Heikkinen által az európai női szakképzésről szerkesztett kötetben[13], vagy Katharina Rowold három ország (Nagy-Britannia, Németország és Spanyolország) felsőoktatás-történetét a női hallgatók szempontjából vizsgáló műve[14].

KUTATÁSOK EGYES ORSZÁGOKBAN

Nagy-Britannia

Nagy-Britanniában - más európai országokhoz hasonlóan - a lánynevelés történetének kutatása már a XIX. században elkezdődött. Alice Zimmern például 1898-ban írta Renaissance of Girls' Education in England *(A lánynevelés reneszánsza Angliában)* című könyvét[15]. Ennek a műnek az első fejezete az 1848 előtti angol lánynevelés eszményeinek és iskolarendszerének fejlődését mutatja be bő forrásanyagra támaszkodva, a további fejezetek pedig a cambridge-i kutatónő művének megírása előtti 50 év brit lány-

[12] Davis, Natalie -Scott, Joan (1985): Women's History as Women's Education. Essays from a Symposium in honor of Jill and John Conway, Smith College, April 17, 1985. Northampton Mass., Smith College, 1985.

[13] Heikkinen, Anja (dir.): Gendered History of (Vocational) Education - European Comparisons. Hämeenlinna, Tampereen, Yliopisto, 1996.

[14] Rowold, Katharina: The Educated Woman: Minds, Bodies, and Women's Higher Education in Britain, Germany, and Spain, 1865–1914. London, Routledge, Research In Gender And History No. 7; 2010.

[15] Zimmern, Alice: Renaissance of Girls' Education in England. A record of fifty years' progress. *London, A. D. Innes & Company, 1898.*

nevelés-történetét, kitérve a különböző iskolatípusok ugrásszerű fejlődésére. A kötetnek nagy értéke, hogy benne sok, ma már ismeretlen vagy nehezen hozzáférhető, a mikrotörténések, illetve az angol politikai döntések világába is elvezető forrás-idézet szerepel. Az angol lánynevelés történetéről íródott olyan átfogó jellegű könyv is, mint amilyen June Purvis *A History of Women's Education in England* (A nőnevelés története Angliában) című műve[16].

Számos olyan könyv és tanulmány is megjelent az elmúlt évtizedekben, amelyek csak egy-egy hosszabb-rövidebb időszak történéseit mutatják be, például az intézményesült angol lánynevelés szempontjából kiemelkedően fontos viktoriánus vagy az edwardiánus korszak feldolgozását tűzték célul[17]. A XIX. század közepének és második felének lánynevelésről szól például a *Nineteeth-Century British Women's Education, 1840–1900: Arguments and Experiences* (Tizenkilencedik századi brit nőnevelés, 1840–1900: viták és tapasztalatok) című könyv[18]. A skóciai munkáscsaládok leányainak neveléséről íródott Jane McDermid monográfiája, a *The Schooling of Working Class Girls in Victorian Scotland: Gender, Education and Identity* (A munkásosztály lányainak nevelése a viktoriánus kori Skóciában: társadalmi nem, nevelés és identitás)[19]. Részben ezt az időszakot érintette, de a XX. század elejéig nyúlóan

[16] Purvis, June: A History of Women's Education in England. Buckingham, Open University Press, 1991.

[17] L. például: Burstyn, Joan N.: Victorian Education and the Ideal of Womanhood. London, Croom Helm, 1980.; Dyhouse, Carol: Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian England. London - Boston (Mass.), Routledge & Kegan and Paul, Broadway House, 1981.; Martin, Jane: Women and the Politics of Schooling in Victorian and Edwardian England. Leicester, Leicester University Press 1999.

[18] Hamilton, Susan - Schroeder, Janice (eds.): Nineteeth-Century British Women's Education, 1840–1900: Arguments and Experiences (History of Feminism). London, Routledge, 2007.

[19] McDermid, Jane: The Schooling of Working-Class Girls in Victorian Scotland: Gender, Education and Identity. New York, NY., Routledge, Woburn education series, 2005.

tekinti át az angol lánynevelés históriáját egy Felicity Hunt által szerkesztett kötet.[20]

Népszerű és fontos kutatási téma Angliában is a nők felsőoktatásba kerülésének története.[21] A lánynevelés története sok esetben átfogó neveléstörténeti munkák részeként is megjelenik, általában mint külön fejezet[22].

A nőnevelés történetének szintetizáló igényű, több szempontú vizsgálata az elmúlt évtizedek angliai neveléstörténeti konferenciáin is jelen volt. 1984-ben például a History of Education Society rendezett *The Education of Girls and Women* címmel konferenciát[23].

Franciaország

A franciaországi nőnevelés történetéről számtalan mű született. Hasonlóan, mint maga a nőtörténet-írás, ez a téma is kiemelt érdeklődésre tartott számot mindig is az országban, és több esetben láthatjuk azt, hogy külföldi szerzők készítettek történeti elemzést a francia lánynevelés múltjának valamely időszakáról. Az *Histoire de l'Éducation* című folyóirat 2007-ben tematikus számot szentelt a lánynevelés történetének.[24] Ennek historiográfiai tárgyú bevezető tanulmányában Rebecca Rogers azt írta, hogy 1985-ben Françoise Mayeur egy hasonló összegzést készítve[25] úgy találta, hogy korább-

[20] Hunt, Felicity (ed.): Lessons for Life. The Schooling of Girls and Women 1850–1950... i. m.

[21] Brittain, V.: The Women at Oxford: A Fragment of History. New York, Macmillan, 1960.; *Davies, Emily:* The Higher Education of Women 1866. London, Hambledon Press, 1988.

[22] Barnard, Howard Cleve: A Short History of English Education from 1760 to 1944. London, University London Press, 1947. 182–195. o.

[23] A konferenciával megegyező című kötetet June Purvis szerkesztette, és 1984-ben jelent meg Londonban.

[24] L'Éducation des Filles. XVIIIe–XXIe siècles. Hommage à Françoise Mayeur. Numéro spécial d'Histoire de l'Éducation. Dir.: Caspard, Pierre – Luc, Jean-Noël – Rogers, Rebecca. Paris, INRP, 2007.

[25] Mayeur, Françoise: L'éducation des filles en France au XIXe siècle: historiographie récente et problématique. In: Problèmes d'histoire de l'éducation. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma La Sapienzia (janvier-mars 1985), Rome, 1988. 79–90. o.

ban Franciaországban – a nőtörténeti és neveléstörténeti kutatások örvendetes fejlődése ellenére – sem volt eléggé kutatott terület a lánynevelés története. Az országban a XIX. század végi köztársasági reformoknak köszönhetően történt jelentős fejlődés a nőnevelés vonatkozásában, és ezzel párhuzamosan bontakozott ki maga a nőnevelés-történeti kutatómunka. Ezt értékes, máig fontos kiindulópontot jelentő publikációk sora jelezte, hasonlóan a nyugati világ más államaihoz. Octave Gréard például, akit Jules Ferry 1879-ben nevezett ki a Párizsi Akadémia rektor-helyettesévé, egy olyan négykötetes, *Éducation et instruction* (Nevelés és képzés)[26] címmel 1887-ben megjelent művet állított össze, amelynek jelentős része volt a francia nőnevelés történetének, illetve a leánylíceumok 1880-as megnyitásának taglalása is. Mindezt egy, a párizsi akadémiai tanácshoz beadott memorandumban[27] tárgyalta, utalva arra, hogy a középkori neves gondolkodó, Christine de Pizan óta milyen sok jeles mű született a nőneveléssel kapcsolatosan.[28]

Gréard kortársa, Paul Rousselot 1883-ban kétkötetes művet[29] szentelt hazája lánynevelés-története bemutatásának. Munkája, melyben mindvégig a nevelésügy társadalmi meghatározottságát is hangsúlyozza, máig megkerülhetetlen alapmunkának számít a kutatók körében. A szerző különös figyelmet fordított a nőnevelés eszmetörténetének taglalására, ahogyan ezt egy másik könyve is tanúsítja.[30] Kicsivel később, szintén a nevelési eszmék történetének szentelt művében[31] Gabriel Compayré is kitért a lányok ne-

[26] Gréard, Octave: Éducation et instruction. I-IV. Paris, Hachette, 1887.

[27] Gréard, Octave: L'enseignement secondaire des filles. Mémoire présenté au conseil académique de Paris dans la séance du 27 juin 1882. Paris, Delalain, 1882.

[28] A Memorandum részleteinek elemzését l.: Rogers, Rebecca: L'éducation des filles. Un siècle et demi d'historiographie. In: L'Éducation des Filles. XVIIIe–XXIe siècles… i. m. 39–40. o.

[29] Rousselot, Paul: Histoire de l'éducation des femmes en France. I-II. Paris, Didier, 1883.

[30] Rousselot, Paul: La pédagogie féminine, extraite des principaux écrivains qui ont traité de l'éducation des femmes depuis le XVIe siècle. Paris, Ch. Delagrave, 1881.

[31] Compayré, Gabriel: Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le XVIe siècle. I.-II. Paris, Hachette, 1911.

velésével kapcsolatos gondolkodás fejlődésére, Rousselot-tól eltérően elhallgatva azonban a katolikus törekvések alakulását, ami azzal magyarázható, hogy a republikánusok számára a haladás egyet jelentett az állami beavatkozás erősödésével. Ugyanebben a szellemben született Hippolyte Durand *Filles* (Lányok) című szócikke[32] is a Ferdinand Buisson által szerkesztett pedagógiai lexikonban.[33]

Rebecca Rogers tanulmányában külön alfejezetben mutatja be azt, hogy hogyan interpretálták a francia nőnevelés történetét az ottani női szerzők. A korai neveléstörténeti munkák között említi Joséphine Amory de Langerack XIX. század közepén született művét[34], valamint Clarisse Coignet életrajzi összegzését[35] a saint-simonista Élisa Lemonnier-ről, aki Franciaországban először szervezett lányok számára szakképző tanfolyamokat. Az országban először érettségi vizsgát tett hölgy, Julie-Victoire Daubié is írt a leánynevelés történetéről erősen egyházellenes, a női szegénység témáját taglaló művében.[36] Nem csupán a francia lánynevelés-történet, hanem a külföldi összehasonlítás is alapját képezte Madame Lamotte *De l'enseignement secondaire des filles* (A lányok középiskolai képzése) című, 1881-ben megjelent művének.[37]

A két világháború közötti időszakból Rebecca Rogers több francia nőnevelés-történeti művet is kiemelt, a fentebb idézettekhez hasonlóan röviden elemezve és idézetekkel tarkítva azok be-

[32] Durand, Hyppolite: Filles. (Instruction primaire, secondaire et supérieure des). In: Buisson, Ferdinand (dir.): Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire. I. Paris, Hachette, 1911. 618–627. o.

[33] Rogers, Rebecca: L'éducation des filles… i. m. 41. o.

[34] Amory de Langerack, Joséphine: De l'existence morale et physique des femmes ou Essai sur l'éducation et les conditions des femmes prises dans tous les ordres de la société et en particulier dans les classes laborieuses. Paris, Vrayet de Surcy, 1849.

[35] Coignet, Clarisse: Biographie de Mme Lemonnier, fondatrice de la Société pour l'enseignement professionnel des femmes. Paris, 1866.

[36] Daubié, Julie-Victoire: La femme pauvre au dix-neuvième siècle. Paris, 1866. (Megjegyzés: a mű újabb kiadása: Paris, Côté-femmes, 1992.)

[37] Rouillot-Lamotte, L.: De l'enseignement secondaire des filles. Paris, Delagrave, 1881. (Megjegyzés: a munka a Revue Pédagogique című folyóirat különnyomataként jelent meg.)

mutatását.[38] Ebben a korszakban – hasonlóan például Magyarországhoz – francia földön is több olyan doktori értekezés született, amelyek témája kapcsolódott a nőnevelés történetéhez.[39] Külön jelentős csoportot alkotnak a lánynevelés-történeti feldolgozások között az egyes intézmények működésének históriájáról írott megemlékezések, az életrajzi összefoglalások és a tématerülethez kapcsolódó monográfiák.[40] Miként a historiográfiai tanulmány szerzője megállapította az általa feltárt és elemzett művek alapján, az 1970-es évekig a franciaországi lánynevelés történetéről főként eszmetörténeti művek születtek.[41] Antoine Prost 1968-ban megjelent *L'enseignement en France 1800–1967* (Oktatásügy Franciaországban 1800–1967) című könyve[42] és maga a társadalomtörténet-írás előre lendülése azonban új vizsgálódási kereteket adott. Ezt követően kiemelkedő volt Françoise Mayeur kutatói munkássága[43]. Hasonlóan más országokhoz, az utóbbi évtizedekben Franciaországban is több, egy-egy régióhoz vagy településhez, illetve konkrét iskolákhoz kapcsolódó történeti bemutatás született a lánynevelés tárgykörén belül, és fontos kiállítások is jelzik a téma kutatásának előtérbe kerülését[44].

Franciaországban is fontos fejlemény volt a nőneveléstörténet-írás szempontjából a monografikus igényű nőtörténeti munkák illetve nőtörténeti folyóiratok mind nagyobb számban való

[38] Rogers, Rebecca: L'éducation des filles... i. m. 44–45. o.

[39] Például Charrier, Edmée: L'évolution intellectuelle féminine. Paris, Éd. Albert Mechelinck, 1931. (jogászdoktori értekezés); Thibert, Marguerite: Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850. Paris, Giard, 1926. (bölcsészdoktori értekezés); Tsourikoff, Zénaïde: L'enseignement des filles en Afrique du Nord. Paris, Éd. A. Pedone, 1935. (jogászdoktori értekezés); Coirault, Gaston: Les cinquante premières années de l'enseignement secondaire féminin 1880–1930. Poitiers, Université de Poitiers, 1940. stb.

[40] L. minderről: Rogers, Rebecca: L'éducation des filles... i. m. 45–47. o.

[41] Uo. 47. o.

[42] Prost, Antoine: L'enseignement en France 1800–1967. Paris, A. Collin, 1968. coll. „U"

[43] L. például: Mayeur, Françoise: L'éducation des filles en France au XIXe siècle. Paris, Hachette, 1979. Serie Le temps & les hommes.

[44] L. például: L'éducation des jeunes filles il y a cent ans. Exposition inaugurale de la Maison des Quatre Fils Aymon. Rouen, Musée National de l'Éducation, 1983.

megjelenése az 1970-es, 80-as évek fordulójától. A *Pénélope* című folyóirat például 1979-ben egy tematikus számát a lánynevelés történetének szentelte. A nőtörténettel foglalkozók írásaikban ebben az időszakban gyakran politika-, illetve szociológiatörténeti közelítést alkalmaztak a nőnevelés-történeti vizsgálódásaiknál.[45] A század utolsó negyedében több külföldi országban is megindultak a franciaországi nőtörténettel kapcsolatos kutatások, különös tekintettel a XVIII–XIX. századi történésekre.[46] A nagy francia forradalom 200. évfordulója új témákat hozott a nőtörténeti kutatásokba, beleértve a lánynevelést is.[47] A világszerte ismert, monumentális nőtörténeti munkák[48] nőnevelés-történeti fejezetei pedig máig mintát adnak világszerte a kutatók számára a társadalomtörténeti keretek között értelmezett neveléstörténet művelésére.

Rogers tanulmányában külön említi még a keresztény lánynevelés történetével foglalkozó munkákat[49], és az 1990-es évektől Franciaországban is mind jobban kibontakozó – gyakran nemzetközi összehasonlítással elvégzett – gender-kutatásokat[50]. Újabban

[45] Rogers, Rebecca: L'éducation des filles… i. m. 51. o.

[46] L. például az alábbi műveket: Le Paradis des femmes. Women, Salons and Social Stratification in Seventeenth-Century France. Princeton, Princeton University Press, 1976.; Offen, Karen: The Second Sex and the Baccalauréat in Republican France. French Historical Studies, 1983/3. 252–288. o.; Clark, Linda: Schooling the Daugthers of Marianne. Albany, State University of New York Press, 1984.; Rogers, Rebecca: From the salon to the schoolroom. Educating bourgeois girls in nineteenth-century France. University Park, Pennsylvania State University, 2005. stb.

[47] L. például az alábbi műveket: Harten, Elke – Harten, Hans-Christian: Femme, culture et Révolution. Paris, Éditions des femmes, 1989.; Julia, Dominique (dir.): Atlas de la Révolution française, vol. 2. L'enseignement 1760–1815. (sous la dir. de Bonin, Serge et Langlois, Claude) Paris, Éditions de l'EHESS, 1987. stb.

[48] Fraisse, Geneviève – Perrot, Michelle (dir.): Histoire des femmes. Paris, Plon, 1991.; Duby, Georges – Perrot, Michelle (dir.): L'histoire des femmes en Occident. I-V. i. m.

[49] Rogers, Rebecca: L'éducation des filles… i. m. 56–62. o.

[50] Uo. 62–73. o. L. például: Margadant, Jo Burr: Madame le Professeur. Women Educators in the Third Republic. Princeton, Princeton University Press, 1990.; Gemie, Sharif: Women and Schooling in France, 1815–1914. Gender, Authority and Identity in the Female Schooling Sector. Keele, Keele University Press, 1995.; Hecquet, Michèle (dir.): L'Éducation des filles au temps de

pedig, csakúgy, mint más országokban, a mikrotörténet és a magánszféra feltárása iránti igény a francia lánynevelés vonatkozásában is fontos kutatási objektummá tette az olyan történeti forrásokat, mint a naplók, a memoárok vagy a magánlevelezések; és az 1990-es évektől az interdiszciplináris jellegű neveléstörténeti kutatások is sokasodtak, köszönhetően például az értekezésünkben már említett *Clio. Histoire, femmes et société*[51] című franciaországi folyóiratnak.

Fontos kiemelni még a nem csupán korszakokon és tudományterületeken, hanem országokon, kontinenseken is átívelő, nagy összegzéseket, mint például a Jean Houassaye által szerkesztett, kétkötetes munkát[52], amely híres női pedagógiai gondolkodókat, iskolateremtőket vonultat fel a világ különböző országaiból, életrajzuk, munkásságuk bemutatása mellett feldolgozandó részleteket közölve műveikből is. Több olyan kötet és tanulmány is született az elmúlt évtizedekben, amelyek Franciaországon kívül jelentek meg az ország lánynevelés-történetéről.[53] Napjainkban pedig Rogers szerint francia földön is annak jött el az ideje, hogy a nőnevelés-történet számos eddigi eredményét felhasználva, azo-

George Sand. Arras, Artois Presses Université, 1998.; Bellaigue, Christina de: Educating Women. Schooling and identity in England and France, 1800–1867. Oxford, Oxford University Press, 2007. stb.

[51] 1996-os, fiatal lányok történetének szentelt, Gabrielle Houbre által szerkesztett tematikus száma tartalomjegyzékét l.: Rogers, Rebecca: L'éducation des filles... i. m. 70. o.

[52] Houssaye, Jean (dir.): Femmes pédagogues I-II. Éditions Fabert, Paris, 2008.

[53] L. például: Gemie, Sharif: Women and schooling in France, 1815–1914: gender, authority and identity in the female schooling sector. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1995.; Quartararo, Anne Thérèse: Women teachers and popular education in nineteenth-century France: social values and corporate identity at the normal school institution. Cranbury, London, Mississauga, Associated University Press, 1995.; Popiel, Jennifer J.: Rousseau's Daughters: Domesticity, Education, and Autonomy in Modern France. Durham, University of New Hampshire Press – University Press of New England, 2008.; Dixon-Fyle, Joyce Elizabeth: Female writers struggle for rights and education for women in France (1848–1871). New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, Peter Lang, 2006. (Megjegyzés: ez a könyv 2006-ban elnyerte az „Év publikációja" díjat.)

kat tovább gyarapítva a két nem neveléstörténetének együttes megalkotása következzen, ahogyan ezt már több, a közelmúltban született műből[54] is láthatjuk. Hasonlóan más országokhoz, az utóbbi évtizedekben Franciaországban is több, egy-egy régióhoz vagy településhez, illetve konkrét iskolákhoz kapcsolódó történeti bemutatás született a lánynevelés tárgykörén belül, és több olyan franciaországi múzeumot és kutatóközpontot említhetünk, amelyek (részben virtuális) tematikus kiállításokkal[55], bibliográfiákkal[56], konferenciákkal járulnak hozzá a lánynevelés-történet alaposabb megismeréséhez.

Németország, Ausztria és Svájc

Németország (mely politikai egységként természetesen csak 1871-től létezik) nőnevelésének története számos szakmunkában követhető nyomon, a témáról több összefoglaló munka íródott.[57] Az új szemléletű, interdiszciplináris németországi kutatásokra jó példa a Prinz von Hohenzollern és Liedtke által szerkesztett 1990-es kötet, a *Der weite Schulweg der Mädchen. Die Geschichte der Mädchenbildung als Beispiel der Geschichte anthropologischer Vorurteile* (A lá-

[54] Például: Thiercé, Agnès: Histoire de l'adolescence (1850–1914). Paris, Éd. Belin, 1999.; Moulinier, Pierre: La naissance de l'étudiant moderne (XIXe siècle). Paris, Éd. Belin, 2002. stb. L. még: Rogers, Rebecca: L'éducation des filles… i. m. 74–75. o.

[55] L. például: L'Éducation des jeunes filles, il y a cent ans: exposition inaugurale de la Maison des Quatre Fils Aymon. Rouen, Musée national de l'éducation, 1983. (A kiállítás katalógusa is megjelent, ugyanazzal a címmel: I.N.R.P. Paris – Rouen, Musée national de l'éducation, 1983.)

[56] A franciaországi nevelés (benne a lánynevelés) történetéről l. például az alábbi, INRP által szerkesztett bibliográfiát: Bibliographie d'histoire de l'éducation française.
http://www.inrp.fr/she/bhef/ (A letöltés ideje: 2015.01.25.);
az *Histoire de l'Éducation* című folyóirat bibliográfiáját: Havelange, Isabelle: *Vingt ans de bibliographie d'histoire de l'éducation française (1979–1998).*
http://histoire-education.revues.org/index275.html (A letöltés ideje: 2015.01.25.) stb.

[57] L. például: Gieseke, Wiltrud (Hrsg.): Handbuch zur Frauenbildung. Opladen, Leske + Budrich, 2001.

nyok iskolába vezető hosszú útja. A lánynevelés története mint az antropológiai előítéletek történetének példája)[58] című mű, amely az ókortól napjainkig ad változatos áttekintést a lánynevelés történetéről. Elke Kleinau és munkatársai nevéhez is több jelentős – hazánkban is jól ismert – lánynevelés-történeti könyv kapcsolódik.[59] A lánynevelés-történet korabeli forrásokban megfogalmazott nőideál képre alapozott megközelítése is jelen van a kutatásokban[60], hasonlóan például Angliához. A nő természetéről, a női tulajdonságokról és a lánynevelésről folyó, korabeli ellentmondásos vitákat több kutató követi nyomon Németországban is, többek között Elke Heinzelmann, aki eredményeit önálló kötetben publikálta[61]. Az újabb időszak átfogó művei közül kitűnik például Albisettinek a XIX. századi német leány-középiskoláztatásról és a korabeli felsőoktatási rendszerben tanuló nőkről szóló műve.[62]

Ebben az országban is gazdag eredményeket hoztak a helyi vagy regionális szintet érintő, a lányok és nők nevelésével, képzésével kapcsolatos kutatások, például Lübeck[63] vagy Frankfurt[64]

[58] Hohenzollern, Johann Georg Prinz von – Liedtke, Max (Hrsg.): Der weite Schulweg der Mädchen. Die Geschichte der Mädchenbildung als Beispiel der Geschichte anthropologischer Vorurteile. Bad Heilbrunn/OBB, Verlag Julius Klinkhardt, 1990.

[59] Kleinau, Elke (dir.): Frauen in pädagogischen Berufen. 1. Auf dem Weg zur Professionalisierung, Bad Heilbrunn, 1996.; Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg.): Geschichte der Mädchen und Frauenbildung. 2 Bände: Band 1. Vom Mittelalter bis zur Aufklärung Band 2. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag, 1996.

[60] Schönenborn, Martina: Tugend und Autonomie: die literarische Modellierung der Tochterfigur im Trauerspiel des 18. Jahrhunderts. Göttingen, Wallstein Verlag, 2004.

[61] Heinzelmann, Elke: Kontroverser Diskurs im 18. Jahrhundert über die Natur der Frau, weibliche Bestimmung, Mädchenerziehung und weibliche Bildung. Hamburg, Berlin, Wien, London, Verlag Münster, 2007.

[62] Albisetti, James G.: Schooling German Girls and Women: Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century. Princeton, Princeton University Press, 1988.

[63] Zander, Sylvina: Zum Nähen wenig Lust, sonst ein gutes Kind... Mädchenerziehung und Frauenbildung in Lübeck. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck. Lübeck, Archiv der Hansestadt, 1996.

[64] Rudolph, Maria: Die Frauenbildung in Frankfurt am Main. Geschichte der privaten, der kirchlich-konfessionellen, der jüdischen und der städtischen

vagy Göttingen[65] neveléstörténete vonatkozásában. Sok adatot tártak fel az egyes korszakok vagy leányiskola-típusok történetét érintő vizsgálódások is, köztük például Brokman-Nooren XVIII. századi lánynevelléssel foglalkozó munkája[66], vagy Erika Küpper *Die höheren Mädchenschulen* (Felsőbb lányiskolák) című tanulmánya[67], illetve Sabine Doff tanulmánya[68]. A gazdag kutatási tematikában olyan, hazánkban például kevéssé kutatott témákkal is találkozhatunk, mint a nevelőnők története.[69] Több alapos tanulmány készült az elmúlt időszakban a németországi zsidó leányok nevelésének történetéről.[70]

A német lánynevelés-történet esetében gyakran megfigyelhető az a jellegzetesség, hogy a nőnevelés-történeti kutatások részét (vagy előzményét) képezik a családtörténeti[71] vagy a nőnevelés

---

Mädchenschulen. In: Quellen und Urkunden der Geschichte der Frankfurter Mädchenschulen. II. Teil, Dir.: Otto Schlander. Frankfurt am Main, Bern, Cirencester, Peter Lang, 1978.

[65] Spieker, Ira: Bürgerliche Mädchen im 19. Jahrhundert. Erziehung und Bildung in Göttingen 1806–1866. Göttingen, Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen, 4., 1990.

[66] Brokman-Nooren, Christiane: Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert. Oldenburg, Universität Oldenburg, 1992.

[67] Küpper, Erika: Die höheren Mädchenschulen. In: Jeismann, Karl-Ernst – Lundgreen, Peter (dir.): Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte, tome III (1800–1870), Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des Deutschen Reiches. Munich, 1987. 180–191. o.

[68] Doff, Sabine: Weiblichkeit und Bildung: Ideengeschichtliche Grundlage für die Etablierung des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland. Köln, Weimar und Wien, Böhlau, 2004.

[69] Hardach-Pinke, Irene: Die Gouvernante. Geschichte eines Frauenberufs. Frankfurt am Main – New York, 1993.

[70] Eliav, M.: Die Mädchenerziehung im Zeitalter der Aufklärung und Emanzipation. In: Carlebach, J. (Hrsg.): Zur Geschichte der jüdischen Frau in Deutschland. Berlin, 1993. 97–111. o.; Lohmann, Ingrid: Interkulturalität als Strategie religiöser Reform und sozialen Aufstiegs. Jüdische Knaben- und Mädchenerziehung um 1800. In: Kraul, Margret –Lüth, Christoph (Hrsg.): Erziehung und Bildung der Menschen-Geschlechter. Studien zur Religion, Sozialisation und Bildung in Europa seit der Aufklärung. (Frauen- und Geschlechterforschung in der Historischen Pädagogik, Band 1.) Weinheim, Deutscher Studien Verlag, 1996. 185–213. o.

[71] L. például az alábbi műveket: Jacobi, Juliane (dir.): Frauen zwischen Familie und Schule. Professionalisierungsstrategien bürgerlicher Frauen im

elméletéről[72] folyó vizsgálódásoknak, illetve azokhoz kapcsolódnak. (A legújabb német nőnevelés-történeti munkák annotált bibliográfiai leírásához az Ariadne virtuális rendszerében férhetünk hozzá.[73])

Ausztriában is számos, a nőnevelés történetével kapcsolatos kutatás folyt az elmúlt évtizedekben. (Az ezek alapját jelentő nyomtatott források világába részletes betekintést nyújt többek között a Österreichische Nationalbibliothek digitális dokumentumtára.[74]) Olyan átfogó igénnyel készült monográfiák és tanulmánykötetek jelzik a tematikai jellegzetességeket és az eredményeket, mint például Margret Friedrich „hosszú XIX. századi" osztrák leányiskoláztatásról írott műve[75], vagy az által szerkesztett *Geschichte der Mädchenerziehung und Frauenbildung in Österreich* (A lányoktatás és nőnevelés története Ausztriában) című kötet.[76]. Sajtókutatásokon alapul az osztrák Johanna Hopfner 1990-ben megjelent könyve, a *Mädchenerziehung und weibliche Bildung um 1800. Im Spiegel der populär-pedägogischen Schriften der Zeit* (Lánynevelés és nőképzés az 1800-as években a kor népszerűsítő pedagógiai írásai tükrében)[77]. A lányoknak szóló egykori gazdag sajtókínálat Das Kränzchen című illusztrált lapjának 1888 és 1934 közötti számaiból merítette

internationalen Vergleich. Köln, Böhlau Verlag, 1994.; Becher, Jutta: Kindermädchen. Ihre Bedeutung als Bezugspersonen für Kinder in bürgerlichen Familien des Zweiten Deutschen Kaiserreiches (1871–1918). Frankfurt am Main, P. Lang, 1993.

[72] L. például: Gieseke, Wiltrud (Hrsg.): Handbuch zur Frauenbildung. i. m. I. Teil A. Historische Aspekte in der Frauenbildung. 25–59. o.

[73] Stiftung Archiv der Deutschen Frauenbewegung. http://www.uni-kassel.de/frau-bib/publikationen.htm (A letöltés ideje: 2014.12.27.)

[74] Österreichische Nationalbibliothek: Dokumente online.
http://www.onb.ac.at/ariadne/dokumente_online.htm (A letöltés ideje: 2014.12.27.)

[75] Friedrich, Margret: „Ein Paradies ist uns verschlossen…": Zur Geschichte der schulischen Mädchenerziehung in Österreich im „langen" 19. Jahrhundert. Wien, Böhlau Verlag, 1999.

[76] Brehmer, Ilse – Simon, Gertrud (Hg.): Geschichte der Mädchenerziehung und Frauenbildung in Österreich. Leykam, Graz, Ein Überblick, 1997.

[77] Hopfner, Johanna: Mädchenerziehung und weibliche Bildung um 1800. Im Spiegel der populär-pedägogischen Schriften der Zeit. Bad Heilbrunn/OBB, Verlag Julius Klinkhardt, 1990.

kutatásai anyagát Irmgard Voss.[78] Az osztrák nőorvosképzés korai történetéhez nyújt érdekes adatokat a Felicitas Seebacher 2006-os konferencia-előadása nyomán készült tanulmány.[79]

Svájcban szintén jelentős múltra tekinthet vissza a lánynevelés kutatása. 1944-ben jelent meg például Marquerite Wazniewski e tárgykörben készült doktori értekezése[80]. Blosser és Gerster 1985-ben kiadott, a legfelsőbb körök lánynevelés-történetéről írott könyve[81] az egyik svájci alapműnek tekinthető. Számos további könyv és tanulmány is készült a XVIII–XX. századi svájci lánynevelésről[82], ezek egy része egyes településekhez vagy lányiskolákhoz kapcsolódó forrásokat dolgoz fel, és különösen népszerű az Európában a nők előtt elsőként megnyílt svájci egyetemek XIX. századi történetének kutatása. Napjainkban már digitalizált formában is hozzáférhető több tanulmány, így például Head-König *Historiches Lexikon der Schweiz* (Svájc Történeti Lexikona) című, francia és olasz nyelven is olvasható műben megjelent, a svájci lánynevelésről írott részletes szócikke.[83] Ennek irodalomjegyzékében több, az egyes svájci városok (például Lüzern, Bern, Bázel,

[78] Voss, Irmgard: Wertorientierungen in der bürgerlichen Mädchenerziehung am Beispiel der illustrierten Mädchenzeitung „Das Kränzchen" 1888/89–1933/34. Hamburg, Verlag Dr. Kovac, 1997.

[79] Seebacher, Felicitas: „Roses for the Gentlemen": The „question of women's rights" in medical studies at the University of Vienna before 1897. http://www.2iceshs.cyfronet.pl/2ICESHS_Proceedings/Chapter_18/R-10_Seebacher.pdf (A letöltés ideje: 2014.12.29.)

[80] Wazniewski, Marquerite: Theorien zur Frauenbildung im pädagogischen Denken der Schweiz von der Aufklärung bis Mitte des 19. Jahrhunderts. Zürich, Dietikon, 1944.

[81] Blosser, Ursi – Gerster, Franziska: Töchter der guten Gesellschaft. Frauenrolle und Mädchenerziehung im schweizerischen Grossbürgertum um 1900. Zürich, Chronos, 1985.

[82] L. például: Tihonov, Natalia: Le rôle des parents dans l'accès de jeunes filles à l'enseignement supérieur en Suisse à la fin du XIXe siècle. In: Bardet, Jean-Pierre – Luc, Jean-Noël – Robin-Romero, Isabelle et Rollet, Catherine (sous la dir. de): Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie. Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2003.; Charnley, Joy – Pender, Malcolm (ed.): Intellectual Emancipation. Swiss Women and Education. Bern, Peter Lang, 2001.

[83] Head-König, Anne-Lise: Mädchenerziehung. http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D48195.php (A letöltés ideje: 2014.12.28.)

Genf) lányoktatásáról szóló műre is találhatunk utalásokat, és a német nyelvű művek mellett a svájci nőneveléssel kapcsolatos főbb olasz és francia nyelvű írások adatait is fellelhetjük.

A három ország lánynevelésérőI együttesen ad átfogó képet a fentebb már említett Albisetti tollából megjelent egyik tanulmány.[84]

Spanyolország

Az elmúlt évtizedekben az ibériai országban is jelentősen megnövekedett a lánynevelés-történeti kutatások és publikációk száma, ezek áttekintése és részletes elemzése ennek a munkának a keretei között nem lehetséges, csupán néhány jellegzetességről számolhatunk be. Az eligazodást segíti az 1989-ben napvilágot látott *Mujer y Educación* (Nő és nevelés) című analitikus bibliográfia[85], amely a korábbi hasonló (a *castellano* mellett katalán, *gallego* és baszk nyelvű munkákat is felsoroló) bibliográfiák adatait[86] is közli. 1994-ben jelent meg Pilar Ballarín műve, amelyben áttekintette az 1983 és 1993 közti évtized spanyol lánynevelés-történet kutatását.[87] Elemzésében megállapította, hogy a nőtörténeti kutatásokkal együtt

[84] Albisetti, James C.: Mädchenerziehung im deutschsprachigen Österreich, im Deutschen Reich und in der Schweiz 1866–1914. In: Good, David F. – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hrsg.): Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20. Jahrhundert... i. m. 14–31. o.

[85] Mujer y Educación 1984–1988. Bibliografia analitica. Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia – Ministerio de Asuntos Sociales, 1989. (Megjegyzés: a bibliográfia nem csupán a spanyolországi, hanem a főbb külföldi lánynevelésről szóló munkák adatait is tartalmazza a címben jelölt időkereten belül.)

[86] Például: Brullet, Cristina: La Dona: Repertori bibliogràfic 1970–1984: documentació en castellà, català, gallec i basc: introducció i ús dels índexs en català i castellà. Barcelona, Seminari de Estudis de la Dona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1986.; Torns, Teresa – Sensat, Núria: La Dona: Repertori bibliogràfic 1985–1992. Barcelona, Seminari de Estudis de la Dona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.; Olmeda, Carlos – Pascual, Rosa Maria: Bibliografía Mujer y Educación en España. Madrid, CIDE, 1987.

[87] Ballarín Domingo, Pilar: La educación contemporánea de las mujeres. Historia de la educación contemporánea en España. Diez años de investigación. Madrid, CIDE y MEC., 1994., 173–190. o.

felfutó, különösen az 1980-as évek közepétől megnövekedett számú nőnevelés-történeti írás zöme két téma körül csoportosul: 1. kiemelkedő (női) alakok a nőnevelés történetében 2. egyes lányiskolák történetének a feldolgozása (főként a leány-középiskolák és a nőnevelő intézetek történetének megírása uralja a spanyol színteret). Más országokhoz hasonlóan Spanyolországban is inkább a rövidebb lélegzetű munkák, az egyes résztémák megírása volt jellemző (még a legutóbbi időkben is), kevéssé az átfogó, szintetikus jellegű művek voltak jelen a könyvkiadásban. A neveléstörténet-írás összeurópai tendenciáihoz hasonlóan a feltárt témák időkeretei leginkább a XIX. és/vagy a XX. századra estek, és a többnyire rövid időtartamokra korlátozódó vizsgálódások nem estek egybe a hagyományos történelmi korszakolással (nem fedték le azokat). Ballarín megállapította még azt is, hogy határozottan jól kimutatható és igen erős Spanyolországban a lánynevelés-történet kutatói között a feminizálódás, ráadásul nem csupán azt jelenti ez, hogy sokkal több a téma kutatói között a nő, mint a férfi, hanem azt is, hogy míg a nők kutatóközpontokban, kutatói team-ekben dolgoznak, a férfiakra inkább jellemző a magányos, olykor elszigetelt kutatói magatartás. Elmondható a spanyolországi nőnevelés-történet kutatási eredményeiről is az, hogy azok egyszerűen hozzáadódtak a korábbi neveléstörténeti eredményekhez, mint egy új témacsoport, de nem szervesültek igazán azokkal, nem alakították át magát a neveléstörténeti szemléletmódot.

A félsziget történelmi viszonyaiból következő sajátosság, hogy a középkori hispániai nőnevelés keretei között a muszlim és zsidó nők nevelésének adatait is vizsgálják a kutatók. Erre példa a María del Mar Graña Cid által szerkesztett *Las sabias mujeres: educación, saber y autoria (siglos III–XVII)* (Tudós nők: nevelés, tudás és alkotás (III–XVII. század)) című kötet[88].

A XX. század utolsó éveiben a tárgykörhöz tartozó publikációk mennyisége – hasonlóan az általános nőtörténetről szóló írásokhoz – szinte megduplázódott, és megfigyelhető volt a hagyomá-

[88] Graña Cid, María del Mar: Las sabias mujeres: educación, saber y autoria (siglos III–XVII). Madrid, Asociación Cultural al-Mudayna, 1994.

nyos történetkutatási metodológia kritikája, új módszerek és források beemelése. Ahogyan Grana Gil fogalmazott fentebb idézett tanulmányában, a kutatások során kirajzolódó új kérdések új források és forráscsoportok, -típusok beemelését kívánták.[89] Néhány korábban is kutatott téma, mint a leányiskolák vagy a tanítónői szakma története ugyan tovább éltek, de ezek mellett egyre nagyobb figyelem fordult a nők és férfiak különbözőségének társadalmilag konstruált leírásaira, és a kutatott korszakok közül egyre inkább előtérbe került a XX. század második felének feltárása, különös tekintettel a Franco-rendszer (nő)neveléstörténeti sajátosságaira és a demokráciába való átmenet történéseire. Megszülettek az elmúlt évtizedben az első nagy, összegző művek is. A Consuelo Flecha García által írott kötet például a spanyolországi nők egyetemre kerülését dolgozza fel[90]; de megjelent már a leányok alsófokú iskoláztatására vonatkozó XVIII–XIX. századi törvénykezést leíró kötet[91] vagy Ballarín átfogó nőnevelési összefoglalója[92]. Fontos kiemelni, hogy nem csupán *castellano*, hanem katalán nyelven is készültek nagy összegzések[93], nem utolsó sorban a jeles barcelonai egyetemi és más kutatóközpontoknak köszönhetően. A spanyolországi nőnevelés történetének elsődleges és elemző igénnyel írott (másodlagos) forrásairól, azok bibliográfiai adatairól napjainkban több munka[94] nyújt eligazítást.

[89] Graña Gil i. m. 135. o. A témáról l.: Birriel Salcedo, M. (ed.): Nuevas preguntas, nuevas miradas. Fuentes y documentación para la historia de las mujeres. Granada, Universidad de Granada, 2002.

[90] Flecha García, Consuelo: Las primeras universitarias en España 1872–1912. Madrid, Narcea, 1996.

[91] Las mujeres en la legislación educativa española. Enseñanza primaria y normal en los siglos XVIII y XIX. Sevilla, Gihus, 1997.

[92] Ballarín Domingo, Pilar: La educación de las mujeres en la España contemporánea. Siglos XIX y XX. Madrid, Síntesis, 2001.

[93] Heras, Pilar y Vilanou, Conrad (ed.): Pedagogía amb veu de dones. Barcelona, Facultat de Pedagogía, Universitat de *Barcelona*, 1999; Uők: (Ed.): Pedagogía del segle XX en femení. Barcelona, Facultat de Pedagogía, Universitat de *Barcelona*, 2000.

[94] Ezek közül l. például: Jagoe, Catherine – Blanco, Alda – Enríquez de Salamanca, Cristina: La mujer en los discursos de género. Textos y contextos del siglo XIX. Barcelona, Editorial Icaria, Coll. Antrazyt, 121., 1998.

A Spanyol Neveléstörténeti Társaság *(Sociedad Española de la Historia de la Educación - SEDHE)*[95] szintén kiemelkedően fontosnak tartotta az elmúlt évtizedekben, hogy tagjai az ország nőnevelés-történetét minél alaposabban feltárják. A társaság VI. konferenciáját 1990-ben *Nő és nevelés Spanyolországban, 1868–1975*[96] címmel rendezték. A téma folyamatosan tárgya az országban rendezett neveléstörténeti konferenciáknak, ez még az ISCHE 2000-ben Alcalá de Henaresben rendezett konferenciáján is így volt, ahol különálló szekció volt a *Genero y libro en la educación* (Nem és könyv a nevelésben)[97]. 2002-ben Malagában rendeztek tudományos ülést *Educación y Genero* (Nevelés és nem) címmel. A nőnevelés-történeti kutatásokat jelentősen segíti az a tény, hogy Spanyolország számos egyetemén (gyakran interdiszciplináris megközelítésben) önálló nőtudományi kurzusok és doktori programok szerepelnek a képzésben. Spanyolországban a lánynevelés-történet iránti kutatói érdeklődést jól mutatja, hogy a közelmúltban Consuelo Flecha García önálló tanulmányt is szentelt a téma módszertani bemutatásának.[98]

[95] A szervezet honlapja: http://sedhe.es/ (A letöltés ideje: 2015.01.16.)

[96] A konferencia hivatalos honlapját lásd: http://www.sc.ehu.es/sfwsedhe/coloquio6.htm (A letöltés ideje: 2015.01.16.) A konferenciakötet adatai: Mujer y educación en España. 1868–1975. Santiago, Universidad de Santiago, 1990.

[97] Pozo Andrés, Mª M. (ed.): El libro y la educación. Libro de resúmenes ISCHE XXII. Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá, 2000.

[98] Flecha García, Consuelo: La historia de la educación de las mujeres como campo de investigación. In: Etnohistoria de la escuela: XII Coloquio Nacional de Historia de la Educación: Burgos, 18–21 junio 2003. coord. Rafael Calvo de León, Pablo Celada Perandones, Heliodoro Briongos Peñalba, Dolores Fernández Malanda, Luis Javier Arroyo Alonso, Agustín Escolano Benito, Juan Alfredo Jiménez Eguizábal, Fernando T. Esteban Ruiz. Burgos, 2003. 977–990. o.

Az amerikai kontinens országai

Az USA és Kanada

Az észak-amerikai nőnevelés történetéről természetesen számtalan feldolgozás keletkezett, és ezek közül sok nyomtatásban is megjelent. Valamennyi fontos amerikai nőnevelés-történeti írás számbavétele ennek a műnek a keretei között szintén nem lehetséges, mindössze egy-egy érdekes vagy tipikus példát, illetve kutatási tendenciát, törekvést szeretnénk felvillantani.[99]

Az *USA* lánynevelés-történetének vizsgálatához ma már rendelkezésünkre állnak (nem ritkán digitális formában is) olyan válogatott bibliográfiák, amelyek nagyban segítik a tájékozódást.[100] Azok a bibliográfiai összeállítások is támogatják a lánynevelléssel kapcsolatos kutatásokat, amelyek a neveléstörténet egy-egy kiemelt szeletével, például az amerikai felsőoktatás történetével foglalkoznak.[101] A nőnevelés részleteibe a híres nők életrajzi adatai is gyakran nyújtanak bepillantást, ezek tanulmányozásához az USA-ban jelentős számú, különböző szempontok szerint szerkesztett biográfia kötet[102] született. Ezek közül különösen jól használható a Seller által összeállított, nagy női nevelőegyéniségek életútjait bemutató Women Educators in the United States, 1820–1993: A Bio-bibliographical Sourcebook (Női nevelők az USA-ban, 1820–1993: bio-bibliográfiai forráskötet) című könyv.[103] Gyakran

[99] A témát áttekinti többek között az Academic Search Complete adatbázisában elérhető következő tanulmány: Rury, John: Education in the New Women's History. Educational Studies, Spring 1986., vol. 17. no. 1. 1–15. o.

[100] Lásd például: Sevetson, Erika (comp.): Women and Education Bibliography. Cambridge, Mass., Schlesinger Library, Radcliffe College, 1995.; Wilkins, Kay S.: Women's Education in the United States: A Guide to Information Sources. Detroit, Gale, 1979.

[101] Lásd például: Young, Arthur P.: Higher Education in American Life, 1636–1986: A Bibliography of Dissertations and Theses. New York, Greenwood Press, 1988.

[102] Ezek összesített kimutatását l.: American Women's History: A Research Guide: Biographical Sources. http://frank.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/wh-bio.html (A letöltés ideje: 2015.01.23.)

[103] Seller, Maxine Schwartz (ed.): Women Educators in the United States, 1820–1993: A Bio-bibliographical Sourcebook. Westport, Conn., Greenwood Press, 1994.

születnek több korszakon átívelő, szintetizáló igénnyel készült olyan művek is, mint például June Edwards *Women in American Education, 1820–1955* (Nők az amerikai oktatásban, 1820–1955)[104] című könyve.

Az amerikai lánynevelés-történeti kutatások alapját adó források áttekintése is beláthatatlan feladat. Az ezekkel kapcsolatos tájékozódást, a kutatási helyszínek feltárását nyomtatott és digitális útmutatók segítik napjainkban.[105] Ezek között olyan is található, mint például az Andrea Hinding szerkesztésében három évtizeddel ezelőtt megjelent Women's History Sources: A Guide to Archives and Manuscript Collections in the United States című[106], kétkötetes munka. Ez mintegy 1600 különböző gyűjtőhely 18 000, lánynevelés-történeti forrás-gyűjteményéről tájékoztat röviden.

A XIX. században a nemzetnevelés eszméjének előtérbe kerülése miatt az Amerikai Egyesült Államokban is fontossá vált a nők nevelése, ahogyan ezt számos korabeli újságcikk és könyv[107] bizonyítja, többek között a Beecher nővérek munkái. (A Beecher nővérek és kortársaik nőnevelési gondolatairól több elemzés[108] is született, és szemelvénygyűjtemények is megjelentek.[109]) Kiemelt téma volt a lányok középiskolai és egyetemi oktatásának kutatása

[104] Edwards, June: Women in American Education, 1820–1955: The Female Force and Educational Reform. Westport, Conn., Greenwood Press, 2002.

[105] Lásd például az alábbi gyűjtőhelyet: American Women's History: A Research Guide: Archives and Manuscript Collections. http://frank.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/wh-manu.html (A letöltés ideje: 2015.01.23.)

[106] Hinding, Andrea (ed.): Women's History Sources: A Guide to Archives and Manuscript Collections in the United States. New York, R. R. Bowker, 1979. 2 vols.

[107] Például: Beecher, Catherine E.: Duty of American women to their country. New York, Harper & Bros., 1845.

[108] Sklar, Kathryn Kish: Catharine Beecher: A Study in Domesticity. New Haven, Yale University Press, 1973.

[109] L. például: Cross, Barbara M. (ed.): The Educated Woman in America: Selected Writings of Catharine Beecher, Margaret Fuller, and M. Carey Thomas. New York, Teacher's College Press, 1965.; Boydston, Jean, Mary Kelley – Anne Margolis: The Limits of Sisterhood: The Beecher Sisters on Women's Rights and Woman's Sphere. Chapel Hill, NC., University of North Carolina Press, 1988.

is a század végétől. A gyakran idézett és kiadott XIX. századi források sorában szerepel például egy olyan regény[110], amelyet írója, Olive San Loui Anderson (1842–1886) 1878-ban (a nevei kezdőbetűiből összeállított) SOLA álnéven publikált. Ebben 1871–1875 között megélt egyetemista évei történetét írta meg. Annak a Michigan Egyetemnek volt a diákja, amely 1870-ben nyitotta meg a kapuit a nők előtt, és Anderson mint az első diáklányok egyike, sok érdekes tapasztalatot szerzett az intézményben. Művéből a XIX. század végi Amerika új nőtípusa lép elénk, aki viselkedését, műveltségét, életeszményeit tekintve gyökeresen különbözik a korábbi, „hagyományos" nőideáltól. Több más, a nők amerikai felsőoktatási intézményekbe történő bejutását, a felsőszintű lánynevelés történetét bemutató könyv[111] és tanulmány is született az elmúlt évszázadban. A II. világháború utáni két évtizedet a más nőnevelés-történeti kötetek kapcsán is említhető Linda Eisenmann tekintette át *Higher Education for Women in Postwar America, 1945–1965* (A nők felsőfokú oktatása a háború utáni Amerikában, 1945–1965) című könyvében.[112]

A XX. század elején az USA-ban a nőnevelés iránti érdeklődés szintén élénk volt, ezt mutatja például Thomas Woody kétkötetes történeti műve[113]. Az utóbbi időszak kiemelkedő munkája a Lin-

[110] Anderson, Olive San Louie: An American Girl and Her Four Years in a Boys' College. New York, Appleton and Co., 1878. A mű újabb kiadása: Perry, Elisabeth Israels – Price, Jennifer Ann (ed.): Olive San Loui Anderson's novel about the challanges of being one of the first women students at the University of Michigan: An American Girl and Her Four Years in a Boys' College. Michigan, University of Michigan, 2006.

[111] L. például: Mack Maragher, John – Howe, Florence (eds.): Women and Higher Education in American History. New York, W. W. Norton & Company, 1988.; May, Ann Mary (ed.) – Kessler-Harris, Alice (foreword): The 'Woman Question' and Higher Education: Perspectives on Gender and Knowledge Production in America. Northampton, Edward Elgar Publishing Limited, 2007.

[112] Eisenmann, Linda: Higher Education for Women in Postwar America, 1945–1965. Baltimore, Maryland, The John Hopkins University Press, 2006.

[113] Woody, Thomas: A History of Women's Education in the United States. 2 vols. New York, Science Press, 1929.

da Eisenmann által szerkesztett enciklopédia[114], amely bemutatja az amerikai nőnevelés-történet valamennyi fontos szereplőjét és jelenségét. Evans McClelland könyve[115] olyan összehasonlító, interdiszciplináris áttekintés az USA leány- és nőneveléséről, amely a gyarmatosító időktől napjainkig vonultat fel a témával kapcsolatos forrásokat. Az iskolai tantervek és tananyagok változása, a feminista pedagógia jeles mozzanatai, a jövő kutatói számára kijelölt vizsgálódási lehetőségek, irányok egyaránt szerepelnek a kötetben. Fontos erénye a műnek, hogy minden fejezet után angol nyelvű könyvek és tanulmányok annotált bibliográfiája áll.

Amerika mint a sokféle nép gyermekeit összefogó államok együttese, lánynevelés-történetét sem írhatja természetesen másként, mint figyelve a hihetetlen etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sokszínűségre. Sok más mellett így például külön fejezeteket jelent az USA nőnevelés-történetében az afroamerikai nők tanításának és nevelésben vállalt szerepének a feltárása. Ennek a hatalmas és fontos témakörnek a tanulmányozásához is készültek nyomtatott és virtuális bibliográfiák, forrásgyűjtemények. Ezek közül egy igen érdekes, nagy irodalmi feldolgozottságú témakör például az afroamerikai dajkák amerikai neveléstörténetben betöltött szerepe. Ennek terjedelmes, több amerikai egyetemi könyvtár összefogásával készített bibliográfiája és digitális szövegbemutatása[116] nem csak a téma általános megközelítéséhez nyújt kapaszkodót, hanem egyes kiemelkedő női személyiségek életrajzának a tanulmányozásához is. A közülük kikerült, nagy műveltséget szerzett nőkről szól a *Black Women in the Ivory Tower, 1850–1954: An Intellectual History* (Fekete nők az elefántcsonttoronyban, 1850–1954:

[114] Eisenmann, Linda (ed.): Historical dictionary of women's education in the United States. Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, 1998.

[115] Evans McClelland, Averil: The Education of Women in the United States: A Guide to Theory, Teaching, and Research. Hamden, Garland Publishing, 1992.

[116] Black Nurses in History. A Bibliography and Guide to Web Resources. http://libguides.rowan.edu/blacknurses (A letöltés ideje: 2014.10.24.)

Intellektuális történet) című kötet[117]. A déli államok neveléstörténetének századfordulós bemutatását adja James Anderson *The Education of Blacks in the South, 1860–1935* (A feketék nevelése Délen, 1860–1935)[118] című műve. Számos, a témához kapcsolódó tanulmányt tartalmaz a *Journal of Negro Education* című folyóirat is.

Több, egy-egy korszakról vagy neveléstörténeti résztémáról szóló tanulmány is kiemelhető az amerikai nőnevelés-történet produktumai közül, mint például Geiger néhány XIX. századi évtized lánynevelését bemutató írása[119]. Említésre méltó az amerikai neveléstudományi, történelmi folyóiratok gazdag lánynevelés-történeti anyaga is. Ezek közül a témával kapcsolatos cikkanyagát tekintve jelentős az 1961-től megjelenő History of Education Quarterly című negyedéves folyóirat, amelynek például 1984-ben a tavaszi száma kifejezetten az amerikai nőnevelés történetéről szólt.

Számos mű született az európai országoknak sok tekintetben példát adó amerikai nőnevelésről és annak múltjáról kontinensünkön is már a XIX. századtól kezdve. Angol szerzőnő, Burstall például 1894-ben az elsők között foglalta össze ismereteit a témáról[120].

Az észak-amerikai kontinens másik országa, ***Kanada*** neveléstörténészei is sok, a nőneveléssel kapcsolatos kutatást folytattak az elmúlt évtizedekben. Az Amerikai Egyesült Államok neveléstörténetéhez hasonlóan, itt is fontos a kultúrájukban, nyelvükben különböző, együtt élő népek történelmének minél alaposabb feltárása. A kanadai lánynevelésről több tanulmányt közölt a Canadian History of Education Association (Kanadai Neveléstörténeti Társaság) lapja, a Queensben szerkesztett, 1988-ban alapított *His-*

[117] Evans, Stephanie Y.: Black Women in the Ivory Tower, 1850–1954: An Intellectual History. Gainesville, FL, University Press of Florida, 2007.

[118] Anderson, James D.: The Education of Blacks in the South, 1860–1935. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1988.

[119] Geiger, Roger L.: The „Superieur Instruction of Women" 1836–1890. In: Geiger, Roger L. (ed.): American College in the Nineteenth Century. Nashville, Tennessee, Vanderbilt University Press, 2000. 183–196. o.

[120] Burstall, Sara A.: The education of girls in the United States. London, Swan Sounenschein & Co., 1894.

torical Studies in Education című folyóirat[121]. A kutatásokhoz olyan (francia és angol tételeket egyaránt tartalmazó) bibliográfiák nyújthatnak segítséget, mint a *Bibliography of Canadian Educational History*[122].

Latin-Amerika egyes országai

Latin-Amerika nőnevelés-története iránt az elmúlt évtizedekben világszerte fokozott érdeklődés volt tapasztalható. Olyan könyvek és tanulmányok megjelenése is jellemzi a korábbi, kolonialista történetírás tematikájától eltérő kutatási irányokat, mint például a közép- és dél-amerikai ősi kultúrák nőtörténetével foglalkozó művek. A gyarmatosítás korának neveléstörténeti feldolgozása szintén jelentősen megújult értelmezési kereteit, forrásfeldolgozási módszereit tekintve, leginkább a posztkolonialista diskurzus új szemléletéhez kötődően, abból kiindulva. A lánynevelés és női művelődés története Latin-Amerika államaiban is gyakran valamely átfogó neveléstörténeti munka része, mint például a mexikói Aizpuru könyve[123] esetében, aki mintegy húszoldalnyi terjedelemben tárgyalta azt a kérdést, hogy hogyan próbálták az európai misszionáriusok Új-Spanyolországba átplántálni a nőnevelés *castellano* hagyományait, mely elsősorban a hitoktatáson nyugodott, kiegészítve azt a női kötelességekről szóló elméleti és gyakorlati tanításokkal. Ugyanő részletesebb, önálló munkában[124] is kifejtette mindezt, gazdag elsődleges forrásanyaggal alátámasztva, és szerkesztett egy nőnevelés-történeti antológiát[125] is. Szintén a me-

[121] A folyóirat az alábbi honlapon keresztül érhető el:
http://library.queensu.ca/ojs/index.php/edu_hse-rhe/ (A letöltés ideje: 2014.12.27.)

[122] Bibliography of Canadian Educational History.
http://library.queensu.ca/ojs/index.php/edu_hse-rhe/article/viewArticle/338/401 (A letöltés ideje: 2014.12.27.)

[123] Aizpuru, Gonzalbo Pilar: La educación femenina. In: Uő.: Historia de la educación en la época colonial. La educación de los criollos y la vida urbana. México, El Colegio de México, 1990. 319–340. o.

[124] Aizpuru, Gonzalbo Pilar: Las mujeres en la Nueva España. Educación y vida cotidana. México, El Colegio de México, 1987.

[125] Aizpuru, Gonzalbo Pilar (ed.): La educación de la mujer en la Nueva España. Antología. México, Sep. El Caballito, 1985.

xikói nőnevelés történetéről született Maria Adelina Arredondo *Obedecer, servir y resistir: La educación de las mujeres en la historia de Mexico* (Engedelmeskedni, szolgálni, ellenállni: nőnevelés Mexikó történetében) című, már a címében is sokatmondó könyve[126].

Európához hasonlóan valamennyi latin-amerikai országban számos kutató foglalkozik a nők felsőoktatásba kerülésének történetével, és kiadványok, konferenciák, kiállítások jelzik eredményeiket, mint például a 2008-ban, az ottani nők egyetemre lépésének 100. évfordulóján Peruban rendezett tárlat[127].

Az utóbbi időben Magyarországon is találkozhatunk olyan kutatásokkal, amelyek a latin-amerikai nőtörténettel és lánynevelés-történettel foglalkoznak. Ezek közül kiemelkednek Jancsó Katalin vizsgálatai, aki limai forrásfeltárásaira támaszkodva a téma perui jellegzetességeinek bemutatásával foglalkozik.[128] Jelen értekezés szerzője pedig a XVI. századi azték nők nevelésének, életének spanyol forrásokban - különösen Bernardino de Sahagún munkáiban - közvetített történetét tárta fel az elmúlt években.[129]

[126] Arredondo, Maria Adelina (coord.): Obedecer, servir y resistir: La educación de las mujeres en la historia de Mexico. México, Porrúa, UPN, 2003.

[127] Cien Años de Mujeres en las Aulas universitarias, 1908-2008. El Reportero de la Historia, 24 de noviembre 2008. http://www.reporterodelahistoria.com/2008/11/cien-aos-de-mujeres-en-las-aulas.html
(A letöltés ideje: 2014.12.27.)

[128] L. tőle: Jancsó Katalin: Intelectuales peruanas a fines del siglo XIX y a principios del siglo XX. Acta Scientiarum Socialium, Tomus XX., Kaposvár, 2005. 81-96. o.; Uő: A női nevelés kezdetei Peruban. Neveléstörténet, 2009. 3-4. 94-102.

[129] Kéri Katalin: Női egészség, női gyógyítók az aztékoknál. Egészségnevelés, 2003/4. 180-183. o. Uő.: Leánynevelés az aztékok körében. Neveléstörténet, 2004/1. 92-110. o. és Bábák, szülésznők, 2006/március. 4-6. o.; Uő.: La mujer azteca. In: Iberoamericana Quinqueecclesiensis 2. Eds.: Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón, Pécs, Universidad de Pécs, Centro Iberoamericano, 2004. 537-554. o.;

Új kutatási lehetőségek

A nőtörténet és a nőnevelés-történet kutatása, illetve (tágabban) a történelem *gender* szemléletű feltárása néhány évtizeddel ezelőtt még gyerekcipőben járt. Napjainkban ez mind a történettudomány, mind pedig a neveléstörténet egyik leginkább virágzó területe, jól kidolgozott elméleti és módszertani alapozással, amely napról napra dinamikusan fejlődik, és - inter- és multidiszciplináris közelítésekre támaszkodva - mind jobban átformálja, árnyalja az előző korokról való ismereteinket. Külföldi és hazai szerzők ezrei próbálják kutatásaikkal és műveikkel bizonyítani, hogy a nőtörténet és nőnevelés tanulmányozása nem másodrangú tevékenység, hanem a történettudományi-neveléstörténeti kutatások szerves része, azok kiteljesítője.[130] Mindez karöltve jár azzal a folyamattal, ahogyan a bölcseleti tudományok legkülönbözőbb területein - például az irodalomtudományban, a pszichológiában, a szociológiában, az etnográfiában, a művészettörténetben, a színháztudományban, a filozófiában stb. - is megjelenik a női látásmód.[131]

A korábban hagyományosan használt történeti-neveléstörténeti forrásanyagnál szélesebb bázissal dolgozó, a múlt korszakolását átértelmező, a nemek dichotómiáit kritika alá vonó, a nyugati világ hagyományosan sikeres és befolyásos férfiakra, férfi csoportokra és (fiú)iskolák történetére koncentráló narratíváit kitágító nőtörténet-írás gyökeresen új képet közvetít a múltról. Ennek újszerű kereteket ad a XX. század második felétől kibontakozott (mintegy a társadalomtudományi modellekre adott válaszként született) *kulturalista* megközelítés[132] a kutatásokban. Ez a szemlé-

[130] L. minderről például: French, Katherine L. - Poska, Allyson M.: Women Gender in the Western Past. Vol. 2. Since 1500. Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 2007. XI. o.

[131] L. erről a témáról az alábbi alapkönyvet: Langland, Elisabeth - Gove, Walter (ed.): A Feminist perspective in the Academy. The Difference it Makes. Chicago - New York, The University of Chicago Press, 1981.

[132] Megjegyzés: az irányzatot különböző szerzők eltérő névvel illetik, például Manning tudományos-kulturális módszernek hívja ugyanezt, Conrad pedig történelmi kultúratudománynak. L. erről: Manning, Patrick: Naviga-

leti mód olyan történetírásra támaszt igényt, amely a lakosság széles tömegei (mindkét nem, minden korosztály, nem csak a többségi társadalom tagjai) felé fordul, nem követi a történelem lineáris folyamatként való felfogását, és jellemzője még az is, hogy (legalábbis elméletben) a „Nyugatra való fixálódástól a nem-nyugati társadalmak és kultúrák felé fordul"[133], amelyek önmagukban is értékesek és figyelemre méltóak, bonyolult kapcsolati rendszereik vizsgálata pedig új megvilágításba helyezheti a múltról való eddigi tudásunk számos elemét.

A tanulmány első változata megjelent:
Neveléstudomány: Oktatás, kutatás, innováció. 2013/3. 22–39.

ting World History: Historians Create a Global Past. New York, Palgrave Macmillan, 2003., illetve Conrad, Christoph: „Társadalom" helyett „kultúra"? A kulturális fordulat a történettudományban. Magyar Lettre Internationale, 2005. ősz, 58. szám., 65. o.

[133] Iggers, Georg G.: A történetírás elmélete és története. Magyar Lettre Internationale, 2005. ősz, 58. sz. 56. o.

Magyar művek és kutatások a nőnevelés történetéről a XX. század közepéig

XIX. századi magyar kutatások a leánynevelés és női művelődés történetéről

Magyarországon már a XIX. században születtek olyan munkák, amelyek szerzői visszatekintettek korábbi korok nőnevelési törekvéseire. Ezek a legtöbb esetben az akkoriban formálódó pedagógiai sajtóban, kiemelten például a *Nemzeti Nőnevelés* és a *Magyar Paedagogia* számaiban jelentek meg. A századfordulóhoz közeledve és azon pár évvel túllépve is gyakori téma volt az évszázaddal korábbi, a hazai nőoktatás és nőemancipáció hajnalát jelentő időszakot érintő visszatekintés, például Péterfy Sándor[1], Várnay Sándor[2], Szelényi Ödön[3] és mások tollából. Péterfy Sándor *A magyar elemi népoktatás* című, kétkötetes könyve I. részében külön fejezetet[4] szentelt az 1868 előtti leányiskolák és a nőnevelés bemutatásának. Szuppán Vilmos pedig *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene*[5] címmel írt könyvet ugyanabban az évben. Már ebben, a lánynevelés-történet kutatásának korai időszakában

[1] L. például: Péterfy Sándor: Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775-től 1825-ig. I. Nemzeti Nőnevelés, 1887. március VIII. évfolyam III. füzet 105–109. o., II. Uo. 1887. május VIII. évfolyam V. füzet 193–205. o.

[2] Várnay Sándor: Nőoktatás a száz év előtti Pesten. Nemzeti Nőnevelés, 1909. szeptember XXX/VII. 335–339. o.

[3] Szelényi Ödön: Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiből. Nemzeti Nőnevelés, 1916. május, XXXVII. évf. V. 239–258. o.

[4] Péterfy Sándor: Leányiskoláink és nőnevelésügyünk állapota az 1868-dik évi XXXVIII. törvényczikk keletkezését megelőző korszakban. In: Uő.: A magyar elemi népoktatás. I. Budapest, 1896. 158–169. o.

[5] Szuppán Vilmos: A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene. Budapest, 1896.

is fontos téma volt a XIX. századi jeles nőalakok vagy a női művelődésért sokat tett férfiak életútjának a bemutatása. Brunszvik Teréz[6], Teleki Blanka[7], Karacs Teréz[8], Fáy András[9], De Gerando

[6] L. például az alábbi életrajzot: Rapos József: Brunswick Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve. Budapest, Nyomatott Kunossy és Réthy könyvnyomdájában, 1868. Megjegyzés: a tanulmány szövegében és jegyzeteiben is valamennyi forrásrészletet és korabeli folyóiratcímet eredeti helyesírással közlünk.

[7] Életútját többen is megírták már a XIX. század végén, l.: P. Szathmáry Károly: Gróf Teleki Blanka életrajza. Leövey Klára jegyzetei nyomán. Budapest, 1886. (Megjegyzések: 1. A művet meleg szavakkal ajánlotta az olvasók figyelmébe a Vasárnapi Ujság, 1886. december 12. XXXIII. 50. 811. o. 2. Kemény kritikával illette viszont a könyvet az újabb kor elemzője, Sáfrán Györgyi, Leövey Klára töredékesen maradt kéziratainak kiváló ismerője, aki egy írásában hangsúlyozta, hogy P. Szathmáry Károly életrajzi könyvében az eredeti jegyzetek adataiból kihagyott minden olyant, amelyik a kiegyezés után kompromittálónak számított. L.: Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): Teleki Blanka és köre. Bukarest - Budapest, Kriterion - Európa Kiadó, 1979. 175. o.) L. továbbá: De Gerando Antonina: Gróf Teleki Blanka élete. Budapest, 1892. (Megjegyzés: De Gerando Antonina Teleki Blanka unokahúga, Teleki Emma és a francia De Gerando August leánya volt.)

[8] L. például az alábbi forráskiadást: Karacs Teréz összes munkái. Nyomtattatott Tóth Lajosnál Miskolczon, az Író tulajdona, 1853.; továbbá: Sebestyénné Stetina Ilona: Karacs Teréz (1807–1892). Magyar Paedagogia, 1893. január-február, II. évf. 1–2. sz. 1–10. o.

[9] Komáromy Lajos: Fáy András mint paedagogus. Budapest, 1886.; Findura Imre: Fáy András élete és művei. Budapest, 1888.; Erdélyi Pál: Fáy András élete és művei. Budapest, 1890.; Badics Ferencz: Fáy András életrajza. Budapest, 1890.; Megjegyzés: a Badics által írott életrajz elkészítésének háttér-adatairól, tudományos értékéről igen alapos kutatást végzett Völgyesi Orsolya. L. erről az alábbi művét: Fáy András „különös házassága". In: Láczay Magdolna (szerk.): Nők és férfiak..., avagy a nemek története. Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület; Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. Rendi társadalom - polgári társadalom 16. 147–157. o. (A kötet tartalomjegyzékében a tanulmány ezzel, a 147. oldalon jelölttől eltérő címmel szerepel: Eszmény és valóság: a nők szerepe Fáy András életművében.) Fáy életéről újabban l. még: Szöllősi Erzsébet: A nőnevelés reformere: Fáy András. In: Dombi Alice - Oláh János - Varga István (szerk.): Párhuzamok a XIX. és XX. század pedagógiai törekvéseiben. Fáy András, Mester János, Becker Vendel munkássága. Gyula, APC, 2002. 50–61. o.

Antonina[10], Veres Pálné Beniczky Hermin[11], Zirzen Janka[12] életművéről, nőoktatással kapcsolatos elméleti és gyakorlati tevékenységéről több esetben olyanok emlékeztek meg, akik személyesen ismerték őket. Ráakadhatunk olyan lánynevelés-történeti bemutatásokra is a korabeli sajtóban, amelyek valamilyen évfordulóhoz, eseményhez kötődtek. Ilyen volt például a *Vasárnapi Ujság*ban az az 1899-es cikk, amely a budapesti nemzetközi gyermekvédő kongresszushoz kapcsolódóan jelent meg *A kisdednevelés és nőképzés úttörői* címmel. Ebben a szerző bemutatta Brunszvik Teréz – az 1831-es kolerajárványban fiatalon elhunyt –, Beniczky Pálné Sturmann Karolina, leánya, Veres Pálné Beniczky Hermin, annak leánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda, illetve Teleki Blanka és Karacs Teréz, Teleki Sándorné, Csiky Kálmánné és Emich Gusztávné lánynevelési törekvéseit.[13]

Természetesen nem csupán a magyar, hanem a külföldi nőnevelés-történet kutatásának eredményei is megjelentek hazánkban. 1864-ben adta ki a Magyar Tudományos Akadémia Nagy Márton

[10] Sebestyénné Stetina Ilona: De Gerando Antonina (1845–1914). Magyar Paedagogia, 1915. október 24. évf. 8. sz. 465–476. o. (Megjegyzés: újabban például a következő tanulmányok foglalkoztak részletesen az egykori kiváló tanár- és írónő életútjával: Kéri Katalin: A modern leánynevelés útjain – De Gerando Antonina. Embernevelés, 1996/2. 11–18.; Kéri Katalin: Antonina de Gerando. In: Houssaye Jean (ed.): Femmes pédagogues: t. I. De l'Antiquité au XIXe siècle. Paris, Fabert, 2008. 585–610. o.; Márton Hajnalka: A történet kezdete. De Gerando Antonina életútjának töredékei. Magiszter, 2013/nyár, 113–120. o.; Kereszty Orsolya: A nők középfokú oktatása a kolozsvári községi/állami felsőbb leányiskolában a dualizmus kori Magyarországon. Magiszter, 2007/3–4, 157–172.; Borbíró Fanni: Estke és Gyula Frankhonban. Teleki Emma gyermekeinek neveltetése. In: Láczay Magdolna (szerk.): Nők és férfiak… i. m. 157–164. o.)

[11] Rudnay Józsefné – Szigeti Gyuláné: Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése. Országos Nőképző Egyesület, Budapest, 1891. és 1901.; Geőcze Sarolta: Veres Pálné és a magyar társadalom evolúciója. Magyar Paedagogia, 1904. XIII. évf. 6–7. sz. 321–341. o. stb.

[12] Sebestyénné Stetina Ilona: Zirzen Janka. Magyar Paedagogia, 1930. január-február, 39. évf. 1–2. sz. 11–17. o.

[13] V. K.: A kisdednevelés és nőképzés úttörői. Vasárnapi Ujság, 1899. szeptember 17. 46. évf. 36. 631. o.

(1804–1873)[14] piarista szerzetes *A keleti nevelészet* című (korábban akadémiai előadásként megtartott) munkáját, amely az ókori kínai, indiai, perzsiai és egyiptomi nevelésről íródott, és ebben a kínai lánynevelésről is adott rövid áttekintést.[15] (Mészáros István szerint Nagy Márton tanulmánya „az egyik első hazai egyetemes neveléstörténeti hosszmetszet"[16].) Kína nevelésügyének bemutatásánál a szerző hosszabban írt az ottani ókori családi életről, a házasodási és gyermeknevelési szokásokról. A hazai szakirodalomban ő volt az egyik első olyan tudós, aki a kínai gyermekségtörténet témájának hosszabb figyelmet szentelt. Kiemelte a fiú és leánygyermek nevelése közötti különbségeket, amelyek már a születéstől fogva egyértelműen jelzik a kínai társadalomban, hogy a fiú fontosabb a közösségben[17]. Írt arról a szokásról is, hogy Kínában a fiúk mellé születésükkor a férfias foglalkozások tárgyait helyezik, a leányok mellé pedig a női lét tipikus kellékeit: „az ujjonnan született gyermek, kinek születésénél az ajtó elé nyíl és ív akasztatik, gondosan takartatik be a legjobb kelmébe; a leány, kinek születés jele a szülék ajtaja előtt orsó és fonál, csak rongyokba göngyölgettetik. A leánynak cseréppel kell megelégednie, míg a gyermek drágakővel játszik, s ha az apát gyermekei számáról kérdezik, akkor ő csak a fiúkat számlálja."[18] Nagy Márton az akadémiai beszéd írott változatához nem fűzött forrás- és irodalom-

[14] Nagy Márton piarista tanár, a bölcsészettudomány doktora 1844-ben lett az Akadémia levelező tagja. Az életrajzi lexikonok szerint számos pedagógiai és bölcsészeti tárgyú művet írt, ezek között találhatjuk neveléstörténeti tanulmányait. A Szinnyei József-féle összefoglalás szerint írt egy könyvet is A nevelészet története címmel, ám ez kéziratban maradt. L.: Nagy Márton. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 10. kötet, Budapest, Hornyánszky Akad. K., 1903. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/n/n17413.htm (A letöltés ideje: 2015.01.21.)

[15] Nagy Márton: A keleti nevelészet. Magyar Akadémiai Értesitő Negyedik kötet Első füzet, Pest, Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvárusnál, 1864. 64–128. o.

[16] Mészáros István: Nagy Márton. http://www.kislexikon.hu/nagy_marton.html (A letöltés ideje: 2015.01.21.)

[17] Jellemző részlet ezen leírásában az a szóhasználat, amely a magyar nyelvben ma is gyakori: Nagy Márton maga is csak a fiúk megnevezésére használta a „gyermek" kifejezést.

[18] Nagy Márton i. m. 73–74. o.

jegyzéket. Szóhasználatából[19], témakiemeléséből lehet viszont következtetni arra, amit egyes szerzők nevének szövegközi kiemelésével ő maga is alátámaszt: műve nem elsődleges források elemzésén és nem a bemutatott „keleti" országokban szerzett ismereteken alapul, hanem leginkább német szakmunkákon. Kína leírásához Fresnelt használta, India bemutatása esetében pedig Wuttke, Cramer és Bunsen nevére, Egyiptomnál szintén ez utóbbi két szerzőre utalt.

Az első magyar nyelvű, kifejezetten lánynevelés-történeti tanulmányok között említhető példaként a szintén külföldi szakmunkákra támaszkodó – az 1870-es években a nőnevelésben aktívan munkálkodó[20] – Gyulay Béla (1844–1909) *Nőnevelés az ó-korban* című munkája[21].

A nőnevelés története a századforduló pedagógusképzők számára írt tankönyveiben

A XIX. század végén a közép- és felsőszintű pedagógusképzés megteremtette az igényét a korszerű ismereteket nyújtó, legújabb hazai és külföldi tudományos eredményekre támaszkodó, azokat összegző tankönyveknek.[22] Ezekben a művekben (hasonlóan, mint a századforduló németországi, ausztriai munkáiban) többnyire megjelent a leánynevelés történetének rövid bemutatása, főként az eszmetörténet vonatkozó forrásainak, a neveléstörténet ikonikus alakjainak a felidézésével.

[19] Németes és angolos írásmóddal vett át az indiai vallással, kasztrendszerrel kapcsolatos neveket, szavakat, például ezeket: xatrija (= ksatrija), cúdra (= súdra), Wischnu-Siwa, Krichna, sanscrit, Pantschatantrum stb.). Emellett egyes esetekben megadta az általa használt német szövegben szereplő kifejezést is a nehezen értelmezhető szavak mellett, például: „elöljáróitok (Oberschaman)". Nagy Márton i. m. 100. o.

[20] 1876-tól a budapesti V. kerületi polgári leányiskola igazgatója lett, és megszervezte mellette az első női kereskedelmi tanfolyamot.

[21] Gyulay Béla: Nőnevelés az ó-korban. Budapest, 1883.

[22] Ezek elemző bemutatását l.: Nóbik Attila: Klasszikusok és kánonképzés a magyar neveléstörténeti tankönyvekben (1867–1956) PhD értekezés, kézirat, SZTE BTK Neveléstudományi Doktori Iskola, Szeged, 2010.

Kiss Áron a tanító- és tanítónőképzők számára a századvégen összeállított *Olvasókönyv*ben közölte *A nőnevelésről* című értekezését, amelynek elején rövid áttekintést adott régi korok nőideáljáról és leánynevelési szokásairól. Már írásműve elején leszögezte, hogy „A nőnevelés felőli nézetek mindig attól függenek, milyen a nő társadalmi helyzete egyik, vagy másik nép keblében."[23] Többek között Fénelon művének Barkóczy-féle, 1842-es hazai fordításából idézett[24], és említette Fáy András, Pestalozzi és Spencer nőnevelési gondolatait is.

A XIX. század végétől megjelenő, felsőoktatási tankönyvként írt neveléstörténeti kézikönyvekben és egyetemi előadásokban a lánynevelés-történet különböző részletei szintén jelen voltak. A hazai neveléstörténet első kiemelkedő tanárai, kutatói, szakírói, Garamszeghi Lubrich Ágost, Finászy Ernő vagy Prohászka Lajos figyeltek tehát erre a tématerületre, és műveikből kitűnik, hogy e tudósaink kiválóan ismerték a nőnevelés-történet számos hazai és külföldi, elsődleges és másodlagos forrását. Tanulmányunk következő bekezdéseiben közülük csak Finászy Ernő könyveit mutatjuk be. Az ő négy kötetes egyetemes neveléstörténeti összefoglalója a téma szempontjából újdonságértékű volt a XX. század elején, például a miatt, mert több, a nőnevelésről benne foglalt forrásrészlet először, a szerző saját fordításában jelent meg magyarul. Az ókori neveléstörténetről szóló könyvében Finászy írt a homéroszi kor nőneveléséről[25], a spártai[26] lánynevelésről, és több helyen is a klasszikus görög művek nőnevelési részleteiről. Hivatkozott forrásai között ott találjuk például Rossignol *De l'éducation et de l'instruction des hommes et des femmes chez les anciens* (A régiek

[23] Kiss Áron: A nőnevelésről. In: Kiss Áron – Komáromy Lajos – Péteffy Sándor (szerk.): Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára. Budapest, Dobrowsky és Franke kiadása, 1891. (második, javított kiadás) 221. o.

[24] Fénelon: Nőnevelés. Pest, 1842. Fordította: Barkóczy László.

[25] Finászy Ernő: Az ókor nevelés története. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1906. (Megjegyzés: a tanulmány elkészítéséhez a mű 1922-es, második, bővített kiadását használtuk) 26–27. o.

[26] Uo. 65–66. o.

férfi- és nőneveléséről és képzéséről)[27] című kötetet, amelynek rövid annotációjában Fináczy kiemelte, hogy elavult és „kevés kritikával írt könyv", ám a francia mű görög és római lánynevelésről írt fejezeteit méltatta. James Donaldson *Woman, her position and influence in ancient Greece and Rome and among the early christians* (A nő; helyzete és befolyása a régi Görögországban és Rómában és a korai kereszténységben)[28] című könyvét is használta, és azt írta róla, hogy „Aki a klasszikus népek nőnevelését meg akarja érteni, e könyvet nem mellőzheti."[29] Az ókori római nők neveléséről többek között Bogár István *A római nőnevelés*[30], Garzó Miklós *Leánynevelés a régi rómaiaknál*[31] című munkáját, és Gyulay Béla már említett könyvét használta. (Ezeknek a szerzőknek a művei egyértelműen mutatják az ókori nőnevelés-történet iránti korabeli hazai érdeklődést.) A zsidóság régi nevelési eszményeit és gyakorlatát bemutató részben is külön alfejezetet szentelt Fináczy a nőnevelés – bibliai idézetekkel illusztrált – bemutatásának.[32]

A monumentális neveléstörténeti összefoglalás második, középkorról szóló kötetében[33] is számos, különböző népek és korszakok lányneveléséről írt hosszabb-rövidebb fejezet található

[27] Rossignol, Jean Pierre: De l'éducation et de l'instruction des hommes et des femmes chez les anciens. Paris, Labitte, 1888.

[28] Donaldson, James Sir: Woman, her position and influence in ancient Greece and Rome and among the early christians. London – New York – Bombay – Calcutta, Longmans, Green, and Co., 1907. (Megjegyzések: 1. A szerző keresztnevét Fináczy Ernő magyarosan „Jakab"-ként közölte. 2. A mű eredeti kiadásának kiadóját ő nem nevezte meg, kiadási helyszínként pedig csupán Londont jelölte. 3. A mű 1994-ben ismét megjelent, az Elibron Classics sorozat facsimile kiadásában. 4. Az 1994-es kiadás elektronikus változata a books.google.com keretei között szabadon hozzáférhető. (A letöltés ideje: 2015.01.12.))

[29] Fináczy Ernő: Az ókori nevelés története… i. m. 199. o.

[30] Bogár István: A római nőnevelés. Pápai Jókai Kör évkönyve, Pápa, XIX. kötet, évsz. nélkül, 16–22. o.

[31] Garzó Miklós Leánynevelés a régi rómaiaknál. Budapest, Lloyd Társaság nyomdája, 1906.

[32] Fináczy Ernő: Az ókor nevelés története… i. m. 311–313. o.

[33] Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1914. (Megjegyzés: a tanulmány elkészítéséhez a mű 1926-os, második, bővített kiadását használtuk)

Finánczy Ernő művében. Német botanikai szakírók műveit felhasználva értekezett Szent Hildegard életéről és természetrajzi művéről; a muszlim nőnevelésről Goldziher Ignác kutatási eredményeinek felhasználásával írt; a középkori zsidóság nőnevelési gyakorlatáról is közölt egy rövid bemutatást, és külön – később számos szerző által használt és idézett – fejezetben foglalta össze a középkori keresztény nőnevelés sajátosságait.[34] Ebben két forrásrészlet fordítását közölte, amelyeket latinból illetve franciából fordított (Szent Jeromos levele Laetához és egy Dhuoda grófné kézikönyvéből vett részlet). A fejezet megírásához és a kútfők értelmezéséhez főként német, és mellettük magyar szerzők írásait használta, például Gyürky Ödön (1863–1938) katolikus író, hírlapíró- és szerkesztő *Néhány lap Szent Jeromos paedagogiájából* című művét[35].

A renaissancekori nevelés története című könyvben Finánczy az itáliai nőnevelés bemutatásáról szóló alfejezetben ugyan a lábjegyzetben ajánlott egy német tanulmányt[36], ám megjegyzésként az alábbiakat fűzte hozzá: „Meg kell azonban jegyeznem, hogy tárgyalásom nem ezen a dolgozaton, hanem a forrásokon

[34] Tizenkettedik fejezet. A keresztény nőnevelés. Uo. 300–318. o.

[35] Gyürky Ödön: Néhány lap Szent Jeromos paedagogiájából. Budapest, 1895. (Megjegyzés: Gyürky Ödön pedagógiai érdeklődését jól jelzi, hogy bölcsészdoktori értekezését Rousseau nevelési elvei címmel írta 1882-ben. Az adatot közli: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái… i. m.

http://mek.niif.hu/03600/03630/html/g/g07368.htm A Szent István Társulat által 1886 és 1919 között kiadott „Népiratkák" című, összesen 329 füzetből álló sorozatában is Gyürky készítette a *Mester uram a nevelésről* című írást, amely (a sorozat 21. részeként) 1894-ben jelent meg. L. erről: *Magyar Katolikus Lexikon*. http://lexikon.katolikus.hu/N/N%C3%A9piratk%C3%A1k.html (A letöltések ideje: 2015.01.13.))

[36] Ruhmer, Wilhelm: Pädagogische Theorien über Frauenbildung im Zeitalter der Renaissance. Bonn, Druck von H. Ludwig, 1915. (Megjegyzések: 1. Finánczy ennek a német szerzőnek a keresztnevét is magyarosan, „Vilmos"-ként közölte. 2. Hivatkozásában nem jelölte a mű alcímét, ez a következő: Nebst einer kritischen würdigung der leistungen mittelalterlicher… 3. A Finánczy-féle kötet a Ruhmer által írt mű kiadási helyszínét sem tartalmazza. A bibliográfiai adatok pontosítását a Franklin Penn Library digitális katalógusának segítségével végeztük el.)

alapszik"[37], és utalt még arra, hogy Beödi Balogh Ilona írt doktori értekezést *Az olasz nő a renaissance idejében* címmel[38]. Műve későbbi részében ismertette Juan Luis Vives spanyol humanista nőnevelési gondolatait, az író eredeti, latin nyelvű szövegeire támaszkodva[39]. Külön alfejezetet szentelt a lutheri vallásreformáló mozgalom lányiskoláinak, saját fordításban közölve egy 1543-ban keletkezett braunschweigi lányiskolai szabályzat szövegének részletét.[40]

Az *újkori nevelés története*[41] című kötetben – bár Comenius pedagógiájának taglalásánál is ejtett néhány szót annak lánynevelléssel kapcsolatos elképzeléseiről – a harmadik, racionalizmusról szóló fejezet 24. alrésze az első olyan, amelyben Finászy a lánynevelés történetéről írt: Fleury, Fénelon és Molière műveiből vett gondolatokat, és ezek összevető, a korszak viszonyaiból kibontott elemzését nyújtotta a *Nőnevelés Franciaországban. Fénelon* címmel.

A naturalizmus pedagógiájának bemutatása során részletesen kitért Rousseau *Emil* című művének elemzésére, külön kiemelve abból a lánynevelésre vonatkozó elképzeléseket, hangsúlyozva, hogy Zsófia nevelése tartalmában és céljaiban is lényegesen eltér a fiúkétól és a nemeslányok – XVIII. század közepén szokásban lévő – tanításától is. (Ebből és a francia forradalom alatti időszak elemi iskoláinak – köztük különböző leányiskoláknak a – bemutatásából is világosan kiderül, hogy a szerző széleskörűen tájékozódott a francia szakirodalomban, és annak idézett részleteit, a kulcsfogalmakat ő maga tette át nyelvünkre.) Művében kiemelte még Campe *Väterlicher Rath an meine Tochter* (Atyai tanácsok leá-

[37] Finászy Ernő: A renaissancekori nevelés története. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1919. 76. o.

[38] A kutatónő 1915-ben Budapesten védte meg ezt, a 63 oldal terjedelmű értekezését. A művet az OSZK-ban őrzik.

[39] Finászy Ernő: A renaissancekori nevelés története... i. m. 160–161. o. (Megjegyzés: Finászy lábjegyzetében azt jelezte, hogy a De institutione feminae christianae című – 1935-ig magyar nyelven nem létező – munka 1540-es bázeli kiadását használta.)

[40] Uo. 215–218. o.

[41] Finászy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927.

nyomnak) című írását[42], mint a német felvilágosodás egyik fontos lánynevelési tanácsadó könyvét, és több további helyen tett hosszabb-rövidebb utalást a lánynevelésre, például a Pestalozzi életművét bemutató részben.

Művek a lánynevelésről a két világháború között

Ami a magyarországi nőnevelés történetét illeti, a XX. század első felében születtek meg Kornis Gyula tollából azok az első jelentős, a témára vonatkozó összefoglalások, amelyek mindmáig szilárd alapját képezik ezzel kapcsolatos ismereteinknek. Kornis – egyéb, a témával kapcsolatos tanulmányai[43] mellett – 1927-ben publikálta *A magyar művelődés eszményei 1777–1848* című, kétkötetes könyvét[44]. Ezek közül a másodikban szerepel *A régi magyar leánynevelés* című, terjedelmes fejezet (a 455–581. oldalon), amely a középkor kolostori és lovagi nevelésétől kezdi a téma bemutatását, külföldi szerzők (Szent Ágoston, Erasmus, Nettesheimi Agrippa, Vives, Ratke, Comenius, Madame de Maintenon, Fénelon, Rousseau, Condorcet és mások) nőnevelési gondolatainak, műveinek rövid jellemzésével. Jóllehet, művében tehát több külföldi szerzőre vonatkozó megállapításokat is tett (hivatkozva például Finánczy előbb említett munkáira), Kornis összefoglalása alapvetően a magyarországi lánynevelésről és a nőeszmény hazai alakulásáról íródott – a középkortól 1848-ig terjedően –, nyomtatott és kéziratos forrásokkal részletesen alátámasztva. Számos olyan sajtóvitára,

[42] A mű teljes címe: Väterlicher Rat an meine Tochter. Ein Gegenstück zum Teophron. Der erwaschenern weiblichen Jugend gewidmet von Joachim Heinrich Campe. 1789. Megjegyzés: A könyv 1842-ben Steinacker Gusztáv (1809–1877) fordításában és átdolgozásában magyarul is megjelent Női hivatás és társalkodástan címmel. A mű további magyar fordításairól, például Andrád Sámuel (1751–1807) erdélyi orvos, író korábbi munkájáról l.: Kiss Áron: A népiskolai tanítás története. I. Budapest, 1881. 106–107. o.

[43] L. például: Kornis Gyula: A régi magyar nőmozgalom és a leánynevelés. Budapesti Szemle, 1927. január, 593. sz. 57–94. o.

[44] Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 1–2. k. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.

irodalmi műre hivatkozott, illetve ezek elemzését nyújtotta, amelyekből a könyve megírása óta eltelt csaknem 90 esztendőben sok kutató merített, csupán az elemzés nézőpontjai változtak némileg. Ő például már részletesen leírta a reformkorban jelentős, a Tudományos Gyűjtemény hasábjain a nők művelődési lehetőségeivel kapcsolatosan lefolytatott vitát, és utalt sok, a Felső Magyar Országi Minerva vagy a Nemzeti Nőnevelés című lapokban megjelent cikkre. Kiemelte többek között Széchenyi István, Fáy András, Takács Éva, Steinacker Gusztáv, Karacs Teréz, Teleki Blanka, De Gerando Antonina nőnevelési elképzeléseit, leírta iskolaszervező tevékenységüket, de áttekintést adott híres költők és írók (például Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty) női művelődésről vallott gondolatairól is. Műve azonban több mint vélemények és életművek ismertetése, hiszen külön fejezetet szentelt a leánynevelő intézetek bemutatásának.

A két világháború között már megfigyelhető volt az a - nem csupán hazánkban látható - jelenség, hogy a nőnevelés, a nőemancipáció történetének kutatói között megjelentek a nők is. Brunszvik Teréz újabb életrajzát[45] például Czeke Marianne és Révész Margit készítették el 1926-ban. Schwarcz Etel[46], Evva Gabriella[47], Bobula Ida[48] ebben az időszakban írták doktori értekezésüket. A Bobula Ida által írott műről 1935-ben a *Századok* című lapban írt ismertetést Pleidell Ambrus, és ez jól mutatja a korszak nőtörténeti kutatásokkal kapcsolatos vélekedését: a recenzens szerint *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* című könyv „tárgyánál fog-

[45] Czeke Marianne – Hrabovszkyné Révész Margit: Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Brunszvik Teréz emlékiratai. Budapest, 1926.

[46] Schwarcz Etel: Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon. Debrecen, Fővárosi Nyomda, 1938. Dissertatio Universitatis Debreceniensis sorozat.

[47] Evva Gabriella: A magyar nőnevelés két úttörője Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei. Szeged, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt., 1933. (Megjegyzés: Evva Gabriella nem csupán nőnevelés-történeti, hanem saját kora lánynevelésével kapcsolatos publikációkat is közölt. L. például tőle: Nőnevelésünk válsága. Nevelésügyi Szemle, I. évf. 3. 1937. március, 160–162. o.)

[48] Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933.

va inkább a publicisztika felé hajlik, hiszen a nők helyzetét a régi társadalomban modern szemlélet és modern törekvések avatták történelmi problémává"[49]. Pleidell tehát nem tartotta a történetkutatás tárgyának a nők (társadalom)történetét. Azt azonban elismerte, hogy „a munka olyan tudományos apparátussal készült, hogy mindig hasznos segédeszköz lesz a XVIII. század társadalmi képének helyes megítélésénél"[50], és dicsérte a szerzőnő könnyed stílusát, színes korrajzát.

Több korabeli lap, többek között és kiemelten is az 1935-ben Pécsett induló és hat évfolyamot megért *Magyar Női Szemle* is sok, a témához kapcsolódó, női kutatók tollából való írást közölt, köztük számos, híres nőalakról írott mikrobiográfiát[51], illetve neves gondolkodók nőkről, nőnevelésről szóló gondolatainak bemutatását[52].

Az 1930-as években néhány, a külföldi és a hazai nőnevelés történetének alaposabb megismerését segítő forráskiadvány is napvilágot látott, és megszülettek az ezekhez kapcsolódó elemzések. Péter János erdélyi latin nyelvtanár 1935-ben jelentette meg Kézdivásárhelyen Juan Luis Vives válogatott pedagógiai munkáit[53], benne a középkori keresztény nőeszményt leíró, *A keresztény nő neveléséről* című művet. Ugyanő készített elemzést – számos latinból átültetett forrásrészlettel – Erasmus nevelési elképzeléseiről,

[49] Pleidell Ambrus könyvismertetése Bobula Ida könyvéről. Századok, 1935. április-június, LXIX. évf. 4–6. sz. 249. o.

[50] Uo. 249. o.

[51] L. például az alábbi írást: Madarász Erzsébet: Az első magyar orvosnő: Hugonnai Vilma emlékezete. Magyar Női Szemle, III. évf. 1–2. sz., 1937. január-február, 2–8. o. (Megjegyzés: Madarász Erzsébet orvosnő a Meskó Zoltán-alapította szélsőjobboldali Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt nőpolitikájának kidolgozója volt az 1930-as évek elején. L. erről: Udvarvölgyi Zsolt: Fejezetek a magyar szélsőjobboldal korai történetéből: fasiszták, kékingesek, és a Meskó-párt. Budapest, ELTE BTK, 2004. (szakdolgozat részlete) http://mek.oszk.hu/02100/02105/02105.htm#n46 (A letöltés ideje: 2015.01.13.))

[52] L. például: Kelp Anna: Széchenyi és a női eszmény. Magyar Női Szemle, IV. évf. 5–6. sz., 1938. május-június, 81–87. o.

[53] Péter János (ford., bevez., jegyzetek): Vives Lajos válogatott neveléstudományi művei. Kézdivásárhely, 1935.

benne külön a lánynevelésről szóló fejezettel[54]. 1936-ban adták ki magyarul Sebes Gyula fordításában Fénelon 1687-es, Európa-szerte nagy hatást gyakorló nőnevelési munkáját.[55]

Ekkoriban jelentek meg nagyobb számban hazai lánynevelési forrásmunkák is, például *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái*[56] 1935-ben. 1938-ban látott napvilágot a helyenként neveléstörténeti szempontból is értékelhető bejegyzéseket tartalmazó mű, Kölcsey Antónia 1838–44 között írott naplója.[57] Kiadásra került Czeke Marianne gondozásában és bevezetésével Brunszvik Teréz naplójának I. része.[58] (Ezt 1926-ban már megelőzte Brunszvik *Félszázad életemből* című művének[59] publikálása.) Női naplókról szóló elemzések is megjelentek[60] a két világháború közti időszakban.

Az 1940-es években kezdett publikálni Sáfrán Györgyi (1911–1985)[61], akinek a XIX. századi haladó női törekvések álltak érdek-

[54] Péter János: Erasmus nevelési eszméi. Gyulafehérvár, Papp, é. n.

[55] Fénelon, François de Salignac de la Motte: A leányok neveléséről. Budapest, Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1936. (Megjegyzés: A kötet elektronikus változatát l.:
http://kerikata.hu/publikaciok/text/!kek/fenelon/nter4000.htm (A letöltés időpontja: 2015.01.22.)

[56] Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. Tanítványaival válogatta Evva Gabriella. Magyar irodalmi ritkaságok, 31.

[57] Kölcsey Antónia naplója. Bevez., kiad.: Kozocsa Sándor. Budapest, Rózsavölgyi, 1938. (Megjegyzések: 1. Erre a kiadásra támaszkodva jelent meg újra a napló 1982-ben, Gábor Júlia válogatásában, az ő utószavával és jegyzeteivel. Magvető Kiadó, Budapest. 2. Az 1938-as kiadást bemutatta Bobula Ida a Magyar Női Szemle című lapban. V. évf. 1–2. sz., 1939. január-február, 31. o.)

[58] Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. I. Szerk. és bevez. tanulmányokkal ellátta: Dr. Czeke Marianne. Budapest, 1938.

[59] Brunszvik Teréz: Félszázad életemből. (Mein halbes Jahrhundert) Ford.: Petrich Béla. Közli: Czeke Marianne – Hrabovszkyné Révész Margit. Budapest, 1926.

[60] L. például az alábbi írást: Pukánszkyné Kádár Jolán: Két napló. (Déryné és Jászai M. naplójának elemző összevetése.) Magyar Női Szemle, V. évf. 1–2. sz., 1940. január-február 5–9. o.

[61] Sáfrán Györgyi: Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete. Szeged, Árpád Nyomda, 1942. A m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Pedagógiai Intézetének Közleményei, 4.

lődése középpontjában. Később, az 1960-as években ugyanő tette közzé a *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára*[62] című munkát. (A műnek egy későbbi kiadása is megjelent.[63])

1942-ben publikálta korábbi előadása szövegét a *Magyar Pedagógiá*ban és különnyomatként is Széchenyi István nőnevelési gondolatairól Váradi József[64]. Műve, amely igen népszerű volt a saját idejében, több, a saját korára vonatkozó utalást is tartalmazott, nem csupán a lánynevelés, hanem (méginkább) a hazaszeretet vonatkozásában.

A hazai kutatások jellemzői

A magyar neveléstörténet-írásban a nemzetközi jellemzőkhöz hasonlóan fontos hagyományként emelhetjük ki már a XIX. század közepétől-végétől a lánynevelés és női művelődés történetének kutatását; a források feltárása, egybegyűjtése és (újra)kiadása érdekében tett erőfeszítéseket. Kutatásaink megmutatták, hogy milyen páratlanul értékes leírásokat készítettek a leánynevelés intézményesülésének kezdeti időszakáról, a nőnevelés XIX. századi fejlesztőiről azok a kortársak (nem ritkán rokonok, kollégák, tanítványok) és utódok, akik memoárjaikban vagy elemzéseikben eredeti kútfőket is idézve vallottak Brunszvik Teréz, Fáy András, Karacs Teréz, Teleki Blanka, Veres Pálné és mások munkásságáról. Az egyéni életutak bemutatása mellett a nem intézményesült és az iskolai leánynevelés történetének feltárása, a témához kapcsolódó forrásmentés és forrásközlés, a legfontosabb külföldi művek magyar nyelvre történt átültetése és értékelésük egyaránt jelen volt a XIX–XX. század fordulójának neveléstörténeti kutatásaiban. A hazai neveléstörténészek leánynevelésről írt műveit és mű-részleteit

[62] Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1963.

[63] Sáfrán Györgyi: Teleki Blanka és köre. Bukarest– Budapest, Kriterion – Európa Kiadó, 1979.

[64] Váradi József: Széchenyi és a magyar nőnevelés. Magyar Pedagógia, 1942. január-szeptember, 1–3. sz. 1–13. o.

áttekintve látszik, hogy a *magyar történések bemutatása* mellett milyen fontos volt számukra mindig is a *külföldi kitekintés*, és hogy mennyire tájékozottak voltak – és azok ma is – a friss nemzetközi szakirodalomban[65].

Mivel a nőnevelés újkori történetének kutatása során módunkban állt tetemes mennyiségű külföldi másodlagos forrást áttekinteni, a fentiek mellett azt is ki kell emelnünk, hogy néhány kivételtől eltekintve a magyar lánynevelés és női művelődés történetének részletei, fontos forrásai külföldön *nem, vagy alig ismertek*, többnyire nem szervesültek az „egyetemes" nőnevelés-történeti munkákkal. A nemzetközi folyóiratokban, enciklopédiákban és neveléstörténeti szakmunkákban így zömmel a közeljövő kutatóira vár az a feladat, hogy a magyar nemzet kiemelkedő, a nők neveléséért sokat fáradozó gondolkodóit, pedagógusait, iskolateremtő és iránymutató elődeinket bemutassák.

A tanulmány megjelent:
Magiszter, Kolozsvár, 2015/tavasz, 77–91.

[65] Újabban l. például az alábbi kortárs kutatók nőnevelésről írt, széleskörű nemzetközi kutatási eredményekre alapozott, monografikus munkáit: Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.; Uő.: A nőnevelés története. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.; Rébay Magdolna: A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2009.; Kereszty, Orsolya: Women's education in Hungary in the Era of Dualism. Vision and Debate on Schooling and Learning for Women in the Journal Nemzeti Nőnevelés (Hungarian Female Education) (1879–1919). Saarbrücken, VDM Verlag, Dr. Müller, 2008.; Kereszty Orsolya: „A Nő és a Társadalom" a nők művelődéséért (1907–1913). Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 88.; Kéri Katalin: Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2007.

Művek a nőkről, tanulási jogaikról a kora újkori Itáliában

A nőtörténet forrásairól általában

A nők történetével foglalkozó kutató meglehetősen nagy nehézségekbe ütközik kutatásai során. A nők életmódjára, társadalmi helyzetére, szerepeire utaló írásos források tartalmukat és mennyiségüket tekintve ugyanis *egyenetlenek*. A nőtörténeti kutatások kapcsán több korszak esetében nem áll rendelkezésre gazdag levéltári forrásanyag, a mai napig sem jól kidolgozottak a kutatásmódszertani alapok, a tipológiai alapvetések. E témát illetően tehát új utakat, korábban figyelmen kívül hagyott forrásokat, írásos és tárgyi emlékeket kell keresni, és ezeket kell beilleszteni az egyes korokról, földrajzi helyszínekről szóló történeti elemzések, leírások sorába.

A rendelkezésre álló elsődleges és másodlagos források a történeti újkor előtt leginkább férfiak tollából születtek, így szükségképpen a férfiak szükségleteiről és hozzáállásáról tanúskodnak, és nem a nők valóságát tükrözik. Már a legrégebbi források esetében is megfigyelhető az a polaritás, amely a nőértékelést jellemzi, ez pedig nehézzé teszi annak feltárását, hogyan is éltek valójában egy-egy korszak női.[1] Eliane Gubin véleménye szerint ráadásul további probléma az, hogy egy-egy történelmi korszakban egyáltalán nem véletlen, hogy milyen típusú források születnek és őrződnek meg szándékoltan. Úgy gondolja, hogy maguknak a forrásoknak a létrehozása és tárolása is társadalmilag konstruált,

[1] Bridenthal, Renate - Koonz, Claudia (eds.): Becoming visible - Women in European History. Boston, Houghton Mifflin Company, 1977. 2. o.

úgy működnek, mint egy szűrő, azaz csak olyan információkat közvetítenek a jövő felé, amelyeket egy adott társadalom kellőképp fontosnak ítél. A férfiak által létrehozott és közvetített források évezredeken át kevésbé voltak érzékenyek a nőket érintő és érdeklő eseményekre, történelmi jelenségekre, és mivel zömmel a nyilvános és politikai szféráról szóltak, a nők mindennapjai, az otthon keretei között történt események többnyire rejtve maradtak.[2] A magánszféra emlékei sok esetben csak véletlenül maradtak ránk, és a hivatalos iratközlő szervek által létrehozott forrásmennyiséghez képest elenyészően kis hányadot tesznek ki, jóllehet hangsúlyoznunk kell, hogy az efféle kútfőkre figyelmet fordító kutatások a vártnál több értékes információt hoztak felszínre az elmúlt években.

Ami az elméleti alapokat illeti, az 1980-as, 90-es évek óta egyre több fórumon hangzik el az a történészi álláspont, hogy a nők történetének vizsgálatához elengedhetetlen az interdiszciplináris megközelítés. Miként például Claude Fohlen írja: „Ha a nő alakja nehezen vagy egyáltalán nem emelkedik is ki a történeti kutatások forrásanyagában, segítségünkre lehetnek a szomszédos diszciplínák; a pszichológia, a szociológia, a pedagógia, a társadalompszichológia, a politológia eredményei."[3] Számos olyan mű született az utóbbi időben az Egyesült Államokban és Európában is, mely a kérdésfeltevés, az értelmezés, a lehetséges elemzési módok problematikájával foglalkozik. Joan W. Scott például a nemet helyezte a történeti elemzések középpontjába[4], Sandra Harding, amerikai kutató pedig a „feminista módszerről" írt.[5]

[2] Gubin, Eliane: Choisir l'histoire des femmes... i. m. 51. o.

[3] Fohlen i. m. 85. o. Egy közelmúltban kiadott, spanyol történészcsoport által összeállított szöveggyűjtemény bevezető fejezetében ugyanez olvasható: Aguado, A. M. – Capel, R. M. – Nash, M. – Ortega, M. és mások: Textos para la historia de las mujeres en España... i. m. 20. o.

[4] L. erről például az alábbi tanulmányát: Scott, Joan W.: El Género: una categoria útil para el análisis histórico. In: Nash – Amelang: Historia y Género: Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea... i. m. 23–56. o.

[5] Harding, Sandra (ed.): Feminism and methodology – Social science Issues. Indiana Bloomington and Indianapolis – Milton Keynes, University Press – Open University Press, 1987. 1–15. o.

A nőtörténeti kutatásokkal kapcsolatosan tehát ma már nem áll az a korábbi vélekedés, mely szerint nincs elegendő forrásanyag a téma kutatásához. Sokkal inkább helytálló az a megállapítás, hogy az értelmezés kritériumai nem kellően kidolgozottak, és a vizsgálódásokhoz nem elegendőek a levéltárakban őrzött régi iratok. Magának a történettudománynak az újabb irányzatai megerősítik ezt, hiszen napjaink kutatói kiemelt figyelmet szentelnek a képi és tárgyi emlékeknek, az *oral history* segítségével feltárható lehetséges információknak, illetve a tématerületek között kiemelt figyelem fordul például a magánszféra és a mikrotörténelem felé.

Jelen tanulmányunkban a XVI–XVII. század nőtörténetének főbb itáliai, „nővédő"-nek nevezhető nyomtatott forrásait mutatjuk be, jelezve, hogy ez az összegzés egy tágabb, a korszak teljes nőnevelés-történetét vizsgáló kutatás részeredményeként kerül közlésre.

Itáliai művek a nők védelmében a XVI–XVII. században

Itália nőnevelésről és nőkérdésről szóló forrásai gyakran kívül esnek az európai nőtörténet-írás érdeklődési körén. Ez a terület pedig – különösen a reneszánsz kora óta – számos művel járult hozzá a *querelle des femmes* kérdéskörén belül felmerült témákhoz, és sok kiemelkedő női tudóst és művészt is adott a kontinensnek.[6] A tridenti zsinat (1545–63) nőellenes határozatai valóságos hullámot indítottak el a művelt nők és védelmezőik között a félszigeten, nővédő írások egész sora keletkezett 1538 és 1565 között.[7]

[6] Ezt a témát érintette Király Erzsébet 1987. szeptember 23-án tartott előadása, Nőnevelés, nőimádat, nőgyűlölet a XVI. századi itáliai traktátusokban címmel az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának felolvasóülésén. Az előadás szövege sajnálatos módon nem elérhető, csupán a címe. http://www.iti.mta.hu/Rebakucs_szerdak.pdf (A letöltés ideje: 2014.12.06.)

[7] Malpezzi Price, Paola – Ristaino, Christine: Lucrezia Marinella and the „Querelle des Femmes" in Seventeenth-Century Italy. Madison N. J., Fairleigh Dickinson University Press, 2008. 19. o.

A következő században pedig tovább bővült a női jogokról, művelődési lehetőségeikről szóló művek és viták sora.

Egy magyarországi elemző, Vígh Éva szerint több korabeli jellegzetességet is szükséges kiemelni a XVII. századi itáliai nővédő (női) szerzők működésének háttérismereteként. Egyrészt azt, hogy ez egy ellentmondásos század volt, a vallásos megújulás mellett az inkvizíció és a boszorkányüldözések kora is, amikor nem csak a nőkért, hanem a nők ellen, az ő kigúnyolásukra is számos olasz (és más) mű keletkezett. Másrészt fontos kiemelni Velencét, mint fontos helyszínt a női irodalom kibontakozása kapcsán, hiszen a „velencei szabadság mítosza" fontos támasz volt (minden, a városállamot illető kritikai gondolatuk ellenére is) az ottani nőírók életében.[8] A város kiemelkedő női gondolkodóinak tanulásról, művelődésről, a női létről írott műveit az elmúlt évtizedekben számos kutató tekintette át, és - miként például Claire Lesage[9] - megállapították, hogy a különböző élethelyzet ellenére összekötötte őket a rendkívül éles, a társadalom visszásságait világosan meglátó szemléletmód, és műveiknek helye van az irodalom- és neveléstörténeti kánonban.

Közülük minden bizonnyal Lucrezia Marinella (1571–1653) volt a legtermékenyebb szerző. Orvos édesapja még a XVI. században két művet is írt a nőkről, valószínűleg ezek inspirálták később a fiatal nőt arra, hogy hasonló témákról írjon. (A művek a következő címmel jelentek meg Velencében: *Gli ornamenti delle donne* (A nők díszei) 1562-ben, és egy évre rá a *La medicine partenenti alle infirmità delle donne* (A női betegségek gyógyítása). Marinella hajadonként szinte minden idejét édesapja könyvtárában töltötte, és költőként, vallásos értekezések szerzőjeként is kitűnt kortársnői közül. Olyan környezetben nőtt fel, az itáliai felsőbb körökben, ahol értékelték és követték a két humanista óriás, Guarino da Ve-

[8] Vígh Éva: Feminista törekvések a XVII. század olasz irodalmában. Filológiai Közlöny, 1983. január, 182–183. o.

[9] Lesage, Claire: Femmes de lettres à Venise aux XVIe et XVIIe siècles: Moderata Fonte, Lucrezia Marinella, Arcangela Tarabotti. Clio, numéro 13. 2001. 135–144. o.
http://clio.revues.org/index138.html (A letöltés ideje: 2015.01.19.)

rona (1374–1460) és Vittorino da Feltre (1397–1446) pedagógiai útmutatásait, akik mindketten úgy gondolták, hogy a fiúk és a lányok tanítására is szükség van. Az elemzők szerint nem lehet elhanyagolni azt a hagyományt sem a női gondolatok, életérzések kifejezésében, amit Itáliában még a reneszánsz korban kezdtek olyan neves költőnők, mint Gaspara Stampa (1523–1554), Veronica Franco (1546–1591) vagy Moderata Fonte (született Modesta Pozzo) (1555–1592), akik újraalkották a női identitás és női közszereplés kereteit.[10] Az utóbbi például *Tredici canti del Floridoro* (Floridoro tizenhárom dala) című, 1581-ben megjelent hősi eposzában egy helyen azt fejtette ki, hogy a női nem alárendeltségének a két nem eltérő neveltetése az oka.[11] Ugyancsak ő írta az *Il merito delle donne* (A nők érdeme) című, párbeszédes munkát, amely 1600-ban jelent meg Velencében, és számos későbbi szerzőre nagy hatást gyakorolt.

A fenti író- és költőnőkön kívül akár az itáliai születésű, később Franciaországba kerülő Christine de Pizan is tekinthető Marinella korai elődjének a női jogok női védelmezői között, hiszen ő McLeod szerint „hosszú évszázadokkal a halála után is befolyásos szerző volt"[12]. Marinella ugyanakkor azt is megtapasztalta, hogy a katolikus egyház más szemmel ítéli meg a tudománnyal foglalkozó nőket, mint a férfiakat.

1600 körül jelent meg a *La nobiltà et eccelenza delle donne co' difetti et mancamenti de gli huomini* (A nők nemessége és kiválósága és a férfiak hiányosságai és hibái)[13] című műve, amelyet Giuseppe Passi *I donneschi difetti* (A nők hiányosságai) című munkájára (mely az egyházatyáktól és ókori filozófusoktól vett idézetekkel támasztotta alá a nők alsóbbrendűségét) válaszként írt. (Ugyanez a Passi-féle mű késztette Moderata Fontét arra, hogy két, párbe-

[10] Malpezzi Price – Ristaino i. m. 20. o.

[11] Idézi: Vígh Éva i. m. 185. o.

[12] McLeod, Glenda K. (ed.): The Reception of Christine de Pizan from the fifteenth through the nineteenth centuries: visitors to the city. Lewiston, E. Mellen Press, 1991. IV. o.

[13] A mű angol nyelvű változata: Dunhill, Anne (ed., transl.): Marinella, Lucrezia: The Nobility and Excellence of the Women and the Defects and Vices of Men. Chicago, The University of Chicago Press, 1999.

szédes formában írt visszavágást is közzé tegyen, szintén 1600-ban.) Elemzők szerint a mű címe utal Cornelius Agrippa - általunk már említett - 1529-es, *A női nem nemességéről és kiválóságáról* című munkájára. Marinelli művében kifejtette, hogy a két nem tagjai egyenlők: „éppen olyan nemes a férfi, mint a női lélek, ebből következik, hogy azonos a lényegük és a természetük..."[14] Műve *Delle donne scienzate e di molte arti onorate* (A tudós és sok művészettel ékes nőkről) című fejezetében a kor több más szerzőjéhez hasonlóan megemlítette a történelem kiemelkedő tudós asszonyait, és további fejezeteket szentelt az erős, okos, harcművészetekben jeleskedő és más nők bemutatásának, kora, a nőket nem eléggé becsülő itáliai valóság éles kritikáját is adva. Szerinte az, hogy a kiemelkedő nőkről nem tud az utókor, csakis a férfiak hibája, „mert az írók, lévén féltékenyek a nők szép alkotásaira, nem mesélték el a nők kiváló cselekedeteit, hanem hagyták azokat feledésbe merülni"[15]. Mondanivalója alátámasztásakor - pró és kontra - gyakran utalt ókori, középkori és a reneszánsz idején élt szerzőkre (Szókratész, Platón, Arisztotelész, Petrarca, Boccaccio, Ficino, Ercole és Torquato Tasso és mások gondolataira), ami mutatja széleskörű olvasottságát. Műve egyik, *Degli uomini, ornati, politici, bellettati e biondati* (Felékesített, politikus, kiszépített és szőkített férfiakról) című fejezetében kifejezetten a férfiakat illető kritikai észrevételeket tett.[16]

Egy életrajzírója kiemelte, hogy a nőtörténet szempontjából ez volt Marinella legfontosabb munkája, melyben kifejtette érveit a nők felsőbbrendűsége mellett. A művelt olasz hölgyet azonban az irodalomtörténetben évszázadokon át az 1635-ben megjelent, Tasso nyomán írt költői műve, a *L'Enrico* okán emlegették.[17] Számos más irodalmi alkotást is hátrahagyott, melyek közül többet is kora egy-egy kiemelkedő asszonyának ajánlott. Egy kortársnője,

[14] Idézi és fordította: Vígh Éva i. m. 183. o.

[15] Uo. 184. o.

[16] Uo. 184. o.

[17] Teljes címén: L'Enrico, ovvero Bisanzio acquistato. Velence, 1635. L. erről: Malpezzi Price, Paola: Lucrezia Marinella. In: Russell, Rinaldina (ed.): Italian Women Writers from the Renaissance to the Present. Westport, Conn., Greenwood Press, 1994. 234. o.

Della Chiesa 1620-ban úgy nevezte őt, hogy ő „a kor egyetlen főnixe". Bár 1693-ban költeményei bekerültek egy verseskötetbe (nála korábban élt itáliai költőnők, Veronica Gambara (1485–1550)[18] és Isabella di Morra (1520–1546) versei mellé), életművét, nőkről, női művelődésről írott gondolatait valójában csak a XIX. század kezdte felfedezni. 1949-ben Benedetto Croce azt írta róla, hogy „a költőnők közül a legfontosabb" volt.[19] Az újabb évtizedek feminista műveiben pedig egyértelműen kiemelik korszakos jelentőségét a nőgyűlölet elleni küzdelemben.[20]

A XVII. században a női jogok másik lelkes olasz védelmezője egy apáca, Arcangela Tarabotti (leánynevén Elena Cassandra Tarabotti) (1604–1652) volt[21]. A szülei 12 éves korában küldték kolostorba, mint a korszakban sok más velencei nemeslányt, ám ő nem akart apáca lenni. Családja döntése ellen azonban nem volt mit tennie, de látókörét a kolostorban is folyamatosan bővítette azokkal a friss szellemű könyvekkel, amelyeket fivére vitt neki látogatásai alkalmával. Arcangela - aki Olaszországon kívül ma a nyugati nőtörténet-írásban csak kevéssé ismert - számos fontos művet írt a nők szabadsághoz és művelődéshez való jogairól, többek között az 1643-ban írt, és barátai közt körbeadott *La tirannia paterna* (Az atyai türannia) és az 1651-ben megjelent *Che le donne siano della spezie degli uomini* (Hogy a nők is az emberi faj tagjai), amelyben az Acidalius tollából 1595-ben megjelent (értekezésünkben fentebb már említett) latin nyelvű művel vitázott.[22]

Arcangela Tarabotti életművének kifejezetten nőnevelés-történeti elemzése is született az elmúlt időszakban, Silvia Paland-

[18] Veronica Gambara költészetének terjedelmes bibliográfiáját l.: http://www.jimandellen.org/vgpoetry/vgbiblio.html (A letöltés ideje: 2014.10.20.)

[19] Malpezzi Price i. m. 240. o.

[20] L. például: Conti Odorisio, Ginevra: Donna e società nel Seicento. Roma, Bulzoni, 1979.

[21] Részletes életrajzát l.: Weaver, Elissa B.: Suor Arcangela Tarabotti. In: Russell (ed.): Italian Women Writers... i. m. 414–422. o.

[22] Arcangela Tarabotti (1604–1652), Venetian Nun and Writer. In: Italian Women Writers. http://www.lib.uchicago.edu/efts/IWW/BIOS/A0048.html (A letöltés ideje: 2014.10.20.)

ri tollából a Római Sapienzia Egyetemen, 2004-ben, *L'Istruzzione femminile nel pensiero di Arcangela Tarabotti* (Nőnevelés Arcangela Tarabotti gondolkodásában) címmel.[23]

A reneszánsz- és kora újkori, nőkről írott itáliai művek kiváló alapot jelentettek a „nőkérdés" különböző területeinek későbbi évszázadokban lezajlott olasz vizsgálatához, az ott lezajlott heves és tartalmas XVIII–XIX. századi vitákhoz.[24]

A tanulmány megjelent: *Értékőrzés és -átadás. Nevelés- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk.: Bús Imre – Klein Ágnes – Tancz Tünde (PTE IGYK, Szekszárd, 2012.) 17–25.

[23] A mű adatait és a téziseket l.:
http://opac.uniroma1.it/SebinaOpacRMS/Opac?action=documentview&sessID=654619797B788508066CC56E0923F700@58c53e41&docID=10 (A letöltés ideje: 2015.01.20.)

[24] A téma rövid összefoglalását l. az alábbi tanulmányban: Merényi Hajnalka: „A szellemnek nincsen neme." Bepillantás az itáliai nőkérdés 18–19. századi történetébe. In: Steinert Ágota (szerk.): Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából. Budapest, Kortárs Kiadó, 2005. 83–90. o.

XVII. századi francia művek a nőnevelésről

Bevezetés

A XVII. században Európa különböző országaiban igen jelentős számú, hosszabb-rövidebb munka született a nők jogairól, tulajdonságairól, nevelésükről és művelődésükről. Ezek alapgondolatai a korszakban jelenlévő, gyakran egymással összefonódó vagy éppen viaskodó eszmeáramlatokban gyökereztek. Tanulmányunkban azokat a főbb műveket tekintjük át, amelyek ebben az időszakban Franciaországban keletkeztek, röviden jellemezve keletkezésük körülményeit, tartalmukat, és utalva recepció-történetükre, magyarországi fordításaikra és fogadtatásukra.

Ebben az írásműben nem csupán az elsődleges forrásokként tanulmányozható (mára gyakran digitalizált változatban is elérhető) művekről szólunk, hanem számba vesszük azokat a legfontosabb külföldi és hazai könyveket és tanulmányokat is, amelyek erről az évszázadról, a kora újkori franciaországi lánynevelés történetéről születtek. Amiatt tartjuk fontosnak ezen évszázad eszméinek bemutatását, mert a nőtörténet, a lánynevelés vonatkozásában is egyértelműen kitűnik, hogy a XVIII. századi, „felvilágosult" gondolkodást alapvetően már a XVII. századi pedagógiai gondolkodók, írók, filozófusok előkészítették, a „pedagógia nagy százada" szerves folytatása a kora újkor időszakának, ahhoz számos szállal kapcsolódik, és gondolatait gyakran annak talajából meríti. A XVII. századi francia nőnevelési művek némelyikéről még ennél több is elmondható: ezek közül néhány egészen a XX. századig az érdeklődés középpontjában állt, kiemelten is Fénelon alábbiakban bemutatásra kerülő munkája.

A XVII. század eszmei irányzatai

A történészek egy része a XVII. századra úgy tekint, mint tudományos és filozófiai értelemben a felvilágosodást előkészítő időszakra, amikor is a forradalom utáni, nagy társadalmi-gazdasági átalakulásokat megélő Angliában az *empirizmus* keretei között[1] olyan gondolatok és művek születtek, amelyek már megfogalmazták a társadalom átalakítására vonatkozó legfontosabb elképzeléseket, és világnézeti értelemben is új közelítéseket hoztak. Michel de Montaigne (1533–1592) és René Descartes (1596–1650) tudáselméletet megújító korábbi munkái, a Baruch Spinoza (1632–1677) *Etikájá*-ban[2] kibontott világkép (amelyben Isten és a természet ugyanaz) a XVII. század számos gondolkodójára gyakorolt kiemelkedő hatást, csakúgy, mint Blaise Pascal (1623–1662), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) vagy Galileo Galilei (1564–1642) tanai. A század során Isaac Newton (1643–1727) természetfilozófiája alapjaiban rengette meg a gondolkodás pilléreit, a *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (A természetfilozófia matematikai alapjai) című, 1687-ben megjelent műve korszakos jelentőségűvé vált. Természetesen nem csupán ő, hanem számos más korabeli tudós is próbálkozott a természet törvényeinek egységes szabályokkal történő leírásával. Ez az eszme volt a deizmus alapja, és valójában – annak ellenére, hogy a XVII–XVIII. század gondolkodói Isten létezését nem tagadták – többen az évezredes keresztény egyház szerepének megkérdőjelezéséig is eljutottak. John Locke (1632–1704), az ír George Berkeley (1685–1753), David Hume (1711–1776) az ismeretek biztos forrását a tapasztalásban látták.[3] Az utilitariánus eszmék kifejtése is angliai szerzőkhöz kötődik, és ezt az eszmét majd a társadalmi egyenlőséget követelő Jeremy

[1] Fontos megjegyezni, hogy a XVII. századi Angliában természetesen nem csak az empirizmus létezett, mint filozófiai irányzat.

[2] Spinoza, Baruch: Etika. Ford.: Boros Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

[3] Róluk, és bővebben az angliai és francia felvilágosodásról l.: Lendvai L. Ferenc – Nyíri J. Kristóf: A felvilágosodás. In: A filozófia rövid története. A Védáktól Wittgensteinig
http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/filtort/ktar/vw/vwfelv.htm (A letöltés időpontja: 2014.12.12.)

Bentham (1748–1832) teszi meg filozófiája alapjává.[4] Elemzők szerint az angol felvilágosodás gondolkodóinak az 1688-ban lezárt forradalom után elsősorban az a szerep jutott, hogy a lezajlott változásokat magyarázzák. Ugyanakkor ezzel előkészítettek számos további, Európa és a világ más részein bekövetkezett átalakulást.

A XVII. század pedagógiájára (ezen belül a leánynevelés és női művelődési lehetőségek alakulására is) az eszmeáramlatok közül jelentősen hatott a *pietizmus*. Ez a keresztény vallást megújító, a kegyes-vallásos életvitelt magasztaló, a XVII. század második felében kibontakozott és a XVIII. század közepéig nagy hatást gyakorló szellemi mozgalom volt. (Az irányzat neve a latin *pietas* (jámborság) szóból ered.) Követői szerint a reformáció nem lezárt, hanem folyamatosan zajló folyamat, és a vakbuzgó hit helyett nagyon is fontosnak tartották az ismeretszerzést, a tanulást. Az evangelikusok körében kibontakozott mozgalom elindító atyjának a vallás- és filozófiatörténet Philipp Jacob Spener (1635–1705) teológust tekinti, de ki kell emelni, hogy számos olyan német gondolkodó alapozta meg a pietizmus tanait, akik nála korábban, az 1600-as évek elejétől fejtették ki nézeteiket, mint például Johann Arndt (1555–1621).

A vallásújító irányzat képviselői – nézeteiket alátámasztandó és kibontandó – számos nevelési munkát hagytak hátra, jóllehet, a nőnevelésről összefüggően kifejtett elméletet nem alkottak. Egy tanulmányában S. Sárdi Margit kiemelte, hogy a keresztény leányok kötelességeivel viszont sokat foglalkoztak, és „a női tevékenység értékelése pozitív változáson ment át köztük".[5]

Egyik legkiemelkedőbb képviselőjük, a német August Hermann Francke (1663–1727) Hallében iskolájában lányokat is tanított, sőt, kifejezetten az ő számukra 1698-ban egy Gynaeceumot is szervezett. Ez kisebb-nagyobb megszakításokkal haláláig működött, és 6–15 éves korú lányokat neveltek benne.[6] Ő fordítot-

[4] Uo. (osz. n.)

[5] S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény. A nő az irodalomban. Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 40. o.

[6] Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.44. o.

ta németre 1698-ban Fénelon nőnevelési művét. Hallében számos magyar is megfordult az időszakban, ők a Dunántúlra és Felvidékre is elhozták a pietizmus eszményeit. Legkiemelkedőbb hazai képviselői a XVIII. században Torkos András, Hegyfalusi György, Bél Mátyás, Bárány György, mindkét Sartorius János, Miletz Illés és Simonides János voltak.[7]

A *filantropisták* XVIII–XIX. század fordulóján kialakult mozgalma is igen jelentős hatással volt az embereszmény, a pedagógiai törekvések alakulására. A Locke és Rousseau „pedagógiájának hatása alatt formálódott"[8], valamint Leibniz és Christian Wolff (1679–1754) gondolatainak egyes elemeit is hirdető német eredetű irányzat a korábbi, főként intellektuális nevelésre figyelő szemléletmód helyett az ember mindenoldalú, lehető legteljesebb kiművelésére törekedett. Az irányzat formálódását elősegítette a hasznos, gyakorlatias ismereteket alig közvetítő korabeli német iskolai oktatás, mely nem fordított kellő figyelmet az élő idegen nyelvek tanítására, a test kiművelésére vagy a természet megismerésére. A mozgalom képviselői elavult egyházi iskolák helyett korszerű állami iskolákat szerettek volna állítani. A filantropizmus elindítója Johann Bernhardt Basedow (1723–1790) volt, aki 1774-ben Dessauban nyitott bentlakásos intézményével, a Philantropinummal, annak életközeli, sokszínű, módszertanilag újszerű programjával példamutatóvá vált.

A filantropizmus legnevesebb képviselői Joachim Heinrich Campe (1746–1818), Christian Heinrich Trapp (1745–1818), Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811), Johann Christoph Friedrich GutsMuts és Peter Villaume voltak. A nők közül kiemelkedett például a leginkább költészetéről híres Karoline Rudolphi (1754–1811), aki 1782-ben nyitotta meg leánynevelő intézetét Trit-

[7] A magyarországi pietizmus történetéről l. például az alábbi műveket: Szent-Iványi Béla: A pietizmus Magyarországon. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1936.; Csepregi Zoltán: Magyar pietizmus, 1700–1756: tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000; Font Zsuzsa: Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 2001. stb.

[8] Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei... i. m. 98. o.

tauban.[9] A tágabb értelemben vett filantropisták gondolatai leginkább abból a 16 kötetes könyvsorozatból ismerhetők meg, amelyet 1785–1791 között *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens* (A teljes iskolai- és oktatási rendszer általános felülvizsgálata) címmel Campe szerkesztett. Magyarországon ez az irányzat leginkább Tessedik Sámuel és Brunszvik Teréz pedagógiájára hatott.

Francia könyvek a nők neveléséről a XVII. században

Jeannette Rosso[10] egy kutatásában számba vette az 1600 és 1789 között e témákról keletkezett (pontosabban általa megismert) francia forrásmunkákat, és azt találta, hogy csak a XVII. században 142 mű íródott. (Ez a csaknem másfélszáz munkából álló lista azonban korántsem teljes...) Kimutatta a publikációk dinamikusan növekvő számát is, például a nőkérdéssel foglalkozó írások mennyiségének az 1640-es évektől bekövetkezett felívelését. (Ennek oka az az ellenzéki mozgalom volt, amely 1642-ben szerveződött Franciaországban a Mazarin-vezette kormány ellen, és amely 1648–53 között *Fronde* néven nem csupán szellemi csatákat, hanem valóságos polgárháborút is vívott az ország vezetői ellen, Condé herceg vezetésével. A Fronde-nak elsősorban nemesi és főpapi méltóságot viselő tagjai voltak, köztük nem kevés előkelő hölgy is.[11]) Rosso adatai évtizedenkénti bontásban a következők: 1600–1609: 5 mű, 1610–1619: 11, 1620–1629: 10, 1630–1639: 16, 1640–1649: 36, 1650–1659: 15, 1660–1669: 15, 1670–1679: 10, 1680–1689: 4, 1690–1699: 20 írásmű. Az általa vizsgált szövegek között többségben voltak a nők jogai mellett érvelő munkák, különösen a század második felében. Rosso adatai szerint a nőkről készített

[9] Uo. 101. o.

[10] L.: Rosso Geffriaud, Jeannette: Études sur la féminité aux XVIIe et XVIIIe siècles. Pisa - Paris, Libreria Goliardica - A. G. Nizet, 1984.

[11] A témáról l. például: Bonney, Richard: Society and Government in France under Richelieu and Mazarin, 1624–1661. Leicester, University of Leicester, 1988.; Pernot, Michel: La Fronde. Paris, Éd. De Fallois, 1994.

írások (pró és kontra) leginkább a felsőbb társadalmi rétegek tagjainak tollából születtek. A szerzői kör körülbelül egytizedét tették ki a vizsgált időszakban a polgári osztályból származó személyek, 30% volt közöttük a klérus tagja, egyötödük arisztokrata férfi és körülbelül ugyanennyi nemesasszony.[12]

A nőkről íródott műveknek természetesen nem mindegyike szólt a lánynevelésről és női művelődésről, bár hangsúlyozni kell, hogy utóbbiak kérdésköre gyakran szervesen egybekapcsolódott a női jogok követelésével (vagy épp fordítva: az egyenlősítő törekvések ellenzésével).

A XVI–XVII. század során több olyan mű is született a kontinensen, amelyek ugyan nem érintették közvetlenül a nemek helyzetét és sajátosságait, de mégis hatást gyakoroltak a nők és férfiak lehetőségeiről, kapcsolatáról gondolkodó későbbi szerzőkre. A legfontosabb hatást talán Descartes (1596–1650) tanai tették, aki ugyan nem írt direkt módon a nemekről, de bizonyos gondolatai a felvilágosodás korában központi helyre kerültek a nők értelmi képességeinek védelmezői körében. Szerinte „az értelem a testtől függetlenül működik, és mivel a férfiak teste a nőkétől csupán az ivarszervek vonatkozásában tér el, következésképpen lehetőségeit tekintve valamennyi elme azonos. Descartes számos követőjét mindez arra ösztönözte, hogy felülvizsgálja a nőkről való nézeteit." [13]

Az elemzők, például Isabelle Krier szerint[14] Franciaországban 1622-ben született meg az első, a női egyenlőséget hirdető pamflet Montaigne fogadott leánya, Marie de Gournay le Jars (1565–1645) műveként. A szerzőnő ezt a fentebb már említett Troussot-féle,

[12] Rosso kutatásait bemutatja: Stuurman, Siep: L'égalité des sexes qui ne se conteste plus en France. Feminism in the seventeenth century. In: Akkerman, Tjitske – Stuurman, Siep (eds.): Perspectives on Feminist Political Thought in European History. From the Middle Ages to the Present. London, Routledge, 1998. 67. o.

[13] Mindezt idézi és fejtegeti: French, Katherine L. – Poska, Allyson M. (2007): Women Gender in the Western Past. Vol. 2. Since 1500. Boston-New York, Houghton Mifflin Company. 262. o.

[14] Krier, Isabelle: Souvenirs sceptiques de Marie de Gournay dans l'«Égalité des hommes et des femmes», Clio. Histoire, femmes et sociétés. 29/2009, 243–257. o. http://clio.revues.org/9303 (A letöltés ideje: 2015.01.26.)

1617-es *Alphabet de l'imperfection et malice des femmes* (Ábécé a nők tökéletlenségéről és gonoszságáról) című összeállításra adott válaszként alkotta. Az *Égalité des hommes et des femmes* (A nők és férfiak egyenlősége) című munka volt ez az értekezés, amely Louys de Bermen 1621-es írásához hasonlóan véletlenszerű dolognak írta le a nemek biológiai különbözőségét. Marie ezt a művét XIII. Lajos francia király feleségének, Ausztriai Annának ajánlotta. A művel nem a racionális alapokon álló egyenlőség kimondása volt a célja, inkább annak a megfogalmazása, hogy a műveltség nem csupán a férfiak kiváltsága. 1626-ban szintén ő írta meg a *Grief des femmes* (A nők panasza) című munkát, amelyben sajnálattal állapította meg, hogy a „bajuszos doktorok" nem szenvedhetik a művelt nőket.[15]

Rosso elemzésére támaszkodva Stuurman kiemelte az 1660-as évtizedet, és felsorolta a nőkérdésről akkor keletkezett legfontosabb franciaországi műveket. 1662-ben például a szerző megjelölése nélkül jelent meg Lyonban az *Apologie de la science des dames* (A nők műveltségének védelmezése) című írás, ugyanebben az évben Jacques Dubosq tollából pedig a *L'Honneste Femme* (Az erkölcsös nő). 1663-ban adták ki (majd folyamatosan újranyomták) a *Le Cercle des femmes savantes* (A tudós nők társasága) című művet, amelyet Jean de la Forge (a jól ismert francia karteziánus filozófus, Louis de la Forge testvére) írt. 1664-ben Elisabeth Marie Clément tollából jelent meg a *Dialogue de la princesse sçavante et de la dame de famille* (A tudós hercegkisasszony és a háziasszony párbeszéde).[16]

1665-ben Jacquette Guillaume jegyezte a *Les Dames illustres ou par bonnes et fortes raisons il se prouve que le sexe féminin surpasse en toutes sortes de genre le sexe masculin* (Kiváló hölgyek, avagy jó és erős bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy a női nem mindenben meghaladja a férfiúi nemet) című munkát. Ebben az alábbi gondolatokat fejtette ki, világosan és logikusan érvelve a nők tanu-

[15] Válogatott műveinek angol nyelvű kiadása: Hillman, Richard – Quesnel, Colette (ed., transl.): Marie le Jars de Gournay: Apology for the Woman writing and other works. Chicago, The University of Chicago Press, 1992.

[16] Stuurman: L'égalité des sexes qui ne se conteste plus en France... i. m. 70–71. o.

lási jogai mellett: „Hölgyeink ellenségei fennen hirdetik, hogy a nők nem a tudásért tanulnak, vagy azért, hogy jót cselekedjenek, hanem azért, hogy még jobban csodálják őket, és ezentúl ne csak szépségükkel, hanem beszédükkel is elbűvölhessék környezetüket. Kérem, nézzék, hogyan kényszerülnek a férfiak bevallani, hogy szidalmuk szép alanyai elbűvölik őket. Jobb volna, ha a nők szűziesek és tudatlanok volnának, mint műveltek és szemérmetlenek – teszik hozzá.

Íme, annak a tévhitnek a következménye, amely szerint a tudomány erkölcstelenné tesz; ezzel ellentétben én éppen azt állítom, hogy a tudatlanság – és nem a tudás – miatt válnak a nők erkölcstelenné: tehát ha nem lenne annyi tudatlan, nem lenne annyi utcalány sem. A tudás nem a lányok felesleges ékessége, mivel feltétlenül szükségük van rá. Hát nem látjuk, hogy az a szép lány, aki semmilyen tudásnak nincsen a birtokában, majdnem mindig becstelennek ítéltetik? Hiszen egy lánynak körültekintőnek kell lennie, nehogy megsértse az illemet; az udvariasság és a szemérem pedig csak a világ dolgairól való tudás révén sajátítható el. Sok elviselhetetlen ember van, mert sok a műveletlen. Mindezek után beláthatjuk, hogy egy szép, de bárdolatlan lány nem boldogulhat az életben. Egyébként van-e nagyobb gyönyörűség, mint egy szép és intelligens lány, akinek viselkedése is kellemmel teli, hiszen minden mozdulatának oka van? Mert hiszen ha a szépség nem párosul belső értékekkel, mi mást mondhatnánk, mint hogy a természet szép lakot alkotott, hogy egy ostoba lányt helyezzen bele?"[17]

Louis Lesclache 1667-ben adta ki *Les avantages que les femmes peuvent recevoir de la philosophie* (A filozófia haszna a nők számára), Marguerite Buffet pedig egy évre rá a *Nouvelles Observations sur la langue françoise avec les éloges des ilustres sçavantes tant anciennes que modernes* (Új megfigyelések a francia nyelvről, a régi és új idők kiemelkedően művelt hölgyeinek dicséretével) című művét. Ezeket a

[17] Kéri Katalin (szerk.): Tollam szivárványba mártom. Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig – Elektronikus kiadás, Pécs, 1999. http://mek.niif.hu/02100/02110/html/index.htm (A letöltés ideje: 2015.01.30.) (osz. n.) A szöveget fordította: Gaál Ágnes és Furka Elemér.

műveket is a férfiak és nők művelődési, tanulási jogainak követelése, az értelmük egyenlőségének hangoztatása jellemezte.[18]

A korszak nőkről írott műveit áttekintve nem hagyhatjuk figyelmen kívül Molière *Femmes savantes* (Tudós nők) című, 1672-es darabját, amely a felszínes tudásra törő, okoskodó, a tudományokért a családjukat is elhanyagoló nőket figurázta ki, éppen emiatt (a párizsi Palais Royal színházban szép számmal jelenlévő hölgy körében) a darab ősbemutatója - melyen maga a szerző játszotta Chrysale szerepét - nem volt sikeres. Judith Suther a komédia bemutatásának 300. évfordulóján azt fejtette ki egy tanulmányában, hogy abban a társadalmi környezetben, amikor a szerző körül mind több és több, a nők tanulási lehetőségeinek kiterjesztését igenlő mű látott napvilágot, ebben a komédiában társadalmi szatírát, és nem nőellenes kirohanást kell látnunk.[19]

Számos elődjéhez hasonlóan a jezsuita tudós, François Poulain de la Barre (1647-1725), Descartes és Marie de Gournay egyik francia követője is az elsők között volt, aki fellépett a nők egyenjogúsításáért[20]. Franciaországban ebben az időszakban nagy érdeklődés övezte a nevelés ügyét, és jóllehet, a lánynevelésről jóval kisebb számú írás született, mint a fiúk iskoláztatásáról és családi neveléséről, az előbbi vonatkozásában is határozott lépések történtek és fontos művek keletkeztek. De la Barre gondolatainak egyik mai elemzője, Siep Stuurman úgy gondolja, hogy a francia szerző elévülhetetlen érdemeket szerzett a felvilágosodás gondolat-együttesének előkészítésében, és a francia forradalmat megelőzően a legradikálisabban lépett fel a nők egyenjogúsításáért, a lányok neveléséért; ugyanakkor azt is állítja, hogy nem a karteziá-

[18] Stuurman: L'égalité des sexes qui ne se conteste plus en France... i. m. 61. o.

[19] Suther, Judit D.: The Tricentennial of Molière. Femmes savantes. The French Review, Vol. XLV., Special Issue, No. 4., Spring 1972. 31. o.

[20] Műveiről, életéről l. például: Three Cartesian Feminist Treaties. Chicago, University of Chicago Press, 2002.; Dorlin, Elsa: L'Évidence de l'égalité des sexes. Une philosophie oubliée du XVIIe siècle. Paris, L'Harmattan, 2001.; Stuurman, Siep: François Poulain de la Barre and the Invention of Modern Equality. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2004.; Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei... i. m. 58-60. o.

nus gondolkodásmódja vezette el ide, hanem a középkori és kora újkori feminista írók[21], akiknek a gondolatait aztán Poulain de la Barre beleépítette a descartes-i tanokon nyugvó társadalomképébe.[22] 1673-ban név nélkül jelentette meg *De l'égalité des deux sexes, discours physique et moral où l'on voit l'importance de se défaire des préjugez* (A két nem egyenlőségéről, filozófiai és erkölcsi értekezés, amelyből megláthatjuk az előítéletektől való megszabadulás jelentőségét)[23] című munkáját, melyben azt mutatta ki, hogy a nők alávetettsége nem természettől fogva rendelt, hanem kulturális előítéleteken nyugszik. Anatómiai fejtegetést is tett ehhez kapcsolódóan, amelyben kifejtette, hogy a nők ugyanolyan érzékszervekkel rendelkeznek, mint a férfiak, a kezük is ugyanolyan ügyes, az agyukról pedig így vélekedett: „A legprecízebb anatómia sem fedezett fel különbséget azon a részen férfi és nő közt, mindegyikük agya egyforma, ahogy emlékezetük és képzeletük is".[24] Előrevetítette azt, hogy a nőknek is a férfiakkal azonos nevelést kell kapniuk, és minden pályát meg kell nyitni előttük, beleértve a tudományosakat is. Következő, 1674-ben szintén név nélkül megjelent művében, a *De l'éducation des dames pour la conduite de l'esprit dans les sciences et dans les mœurs* (A nők neveléséről, hogy bevezetést nyerjen szellemük a tudományokba és az erkölcsökbe)[25] című munkában hasonlóan fogalmazott, ám egy későbbi, *De l'excellence des hommes contre l'égalité des sexes* (A férfiak kiválósága a nemek egyenlősége ellenében)[26] című művében korábbi gondolatait megcáfolta. A felvilágosodás nőket érintő gondolkodásmódjáról Stuurman úgy véli, hogy annak forrásai mára jól feltártak és széles

[21] Stuurman szerint a kora újkori feminista gondolkodás inkább irodalmi forma, semmint filozófiai mozgalom volt. François Poulain de la Barre i. m. 53. o.

[22] Uo. 1. illetve 53. o.

[23] Chez Jean du Puis, Paris, 1673; Újabb kiadása: Paris, Fayard, 1984.

[24] Idézi: Schiebinger, Londa: Csontvázak a szekrényben. A női csontváz első ábrázolásai a 18. századi anatómiában. Sic Itur ad Astra, 2008. 58. szám 26. o.

[25] Chez Jean du Puis, Paris, 1674; Újabb kiadása: Toulouse, Université de Toulouse Le Mirail, 1980, 1985.

[26] Chez Jean du Puis, Paris, 1675.

körben ismertek, ám a jövő feladataként fontos munkának tartja az akkori időszak feminista és antifeminista érvkészletének alapos feltárását is[27], amihez jó kiindulópont lehet éppen Poulain de la Barre műveinek és az azokra adott korabeli válaszoknak az elemzése. A kutató szerint például nem lehetséges átfogó módon „radikális felvilágosodás"-ról beszélni, mert az akkori gondolkodók céljaikat, a társadalom átalakítására vonatkozó elképzeléseiket tekintve nagyon is sokféle módon nyilatkoztak meg.

A szintén francia, janzenista gondolkodó, Claude Fleury abbé[28] (1640–1723) *Traité du choix et de la méthode des études* (Értekezés a tanulmányok kiválasztásáról és módszeréről), 1685-ben Párizsban kiadott két kötetes művében egy önálló fejezetet (a 36. részt) szentelt a lánynevelésnek. Ebben szintén kifejtette, hogy a nőket nem elegendő kézimunkázásra, zenére, táncra és katekizmusra tanítani, hanem szükség van arra, hogy írni, olvasni, számolni is tudjanak, és értsenek a közügyekhez és a gyógyításhoz. Egy, a Martin Aimé nőnevelési gondolatait kivonatoló, Sámi Lászlóné tollából való cikk így idézte Fleuryt 1872-ben Magyarországon: „Azt akarjátok, hogy a nők ne legyenek a tanulásra képesek? ...– mintha biz az ő lelkök más volna, mint a férfiaké, mintha nem volna épen oly fogékony eszök, mint nékünk, melyet vezérelni, — akaratuk, melyet szabályozni, — szenvedélyeik, melyeket le kell gyözniök? — vagy mintha nekik minden tanulás nélkül könnyebb lenne kötelességeiket teljesíteni, mint nekünk!"[29]

Fleury gondolatait Franciaországban François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715) vitte tovább és teljesítette ki, és a korszak nőneveléssel foglalkozó francia szerzői közül ő az, aki talán a legnagyobb hatással volt a kontinens pedagógiai gondolkodóira. A lánynevelés terén már ifjú lelkész korában tapasztalatokat szerzett, hiszen 1678-ban megbízták a katolikus hitre áttért protestáns

[27] Stuurman: François Poulain de la Barre... i. m. 3. o.

[28] Életéről l. például: Wanner, Raymond E.: Claude Fleury (1640–1723) as an educational historiographer and thinker. The Hague, Martinus Nijhoff, 1975.

[29] Sámi Lászlóné: Az anyák nevelése. II. Vasárnapi Ujság, 1872. február 4. XIX/5. 51. o.

hölgyek intézetének, a Nouvelles catholiques-nek a vezetésével. A témáról szóló, *Traité de l'éducation des filles* (Értekezés a lányok neveléséről)[30] című, 1687-ben írott művét[31] Európa-szerte széles körben ismerték, Magyarországon is évszázadokon át gyakorta hivatkozott szerző volt. A könyvet eredetileg nem a nyilvánosságnak szánta, ahogyan erre műve magyar fordítója, Sebes Gyula is rámutatott, hanem Beauvilliers hercegnek és feleségének írta, akik tizenhárom gyermeket, köztük öt leányt neveltek. Alapgondolata, hogy a lánynevelést nem szabad elhanyagolni, sőt, az fontosabb, mint a fiúk nevelése, hiszen a nők nevelik fel a gyermekeket, a férfiakat is. Ugyanakkor művében kiemelte a két nem jelentős különbségeit. Úgy gondolta, hogy mivel a nők testileg gyengébbek és szellemük is kevésbé kitartó, mint a férfiaké, nem kell tudományokra nevelni őket, hanem elsősorban arra, hogy jó gazdasszonyok, jó feleségek és anyák legyenek.

Könyve III. fejezetétől kezdve írt arról, hogy csecsemő- és kisgyermek kortól hogyan kell a lánykákat helyes táplálkozáshoz, illendő viselkedéshez, szép beszédhez szoktatni. Gondolatmenetén végigvonul az, hogy semmilyen életkorban nem szabad hagyni, hogy a lányok sokat „képzelegjenek", álmodozzanak, hanem a valódi világ megismerésére kell őket rávenni. Műve több részlete is aláhúzza a hasznos dolgok iránti érdeklődés és a tapasztalat útján való tanulás fontosságát, ahogyan például az alábbi idézet is mutatja: „A gyermekek kíváncsisága természetes hajlam, mely mintegy elébe megy a nevelésnek; ne mulasszuk el hasznot húzni

[30] Magyarul l.: Fénelon, François: A leányok neveléséről. Budapest, Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1936. Fordította: Sebes Gyula. (Megjegyzés: A kötet elektronikus változatát l.:
http://kerikata.hu/publikaciok/text/!kek/fenelon/nter4000.htm (A letöltés időpontja: 2015.01.22.))

[31] Elemzését l. például: Niderst, A.: Pédagogie et mysticisme dans le Traité de l'éducation des filles de Fénelon: L'éducation des filles sous l'ancien régime: Études à la mémoire de Linda Timmermans. Pedagogy and mysticism in Fénelon's Traité de l'éducation des filles: The education of the girls under the Ancien Régime. In: Papers on French seventeenth century literature, 1997, vol. 24, No 46, 53–60. o.; Magyarországon: Weszely Ödön: Fénelon és a nőnevelés. Budapest, 1903.; Balenegger Hugó: Fénelon a leánynevelésről. Arad, 1911.

belőle. Például látnak a mezőn malmot és tudni akarják, hogy mi az; meg kell nekik mutatni, hogy hogyan készül az embert tápláló élelmiszer. Látnak aratókat és meg kell nekik magyarázni, hogy hogyan vetik a gabonát és hogyan sokasodik az meg a földben. A városban látnak üzleteket, melyekben különféle mesterségeket űznek, és különféle árukat adnak el. Sohasem szabad megúnni kérdéseiket; ezek nyílások, melyeket a természet tár fel a tanítás megkönnyítésére: adj bizonyságot, hogy örömedet leled bennük: és így észrevétlen megtanítod őket arra, hogy miként készülnek mindazok a dolgok, melyek az ember szolgálatára vannak, és amelyeken a kereskedelem lebonyolódik."[32] Külön fejezeteket szentelt a szerző a vallásos ismeretek és a Biblia-szövegek lányokkal való megismertetésének (VI–VIII. fejezet). Kitért a lányok hibáira is, amelyek között például a következőket említette: a lányok sokat beszélnek, ravaszok, álszemérmesek, képmutatók, hiúk, képzeletük túl élénk. A szülők felelősségévé tette, hogy ezekről a lányokat leszoktassák: „Példákkal mutasd be nekik, hogyan lehet az ember csalódás nélkül szerény, óvatos, a siker megengedett eszközeihez alkalmazkodó. Mondd nekik: a főokosság az, hogy keveset beszélünk, sokkal inkább bízunk magunkban, mint másokban, de sohasem folytatunk hamis beszédet és nem mutatunk hebehurgya egyéniséget. A viselkedésben való egyenesség és a becsület általános tekintélye több bizalmat és tiszteletet szerez és ennek következtében több, bár múló előnyt, mint a fondorlatos utak. És az okos becsületesség amennyire díszít egy egyént, annyira méltóvá teszi nagy dolgokra."[33] A korszak más szerzőihez hasonlóan – önálló fejezetben – írt Fénelon arról, hogy hová vezet a női hiúság, a cifrálkodás, a költekezés. Az általa megfogalmazott gondolatokhoz hasonlók a XX. század elejéig Magyarországon is gyakran előfordultak. A „képlete" egyszerű volt: a női divathóbort az oka az erkölcsök romlásának, országok hanyatlásának: „Ez a pompa romlásba viszi a családokat, és a családok romlása az erkölcsök romlását hozza magával. Egyrészt a pompa kiváltja az alacsonyabb származású egyénekben a gyors vagyonszerzés

[32] Fénelon i. m. III. fejezet
[33] Uo. IX. fejezet

vágyának szenvedélyét, ami nem történhet bűn nélkül, mint a Szentlélek állítja. Másrészt az előkelők, ha a szükséges pénzforrások nélkül vannak, hitványságokat és szörnyű aljasságokat követnek el, hogy fönntartsák életmódjukat; így a tisztesség, a hit, a becsület és a jóság észrevétlen eltűnik még a legközelebbi rokonok között is. Mindezek a bajok abból származnak, hogy a hiú nők a divatnak nagy fontosságot tulajdonítanak: igyekeznek nevetséges elmaradottaknak feltüntetni mindazokat, akik a régi erkölcsök komolyságát és egyszerűségét meg akarják őrizni."[34]

Fénelon azt is részletesen leírta, hogy milyen kötelezettségei vannak egy nőnek, és hogyan kell ezekre felkészíteni. Kortársai túlnyomó többségéhez hasonlóan úgy vélte, a nőnek a családi körben kell kiteljesedni, az alábbi szerepekben: „Kötelessége gyermekeinek nevelése; a fiúké egy bizonyos korig, a leányoké addig, amíg férjhez nem mennek, vagy apácák nem lesznek; cselédeinek, azok helyes életének, szolgálatának irányítása; a kiadások elosztása, annak ellenőrzése, hogy minden gazdaságosan és becsületesen történjék; rendszerint még haszonbérletek kötése és a jövedelem kezelése. (...) Számítsd ehhez a neveléshez a háztartást."[35] Az oktatás konkrét tartalmára vonatkozóan a XI. fejezetben adott útmutatást. Eszerint a lányokat meg kell tanítani a helyes olvasásra és írásra, a négy számtani alapműveletre, némi jogi ismeretekre (mert ez „a nők pereskedési szenvedélyét lelohasztja"), az előkelő lányokat a „földesurak kötelességeire", Franciaország és más országok történelmére, - a korában divatos spanyol és olasz nyelv tanulása helyett - a latin ismeretére. Ami az olvasmányokat, a zenei és a művészeti nevelést illeti, Fénelon szerint nagyon fontos a gondos válogatás, nehogy erkölcsromboló művekkel találkozzon az ifjú leány. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan így fogalmazott: „Nem hagyhatjuk el ezeket a művészeteket, melyeket maga az Isten lelke szentelt meg. Keresztény zene és költészet volna minden segítség közül a legerőteljesebb a világi örömekből

[34] Uo. X. fejezet. Vö. például: Pálóczi Horváth Ádám, Decsy Sámuel és más, későbbi magyar szerzők gondolataival.

[35] Uo. XI. fejezet

való kiábrándításra."[36] Műve végén tanácsokat adott a megfelelő nevelőnő kiválasztásához, illetve - első ízben az 1715-ös, javított és bővített kiadáshoz kapcsolódóan - egy, a lánya nevelése miatt aggódó édesanyának[37] (megismételve fentebb közölt gondolatai többségét).

Fénelon nőnevelési gondolatainak fogadtatása és visszhangja Magyarországon

A XVIII-XX. századi hazai neveléstörténeti forrásokat vizsgálva kitűnik, hogy a XVII. századi francia szerzők, közülük is leginkább Fénelon nőneveléssel kapcsolatos művei, gondolatai (francia vagy magyarra fordított változatban, közvetlen forrásból vagy áttételekkel) sokak által ismert voltak, azok részletei, szellemiségük több magyarországi szerző műveiben előfordultak.

A XVIII. század első felében Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkájában két olyan írást is találhatunk, amelyekben a szerző a lánynevelésről fejtette ki gondolatait: a 27. és 62. levélben foglalkozott részletesen ezzel a kérdéskörrel. Az 1719. június 18-án írott levélben Mikes Kelemen dicsérte a „nénjét", hogy az franciául tanul, és kifejtette, hogy milyen jó volna, ha más hazai leányokat is erre tanítanának, de - miként írta - gyakran még az írást-olvasást sem tartják elsajátítandónak a szülők, pedig ez a vallásos érzület kialakításához és a jó könyvek olvasásához, az otthonától távol lévő férjjel való levelezéshez is szükséges. Azt is tudta, milyen ellenvetésekkel élnének néhányan a lányok írástanítását illetően: „erre azt felelik némely csufos, és rövid eszü anyák., hogy nem jo egy leánynak hogy irni tudgyon., azért hogy a szeretöinek ne irhasson. oh! Mely okos beszédek ezek.! Mint ha az irás okozná

[36] Uo. XII. fejezet

[37] Az eredeti műhöz csatolt rész címe a következő: Avis á une dame de qualité sur l'éducation de sa fille. (Útmutatás egy előkelő hölgy számára leánya neveléséről) (Megjegyzés: Az Útmutatás címzettje ismeretlen.)

a roszat, és nem a arosz azírást..."[38] Az 1725. június 11-én kelt 62. levélben a fiúk neveléséhez kapcsolódóan írt Mikes a lányokról is, mindkét nembelieknél kiemelve a nevelés fontosságát és a szülők felelősségét. Az alábbi gondolatokból kiderül, hogy a lányokra, mint majdani édesanyákra és gyermekeik nevelőjére is tekintett, amikor nevelésükről írt: „a leányok neveltetésére. Ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra. de még többet mondok, és azt mondom, hogy jol oktatni a leányokat ollyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, ollyan hasznos az országnak, valamint a másika. hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jol nevelt, jol oktatot eszes leány, aszszonyá változván. A fiát mind jol tudgya nevelni, oktatni, és tanyitani. és aztot az ország szolgálattyára alkalmatosá tenni..."[39]

Gragger Róbert összevetette Mikesnek ezt a két, a franciás műveltség mellett hitet tevő levelét, és bizonyította, hogy a Franciaországot megjárt szerző gondolatain jól érződött Fénelon és Madame Maintenon hatása. Az elemző (mondatról mondatra összevetve a rodostói levelek sorait Fénelon gondolataival) úgy találta, hogy Mikes Kelemen – akárcsak II. Rákóczi Ferenc fejedelem – jól ismerte a francia író lánynevelésről írott munkáját, és a francia janzenista szerzővel egybecsengően érvelt a lánynevelés fontosságát, tartalmát illetően, és hozzá hasonlóan a kollégiumi fiúnevelés kritikáját is adta.[40]

A XIX. században Fénelon művét (szabad fordításban) Magyarországon első ízben 1842-ben adták ki, Barkóczy László megyéspüspök (1792–1847) átültetésében[41]. A francia szerző művét sokan ismerhették, többek között Eötvös József, aki fontosnak tartotta, hogy műveiben a nőket is megszólítsa, hogy felvilágosításuk, nevelésük kérdései regényei lapján újra meg újra előtűnjenek. Miként például Felkai László írta, különösen *A falu jegyzője* című re-

[38] Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek. 27. levél. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 40. o.

[39] Uo. 62. levél 109. o.

[40] Gragger Róbert: Mikes forrásaihoz. Egyetemes Philológiai Közlöny, Budapest, 1911. Szerk.: Császár Ele-mér és Láng Nándor. 709–710. o.

[41] Fénelon: Nőnevelés. Pest, 1842.

gényeben próbálta - egyrészt Fénelon, másrészt Rousseau, illetve Fáy András hatására - a nők figyelmét a művelődés és a politika kérdései felé fordítani.[42]

A francia rokokó szenzualizmusának életfelfogását német földön népszerűsítő Wieland még a XVIII. század elején közölte saját fordításában Theano, Püthagorasz felesége attikai nyelvjárásban írt leveleit, amelyekhez kapcsolódóan egy esszét is írt az ókori görög nőeszményről és leánynevelési elvekről[43]. Ezt a munkát fordította magyarra Gyertyánffy, és ezt egészítette ki saját gondolataival, illetve egy XIX. századi magyar „Theano", a saját édesanyja (és kapcsolódóan a nővére) bemutatásával. 1865-ben Gyertyánffy - sommás megállapítást téve - a hazai lánynevelésről úgy írt, hogy ha azt nézi, „egy nagy pusztaságot látok magam előtt kibontakozni: *a magyar nemzeti nőnevelés kopár pusztaságát.*"[44] 1915-ben az 50 évvel korábban írt terveit, az akkoriban barátjával, Paal Ferenccel váltott leveleit felidézve a szerző több olyan olvasmány-élményét is felsorolta, amelyek formálták a lánynevelésről, a nőemancipációról való felfogását. Többek között kiemelte ő is kiemelte Fénelon lánynevelésről írott gondolatainak fontosságát.

A XX. század elején több hazai mű is született Fénelon művének elemzéséről. 1903-ban Budapesten jelent meg Weszely Ödön *Fénelon és a nőnevelés* című könyve, 1911-ben Aradon pedig Balenegger Hugó *Fénelon a leánynevelésről* című munkája. A jeles francia gondolkodó említése nem hiányzott a századelő egyetemes neveléstörténeti összefoglalásaiból sem. Az *újkori nevelés története* című kötetben a harmadik, racionalizmusról szóló fejezet 24. alrésze az első olyan, amelyben Finánczy teljes egészében a lánynevelés történetéről írt: Fleury, Fénelon és Molière műveiből vett gondolatokkal és ezek összevető, a korszak viszonyaiból kibon-

[42] Felkai László: Bevezetés. Eötvös József művelődéspolitikai munkássága. In: Uő. (szerk.): Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 58. o.

[43] L. erről: Wieland' Busted Trop. In: Richter, Simon: Missing the Breast: Gender, Fantasy, and the Body in the German Enlightenment. Washington, University of Washington Press, 2006. 104–137. o.

[44] Gyertyánffy: Theano... i. m. 49. o. (Megjegyzés: A kiemelés az eredeti szövegben szerepel.)

tott elemzésével készítette el a *Nőnevelés Franciaországban. Fénelon* című írását.[45]

Ami a magyarországi nőnevelés történetét illeti, a XX. század első felében születtek meg Kornis Gyula tollából azok az első jelentős, a témára vonatkozó összefoglalások, amelyek mindmáig szilárd alapját képezik ezzel kapcsolatos ismereteinknek. Kornis – egyéb, a témával kapcsolatos tanulmányai (Kornis 1927b, 57–94) mellett – 1927-ben publikálta *A magyar művelődés eszményei 1777–1848* című, két kötetes könyvét[46]. Ezek közül a másodikban szerepel *A régi magyar leánynevelés* című, terjedelmes fejezet (455–581. oldal), amely a középkor kolostori és lovagi nevelésétől kezdi a téma bemutatását, külföldi szerzők (Szent Ágoston, Erasmus, Nettesheimi Agrippa, Vives, Ratke, Comenius, Madame de Maintenon, Fénelon, Rousseau, Condorcet és mások) nőnevelési gondolatainak, műveinek rövid jellemzésével. Fénelon lánynevelésről szóló könyvét teljes terjedelmében végül aztán 1936-ban Sebes Gyula fordította le magyar nyelvre.[47]

A tématerület további kutatása

Kutatásaink során igyekeztünk feltárni a lánynevelléssel és női művelődéssel kapcsolatosan a XVII. században Franciaországban született legfontosabb nyomtatott forrásokat. Ebben a tanulmányban ezeknek csak egy töredékét tudtuk röviden bemutatni, tartalmuk, keletkezési körülményeik taglalása mellett kitérve magyarországi recepciójukra is. A kutatás bővítése mindenképpen kívánatos volna olyan új, a vizsgálódásokban eddig nem, vagy alig szereplő írott források bevonásával, amelyek (mint például levelek, naplók, memoárok) nem ismert adalékokkal szolgálhatnának az eszmék terjedésének, a művek hatás- és recepció-tör-

[45] Finászy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. 66–76. o.

[46] Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 1–2. k. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.

[47] Fénelon, François de Salignac de la Motte: A leányok neveléséről. Budapest, Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1936.

ténetének vizsgálata során. A XVII. századi nőtörténeti források vizsgálata azért is kiemelten fontosnak látszik, mert a kutatások ezt a századot nőtörténeti szempontból gyakorta „mostohán" kezelik. Ez amiatt lehet így, mert a kutatói érdeklődés homlokterében egyrészt a *querelle des femmes* (nőkérdés) névvel illetett, a nők tulajdonságait, jogait pró és kontra taglaló források az 1200-as és 1600-as évek közé tehetően kialakult darabjai állnak. Másrészt viszont a XVIII–XIX. század újszerű, a felvilágosodás és polgárosodás eszmeáramlataihoz kötődő kútfői vonják magukra a neveléstörténészek, nőtörténetet kutatók figyelmét, és így a XVII. század háttérbe szorul. Ezzel a tanulmánnyal tehát segítséget szeretnénk adni a kora újkori nőnevelés árnyaltabb megismeréséhez.

A tanulmány megjelent: *Képzés és Gyakorlat*, 2015/1.

Tudós nők a XVII-XVIII. századi Európában

A téma szakirodalma

A világban az elmúlt évtizedekben számos olyan könyv és tanulmány született, amelyek a nők tudománytörténetben elfoglalt helyével, tudományos eredményeivel, egyes *tudós nők* életútjával foglalkoznak. Az egyik kiemelkedő hatású és sokat idézett könyv szerzője, Margaret Alic szerint mindez azért fontos, mert a nőknek kiemelt szerepük volt a tudományok fejlődésében, még akkor is, ha ez többnyire nem rögtön tűnik szembe, hiszen például a természettudományok esetében néhány kiemelkedő férfi (leginkább Arisztotelész, Kopernikusz, Newton, Einstein) neve fémjelzi a haladást. A szerzőnő szerint azonban a tudománytörténet sokkal több, mint a világképre drasztikus hatást gyakorló (férfi) elmék és felfedezéseik története. A tudományok fejlődése ugyanis ezrek és ezrek fáradozásainak a története, de közülük a nők szerepe gyakran ismeretlen maradt.[1] Kifejtette azt is műve bevezetőjében, hogy az eredményes tudományos munka intelligenciát, kreativitást, megfelelő nevelést és elkötelezettséget kíván, és éppen ez magyarázza, hogy a nők történetében csak bizonyos kiváltságos helyzetben lévő, a társadalom felsőbb rétegeihez tartozó asszony és lány lehetett az, akinél mindez együttállt, ám helyzetük még kiváló tudományos eredmények felmutatása mellett sem volt ugyanaz,

[1] Alic, Margaret: Hypatia's Heritage. A History of Women in Science from Antiquity to the Late Nineteenth Century. London, The Women's Press Limited, 1986. 1. o.

mint férfi társaiké, ráadásul a kutatómunkához többnyire sokkal több akadályt kellett leküzdeniük személyes életükben.[2]

Louis Haber is azt emeli ki a 12 tudós nő életpályáját bemutató (inkább az ifjúsági ismeretterjesztő, semmint a tudományos művek csoportjához tartozó, ám igen színvonalasan és adatgazdagon megírt) könyvében, hogy nem Marie Curie munkásságától kell számítani a nők megjelenését a tudománytörténetben.[3] Művének - melyben a bő irodalomjegyzéken kívül az amerikai tudós nők különböző társaságainak elérhetősége is fellelhető - fontos erénye, hogy a bemutatott nők neveltetésének emlékeit is leírta benne.

Alichoz és Haberhez hasonlóan több tudománytörténész[4] készített nagy, évezredeket átívelő összefoglalásokat a nők tudományokban elfoglalt helyéről. Készültek olyan, részletes bibliográfiai ajánlóval ellátott életrajzi lexikonok is, mint például Marilyn Bailey Ogilvie *Women in Science* (Nők a tudományban) című műve[5], vagy a Brink által szerkesztett, híres tudós nőket bemutató kiváló munka, a *Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800* (Női tudósok: a művelt nők hagyománya 1800 előtt)[6]. A téma tanulmányokban történő olyan tömörített összefoglalásával is gyak-

[2] Uo. 2-3. o.

[3] Haber, Louis: Women Pioneers of Science. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1979. 3. o.

[4] Rossiter, Margaret: Women Scientists in America. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1982; Alir-am, Pnina - Outram, Dorinda (eds.): Uneasy Careers and Intimate Lives: Women in Science, 1789-1979. New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1987; Le May Sheffield, Suzanne: Women and Science: Social Impact and Interaction. Piscataway, N. J., Rutgers University Press, 2006; Schiebinger, Londa: The Mind Has No Sex: Women in the Origins of Modern Science. Cambridge, Harvard University Press, 1989; Wobbe, Theresa (Hrsg.): Frauen in Akademie und Wissenschaft. Arbeitsorte und Forschungspraktiken 1700-2000. Berlin, Akademie Verlag Gmbh, 2002.

[5] Bailey Ogilvie, Marilyn: Women in Science. Antiquity through the Nineteenth Century. A Biographical Dictionary with Annotated Bibliography. London, The Massachusetts Institute of Technology, 1986.

[6] Brink, J. R. (ed.): Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800. Montréal, Eden Press Women's Publications, 1980.

ran találkozhatunk, mint Eulalia Pérez Sedeño *Las mujeres en la historia de la ciencia* (A nők a tudomány történetében) című műve[7].

A nőknek természetesen nem csupán a természettudományokban, hanem a bölcseleti tudományokban is születtek jelentős eredményei a történelem során, ahogyan azt a filozófiatörténet vagy éppen a történetírás históriája mutatja. Sok hasonló mű mellett erről a témáról íródott például Norma Clarke tanulmánya[8] az első angol történésznőről, Elisabeth Elstobról (1674–1752).

Nők tudományos eredményei a felvilágosodás korában

Kontinensünkön már az ókori időktől kezdve ránk maradtak olyan életrajzi adatok, amelyek nők tudományos eredményeiről számolnak be. Jóllehet, a férfiak és nők tanulási-művelődési lehetőségei – különösen az iskoláztatás felsőbb szintjein – évezredeken keresztül nem voltak egyenlők, mindig akadtak kivételek. A kiemelkedő hölgyek közül sokan nem intézményesült oktatási keretek között, hanem valamelyik családtagjuktól (leggyakrabban édesapjuktól vagy férjüktől, ritkábban fiútestvéreiktől) vagy magántanártól szerezték ismereteiket.

A tudománytörténeti munkák nőkről szólva általában Hypatia (370–415) nevét emelik ki elsőként, aki a késő ókor emblematikus alakja volt, és aki apjától kapta matematikai és filozófiai alapismereteit.[9] Természetesen említhetünk előtte élt, a tudományokkal magas szinten foglalkozó nőket is az ókori társadalmakból, és

[7] Pérez Sedeño, Eulalia: Las mujeres en la historia de la ciencia. http://www.prbb.org/quark/27/027060.htm (A letöltés időpontja: 2014.06.27.)

[8] Clarke, Norma: Elizabeth Elstob (1674–1752): England's first professional woman historian? Gender and History, 2005, 17/1. 210–220. o.

[9] L. róla az alábbi műveket: Camps, V. (ed.): Diccionario de mujeres celebres. Madrid, Espasa Calpe, 1994. 193. o.; Coulston Gillispie, Ch. (ed.): Dictionary of Scientific biography vol. 6. New York, Scribner, 1981. 616. o.; Sámi Lászlóné: Hypatia. (Figuier nyomán) Vasárnapi Ujság, 19/13. szám, (1872. március 31.) 158. o.; Szeghy Imre: Híres csillagásznők a múltban. Föld és Ég, 1968, III/2. szám, 53. o. Megjegyzés: Hypatia neve máig szimbolikus a nőtörténet-írásban és a csillagászat történetében is. Emlékét őrzi egy róla elnevezett holdkráter, egy 1884-ben felfedezett aszteroida és több tudós társaság.

folytatható a sor a középkor és a reneszánsz esetében is. (Fontosnak tartjuk kiemelni például azt, hogy a középkori századokban mások mellett milyen eredményes tudós asszonyok éltek és dolgoztak az iszlám országaiban.[10]) Valódi áttörést azonban Európában a XVII–XVIII. század fordulója hozott. A természettudományok akkor bekövetkezett jelentős fejlődése és kibontakozása nem hagyta érintetlenül a női szférát sem. A matematikai, csillagászati olvasmányok a műveltebb nők érdeklődési körébe is bekerültek. Ezt jelzi például az a tény, hogy az Angliában 1704 és 1841 között kiadott *Ladies' Diary* című lap fontos feladatának tartotta a nők matematikai ismeretekre tanítását.[11] Mivel ebben az időszakban dinamikusan növekedett a magas műveltségű, tudományokkal foglalkozó nők száma a kontinensen (sőt, a világ más részein is), tanulmányunkban a teljesség igénye nélkül, csupán néhány jellegzetes és kiemelkedő személyiség életútjára vonatkozó utalást teszünk, ezzel érzékeltetve a kor szellemiségét, a korabeli nők tudományos lehetőségeit és megítélésük néhány jellemzőjét.

A XVII. század kiemelkedő európai tudós hölgye volt például a holland-német származású Anna Maria van Schurman (holland nyelven: Schuurmans) (1607–1678), „Utrecht csillaga", akit több kortársa a „tizedik múzsának" nevezett[12]. A számos (14!) nyelven tudó, a teológiában elmélyülő, művészetekkel is foglalkozó nő igazi kivétel volt kora asszonyai között. Gisbertus Voëtius (holland nevén Gijsbert Voet) (1589–1676), az Apáczai Csere Já-

[10] Kéri Katalin: Holdarcú, karcsú ciprusok. Nők a középkori iszlámban. Budapest, Terebess Kiadó, 2003.

[11] French, Katherine L. - Poska, Allyson M.: Women Gender in the Western Past. Vol. 2. Since 1500. Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 2007. 261. o.

[12] L. róla: Brinch Pope-Henessy, U.: Anna van Schurman: Artist, Scholar, Saint. London, Longmans, Green & Company, 1909.; Irwin, Joyce L.: Anna Maria van Schurman: The Star of Utrecht. In: Brink, J. R. (ed.): Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800. Montréal, Eden Press Women's Publications, 1980. 68–86. o.; Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006. 56–58. o.) Műveit és a róla szóló írások bibliográfiai adatait és digitalizált változatát (latin és holland nyelven) l. az alábbi honlapon: http://www.dbnl.nl/auteurs/auteur.php?id=schu001 (Letöltés: 2014.07.03.)

nos által is ismert és látogatott kálvinista teológus vezetésével a már tizenévesen kiváló latinos lány például a héberen kívül ógörög, arab, káldeusi, szír és etióp nyelvet tanult, és több európai nyelven is tudott. Vele találkozni kivételes élménynek számított, utrechti otthona valóságos „utazási célpont" volt nem csupán tudósok és költők, de uralkodónők és hercegek számára is. Például a holland költő, Jacobs Cats vagy az író Constantijn Huygens (1596–1687) vitték el mindenhová kivételes tudásának hírét, és tisztelői köréhez tartozott Krisztina, svéd királynő (1626–1689) éppúgy, mint az angol tudós nők közül Bathsua Makin (1600–1675) vagy az ír Dorothea Moor (163?–1664), a dán Birgitte Thott (1610–1662).[13] Erdélyben 1739-ben egy halotti beszédben Csepregi Turkovics Ferenc református lelkész az alábbi módon emlékezett meg személyéről: „a' kit Seculuma' Minervájának, Hollandia' Phoenixének, az Ultrajectumi academia' Ditsőségének... nevez a Tudós Világ."[14] Gazdag levelezésének ránk maradt darabjai mutatják, hogy Schurman kisasszony többször is írt a lányok tanulási lehetőségeiről, pontosabban ennek hiányáról. Egy 1637-ben kelt levelében, „második atyjának", a francia teológus André Rivetnek (1572–1651) például azt írta – válaszolva a férfi azon véleményére, hogy a lányoknak nem szükséges magasabb szintű nevelés –, hogy bizonyos nőknek igenis, meg kell adni a tanulás jogát. Szerinte a nők művelődési korlátjai nem isteni, hanem nagyon is emberi eredetűek. Bár Rivet és Schurman levélváltása 1638-ban befejeződött, a hölgy 1641-ben – biztatására – a *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine. Accedunt quaedam epistolae, eiusdem argumenti* (Értekezés a nők tanuláshoz és bölcseleti tudományokhoz való értelmi képességeiről. Néhány,

[13] Irwin i. m. 68–69. o.

[14] Csepregi Turkovics Ferenc: Halotti oratio gr. Teleki Ádámné, Wesselényi Zsuzsánna grófnő felett 1739. decz. 13. a kendi-lónai udvarháznál. Kolozsvár, 1739. (Idézi: Németh S. Katalin (1984): „Az asszonyi tudós világról". Vélekedések a XVIII. század közepén. In: A nő az irodalomban. Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 62–63. o.)

ugyanerről a témáról szóló levéllel kísérve) című munkában részletesen is kifejtette gondolatait a nők tanulmányairól.[15]

A XVII. század egyik kiemelkedő, természettudományokkal foglalkozó hölgye volt a frankfurti Anna Maria Sibylla Merian (1647–1717), aki az első természettudósok között volt, akik leírták a pillangóvá válás fejlődési fázisait. 1699-ben tett egy utazást Suriname-ban, ahol rovarokról gyűjtött számos fontos és különleges adatot. Mivel Merian kiváló festő és rajzoló is volt, *Metamorphosis insectorum Surinamensium* című művét pazar illusztrációkkal jelentette meg 1705-ben Göttingenben. (Korábban már több művet is közzétett a virágokról.)[16]

A korábbi századokhoz hasonlóan a XVIII. században is több nő a rokoni és baráti kapcsolatait használta fel arra, hogy tudományokkal kapcsolatos ismereteit bővítse. A francia Emilie du Châtelet (született Emilie de Breteuil) (1706–1749) már gyermekként kora leányaitól meglehetősen eltérő nevelést kapott, felnövekedve pedig olyan emberekkel vette körül magát, akik természettudományokra tanították.[17] Édesapja korán felismerte a tehetségét, és a lány már tíz évesen csillagászati előadásokat hallgatott, tizenkét esztendősen jól tudott latin, görög, német és olasz nyelven is, és fiatalon görög filozófiai írásokat ültetett át latinra. 24 évesen már Richelieu herceg méltó beszédpartnere volt filozófiai, matematikai témákban, aki arra biztatta a fiatal nőt, hogy mélyítse el matematikai ismereteit. Geometriára Pierre Louis Moreau de Maupertuis (1698–1759), a Francia Tudományos Akadémia tagja,

[15] L. erről: Bulckaert, Barbara: Une lettre de l'humaniste Anna Maria van Schurman (1607–1678) sur l'accès des femmes au savoir. Clio. Femmes, Genre, Histoire, 2001. Nro. 13., *Intellectuelles*. http://clio.revues.org/index141.html (A letöltés időpontja: 2014.06.21.)

[16] L. róla: Bernhard, Marianne: Maria Sibylla Merian. Des plantes et des insectes. Paris, PML, 1996; Dullemen, Inez van: Die Blumenkönigin. Berlin, Aufbau Taschenbuch, 2002.

[17] L. róla: Ehman, Esther: Madame du Chatelet. Berg, Leamington Spa, 1986; Zinsser, Judith (2006): Dame d'Esprit: A Biography of the Marquise du Chatelet. New York, Viking, 2006.

neves csillagász és matematikus oktatta[18], a newtoni fizikába pedig Voltaire (1694–1778) vezette be. Ezt követően maga Emilie is részt vett abban a franciaországi tudományos vitában, amit Newton követői és a karteziánusok vívtak, és 1740-ben adta ki Newton *Principia Mathematica* című művének francia fordítását és az ahhoz írott kommentárjait.[19] Ez a fordítása a mű francia kiadásainak máig az alapját képezi. Több saját művet is alkotott, például az 1737-ben írt *Dissertation sur la nature et la propagation du feu* (Értekezés a tűz természetéről és terjedéséről) címűt, amely a tűzláng és a fény természetéről szólt. Az 1740-es *Institutions de Physique* (Előadások a fizikáról) című művében tanúsította, hogy kora több fizikusának is alaposan ismerte a műveit, és képes volt azokra alapozva újabb eredményeket is felmutatni. A kinetikus energiával kapcsolatos elméleti fejtegetései a ma tudósai szerint Einstein relativitáselméletének korai alapját jelentik.[20] Voltaire egy levelében azt írta erről a tudós hölgyről II. Frigyes porosz uralkodónak, hogy „nagy ember ő, akinek csak az az egyetlen hibája van, hogy nőnek született"[21].

Emilie du Châtelet kortársai közé tartoztak azok az olasz nők, akik tudásukkal a XVIII. századi Itáliában még egyetemi katedrát is kiérdemeltek[22], a kor szokásaitól meglehetősen eltérő módon. Laura Bassi (1711–1778) orvos, Maria Gaetana Agnesi (1718–1799) pedig a matematika professzora volt a Bolognai Egyetemen[23]. Bassit tizenéves korában hosszabb ideig Gaetano Tacconi taní-

[18] Valentin, Michel: Maupertuis: Un savant oublié, Paris, La découvrance, 1998.; Beeson, David: Maupertuis: An Intellectual Biography. Oxford, Voltaire Foundation, 1992.

[19] French és Poska, i. m. 261. o.

[20] Bodanis, David: E=mc2: A Biography of the World's Most Famous Equation. New York, Walker and Company, 2000, 55–69. o.

[21] Idézi: Hamel, Frank: An Eighteenth Century Marquise: A Study of Émilie Du Châtelet and Her Times. London, Stanley Paul and Company, 1910. 370. o.

[22] Megjegyzés: Itáliában az első nő, aki doktori fokozatot szerzett (filozófiából), Elena Lucrezia Cornaro Piscopia (1646–1684) volt, aki tehát nem a XVIII., hanem a XVII. században élt.

[23] Kramer, Edna: Maria Gaetana Agnesi. In: Dictionary of Scientific Biography. Edited by C. C. Gillispie, Vol. 1. 1970. 75–77. o.

totta, és a hölgy ismereteivel felhívta magára a kor több neves személyisége, például Lambertini kardinális (a későbbi XIV. Benedek pápa) figyelmét. 21 évesen lett az orvostudomány, 23 évesen pedig a filozófia tanára Bolognában, és a nőellenes szabályok ellenére 1732-ben az Akadémia tagjává fogadták. Emilie du Châtelet-hez hasonlóan élénken érdekelte Newton fizikája, Itáliában ennek egyik első népszerűsítője és magyarázója volt.

Agnesi a róla szóló életrajzi leírások szerint csodagyerek volt. Matematikus édesapja és a körülötte élő többi felnőtt már néhány éves korában felfigyelt kivételes tehetségére: számos nyelven beszélt, és sok időt szentelt a matematika tanulmányozásának. A Bolognai Egyetemen 1750-ben édesapja katedráját foglalta el annak betegsége után, XIV. Benedek pápa nevezte ki a matematika- és filozófiatanári posztra. Leghíresebb műve az 1748-ban megjelent *Instituzioni analitiche ad uso della gioventu italiana* című könyv, amelyben megtalálható az Agnesi-féle görbe[24] leírása. Egyik híres matematikai értekezését Mária Teréziának ajánlotta, aki viszonzásképp egy kosárnyi ékszert küldött a tudós hölgynek.[25]

Agnesi és Bassi (akikről tisztelete jeléül az utókor egy-egy Vénusz-krátert is elnevezett) esete azonban egyedi volt, és a korszakot sokkal inkább jellemezte az, hogy a nők az egyetemi képzésből és a tudományos testületekből is kizártak voltak, és ha mégis nagy tudásra tettek szert, akkor azt ezen intézmények kihagyásával szerezhették.

Egy sajátos tudományterület: nők a csillagászat kora újkori történetében

Korábbi, több évig tartó kutatásaink során, amelyekben feltártuk a XX. századot megelőző korok csillagászattörténetében előfordult és hírnevet szerzett, önálló tudományos eredményt felmutató nők

[24] Ennek értelmezését többek között l. például az alábbi oldalon: Maria Gaetana Agnesi. http://instructional1.calstatela.edu/sgray/Agnesi/ (A letöltés ideje: 2014.06.29.)

[25] French és Poska, i. m. 261. o.

főbb életrajzi adatait[26], azt találtuk, hogy számos, ezt a tudományterületet érintő neves felfedezés, ég-megfigyelés és technikai találmány ugyan a hivatalos feljegyzések szerint többnyire férfiak nevéhez fűződik, a háttérben azonban sok esetben évszázadokon át ott álltak (és komoly, állhatatos munkát végeztek) azok a nők, akiknek szinte még a nevét sem jegyzi a tudománytörténet-írás, hiszen nem publikáltak könyveket, nem lehettek tagjai tudományos társaságoknak.

Kopernikusz műve, az 1543-ban kiadott *De revolutionibus orbium coelestium*, valódi fordulópont volt a csillagászat történetében. A régi görög számításokat felhasználva, több évtizednyi vizsgálódás és töprengés után a lengyel kanonok heliocentrikus világképet írt le, és ezzel új irányt szabott a csillagászati kutatásoknak.[27] A reneszánsz időszakában az új természettudományos eredményekkel a művelt nők is megismerkedhettek, bár ez a korszak – mely kétségkívül jelentős nőalakok nevével is fémjelezhető – általánosságban nem hozta el a nők képzésének fellendülését.[28] Azok az előkelő hölgyek, akik tanulni vágytak, általában önállóan sajátították el a matematikai, csillagászati vagy egyéb tudományos ismereteket. Így volt ez például Marie de Coste Blanche esetében is, aki 1566-ban Párizsban olaszból franciára fordította, majd publikálta a *De la Nature du Soleil, de la Terre* (A Nap és Föld természetéről) című, Messie által írott csillagászati művet.[29]

Kopernikusz szellemében dolgozott az uraniborgi csillagdában Sophie Brahe (1556 k.–1643), a nagy csillagász, Tycho Brahe test-

[26] Kéri Katalin: Nők a csillagászat történetében. Valóság, 1998/2. 84–98. o.; uő.: Flemming, Williamina Paton Stevens. In: Hockey, Thomas (editor in-chief): Biographical Encyclopedia of Astronomers. I. New York, Springer, 2007. 375. o.

[27] Ponori Thewrewk Aurél: Az egyetemes csillagászat áttekintése. In: A távcső világa. Szerk.: Kulin György, Róka Gedeon, Budapest, Gondolat Kiadó, 1980. 601. o.

[28] Kelly-Gadol, Joan: Did Women Have a Renaissance? In: Becoming Visible: Women in European History. Edited by Bridenthal, Renate and Koorz, Claudia. New York, Houghton Mifflin Co., 1977. 137–164. o.

[29] Barbier, Antoine-Alexandre: Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes. II. Paris, Imprimerie Bibliographique, 1806. 7190. bejegyzés, 420. o.

vére. A hölgy fivérével együtt alapvető jelentőségű számításokat végzett a bolygók pályájának kiszámítására vonatkozóan, amelyeket később Kepler is felhasznált.[30] Rajta kívül valószínűleg sok, mára már „elfelejtett" nő is végzett számításokat és megfigyeléseket ebben az időben.

A következő évszázad, az újkor hajnala, több neves csillagásznőt is adott Európának. Marie Cunitz (1610–1664) századának híres lengyel csillagásznője és matematikusa volt. A sziléziai születésű hölgy ifjú korától kezdve ismerkedett a tudományokkal, antik és modern nyelveket tanult, az orvoslás történetével foglalkozott, de leginkább a matematika és a csillagászat érdekelte. Az orvostudományt és a csillagászatot Elias de Löwen tanította a fiatal lánynak, aki 1630-ban feleségül vette lelkes tanítványát.[31] Házastársakként csillagászati megfigyeléseket és méréseket végeztek a bolygók mozgására vonatkozóan. A dán Longomontanus táblázatait használták segédeszközként, melyekről azonban bebizonyosodott, hogy megbízhatatlanok. Cunitz és férje ezért Kepler tábláihoz fordultak, és ezek segítségével próbálták tökéletesíteni saját számításaikat. Szűkös anyagi lehetőségeik azonban nem tették lehetővé számukra a szükséges vizsgálati eszközök beszerzését, így számolási műveleteik során többször is hibáztak. A 30 éves háború idején Marie Cunitznak menekülnie kellett lengyel földről. 1650-ben adták ki német és latin nyelven *Urania propitia* címmel első táblázatait, mely művét III. Ferdinánd császárnak ajánlotta.[32]

Lengyel társnője, Elisabeth Korpmann a XVII. század végén megpróbálta megfigyelései segítségével pontosítani Cunitz táblázatait. 16 évesen feleségül ment Danzig városának egyik neves rézmetszőjéhez, Heveliushoz, aki szenvedélyes csillagász volt, és azon fáradozott, hogy új csillagkatalógust állítson össze, és felülvizsgálja Kepler táblázatait.[33] Háza tetején csillagvizsgálót is épített, és – miután három rézmetsző segédje is meghalt – kény-

[30] Alic: Hypatia's Heritage... i. m. 119. o.
[31] Uo. 119. o.
[32] Camps: Diccionario de mujeres celebres... i. m. 108. o.
[33] Csillagásznők. Vasárnapi Újság, 1885. augusztus 30. 562. o.

szerűségből feleségét is bevonta a csillagászati vizsgálódásokba, mialatt ő maga rézmetszéssel kellett, hogy foglalkozzon. Elisabeth 10 évig volt szorgalmas társa, amikor is 1679-ben a nagy tűzvészben megsemmisült az obszervatóriumuk, és benne odaégett valamennyi feljegyzésük is. Férje összetört emberként halt meg, az asszonynak azonban volt ereje ahhoz, hogy emlékezetből és újabb számítások alapján csillagkatalógust állítson össze, melyben 1888 csillag pozícióját tüntette fel.[34]

Kortársnője, a francia Marguerite de la Sablière (leánykori nevén Hessein) (1630–1693) évszázadának szintén ismert és elismert csillagásza volt, aki korát messze megelőzve tudományos kutatásoknak szentelte az életét. Már ifjú korában érdeklődött a természettudományok iránt, és folyamatosan tanult. Házasságkötése (1654) és három gyermekének születése sem akadályozta meg abban, hogy csillagászati megfigyeléseket végezzen, s bár harminc éves koráig eredményeit nem tette közzé, mégis európai hírnévre tett szert.[35] Marguerite-et olyan neves személyiségek látogatták meg, mint például Sobieski, a lengyel király vagy La Fontaine, a híres író, akik csodálattal adóztak kutatásainak. Nem mindenki volt azonban a jóakarója. Boileau, a XVII. század nagy hatású francia szatirikus költője a nők ellen írott művében kigúnyolta őt. Sablière-ről szóló soraival azonban – akaratlanul is – emléket állított az éjszakai égboltot asztrolábiummal fürkésző nőnek, aki a Jupiterrel kapcsolatosan végzett megfigyeléseket. Boileau csak azt hangoztatta, hogy az efféle foglalatosság tönkreteszi a látást és sápasztja az arcot, vagyis a női szépség megrontóját látta az éjjeleken át tartó csillagászati vizsgálódásokban. XIV. Lajos francia király 2000 livre kegydíjjal jutalmazta Marguerite-et idősebb korában, munkássága elismeréseként (csakúgy, mint korábban Boileau-t!), a hölgy azonban továbbra is dolgozott, élete végén gyógyíthatalan betegek ápolásának szentelte magát, és közöttük is halt meg 1693-ban. [36]

[34] Alic: Hypatia's Heritage... i. m. 120. o.

[35] Uglow, S. J. (ed.): Macmillan Dictionary of Women' Biography. London, Macmillan Press, 1984. 135. o.

[36] Uglow: Macmillan Dictionary of Women' Biography... i. m. 135. o.

Szintén francia volt az évszázad másik nagy női csillagász egyénisége, Jeanne Dumée, akinek az életéről kevesebb adattal rendelkezünk. A párizsi születésű nő írt egy munkát, melyben Kopernikusz elméletét magyarázta, és melyben védelmébe vette annak és Galileinek a tanait.[37] E munkát ugyan sohasem nyomtatták ki, de az amszterdami *Tudósok Lapja* 1687-ben hírt adott Dumée érdekes kéziratáról, mely bizonyította, hogy egy nő is képes lehet arra, hogy tanuljon.[38]

A XVII. században Maria Clara Eimmart (1676–1707) az elsők között volt azok sorában, akik megpróbálták lerajzolni, lefesteni az égbolt objektumait és jelenségeit. Festő apjától sokat tanult mind a művészetek, mind pedig a csillagászat vonatkozásában, és illusztrációkat készített annak *Micrographia Stellarum Phases Lunae Ultra 300* című, holdfázisokat bemutató munkájához. Férje, Johann Heinrich Müller maga is csillagászkodott, sőt ő lett e tudományág tanára Altorfban. Maria megfigyelései alapján üstökösöket, napfoltokat és egyéb, mozgást és változást mutató jelenségeket festett, véglegesen megdöntve Arisztotelész „tökéletes és állandó égbolt"-ról vallott nézeteit.[39] E fiatal hölgy azonban rövid életet élt, és mások teljesítették be életművét.

Marie Margaretha Kirch (született Winkelmann) 1670 és 1720 között élt német csillagásznő volt. Panitz(sch)ban, Lipcse közelében látta meg a napvilágot. 1692-től lett második felesége Gottfried Kirchnek, a berlini csillagásznak, aki Heveliussal együtt tanult. A férfi bevezette fiatal feleségét és annak három lánytestvérét is a csillagászati kutatások rejtelmeibe, így Marie nem csak hitvese, de tanítványa és segítő munkatársa is lett férjének. 1702 volt a csillagásznő pályájának egyik csúcspontja, ebben az évben ugyanis felfedezett egy üstököst.[40] A tudós világ azonban nem ismerte el ezt a felfedezését, és az üstököst sem róla nevezték el. 1710-ben veszítette el a férjét, de özvegyként is folytatta matematikai és csillagászati megfigyeléseit. Leibniz a porosz udvarnál is

[37] Camps: Diccionario de mujeres celebres... i. m. 123. o.
[38] Journal de Savans III., 304. Amsterdam, 1687. (Idézi: Alic, 1986. 204. o.)
[39] Alic: Hypatia's Heritage... i. m. 120–121. o.
[40] Uglow: Macmillan Dictionary of Women' Biography... i. m. 258. o.

bemutatta a tudós nőt, ám az igazi elismertséget nem kapta meg. Férje halála után – annak ellenére, hogy a ma ismert adatok szerint a német csillagászok kb. 14%-a nő volt ekkoriban – a Berlini Akadémia nem vette fel őt férje helyére naptárkészítőnek, pedig korábban, annak betegsége alatt, mindvégig ő végezte a szükséges számításokat és megfigyeléseket.[41] 1709-ben írt egy művet a Nap, a Szaturnusz és a Vénusz együttállásáról, 1713-ban pedig a Jupiter és Szaturnusz helyzetéről, mely leginkább csillagászati számításokat tartalmazott, és nem az akkoriban divatos megfigyeléseket. Idősebbik lánya, Christine Kirch (1696–1782) maga is foglalkozott csillagászattal, fia, Christfried pedig később, a Berlini Csillagvizsgáló igazgatójaként anyját is munkatársként foglalkoztatta.[42] A német csillagásznő 1720-ban, Berlinben halt meg, kutatásait félbehagyva. Számításait leányai rendszerezték és foglalták össze a Berlini Tudományos Akadémia Almanachja számára.

Ebben az időben született Nicole-Reine Hortense Lepaute (Etable de la Brière) (1723–1788), aki a felvilágosodás századának legkiemelkedőbb francia csillagásznője volt. Több más tudóstársához hasonlóan, fizikai és matematikai kutatásai után fordította tekintetét az ég felé. Édesapja a spanyol király udvarához tartozott. A fiatal lány Jean-André Lepaute francia királyi órakészítő mesterhez ment feleségül 1758-ban. Eleinte az ingamozgásokkal foglalkozott, férje 1755-ben publikált óratani értekezésében közzétette az inga hossza és a lengés közti összefüggésekről szerzett tapasztalatait *(Traité d'horlogerie)*.[43] Élete hátralévő részét is az jellemezte, hogy férfiak mellett végezte kutatásait. 1759-ben például alkalmazta őt Lalande, a Párizsi Csillagvizsgáló igazgatója. Clairant matematikussal együtt az volt Lepaute asszony feladata, hogy határozza meg, milyen vonzerőt gyakorol a Jupiter és a Szaturnusz a Halley által 1758-ra előrejelzett (később róla elnevezett) üstökösre. Ebben az időben sokan kételkedtek az előrejelzett üstökös létezésében, ám Hortense és munkatársai hittek Halleynek,

[41] Schiebinger, Londa: The Mind Has No Sex: Women in the Origins of Modern Science. Cambridge, Harvard University Press, 1989. 12. o.

[42] Alic: Hypatia's Heritage... i. m. 121. o.

[43] Camps: Diccionario de mujeres celebres... i. m. 253. o.

és az üstökös pályáját 1910-ig előre kiszámították.[44] A mai technikai segédeszközök mellett szinte lehetetlen elképzelnünk azt a mérhetetlen munkát és türelmet, amelyek szükségesek voltak e hosszantartó számításokhoz. Lalande 1803-ban Párizsban megjelent *Bibliographie Astronomique* című munkájában úgy emlékezett vissza erre az időszakra, hogy 6 hónapon át éjt nappallá téve egyfolytában számoltak, és nagyon fontos volt az odafigyelés és a pontosság, hiszen egy kis mérési-számolási tévedés akár másfél évszázadnyi „elcsúszást" is eredményezhetett volna. Az üstökös azonban alig öt héttel az előrejelzett időpont után megjelent, és ez fényesen igazolta Lepaute és a többiek számításainak helyességét, a newtoni alapozású tudomány győzelmét.[45]

Egycsapásra Lepaute asszony munkáját is elismerték, neve tudós körökben ismertté vált. Ezt követően több kutatást is végzett – immár önállóan – a napfogyatkozásokról (1762, 1764) és a Vénusz mozgásaival kapcsolatosan (1761), mely vizsgálódások eredményeit a francia kormány ki is nyomtatta. 1759 és 1774 között Lalande-nak segített az *Connaissance des Temps* (Az idő megismerése) című, évente megjelenő almanach megírásában, melyet csillagászoknak és hajósoknak állítottak össze. 1774-től 1783-ig az *Ephemérides des mouvements célestes* (Égi mozgások naptára) hetedik és nyolcadik kötetén dolgozott, mely művében a Nappal, a Holddal és a bolygókkal kapcsolatos számításai szerepeltek, az 1784. és az 1792. évre vonatkozóan. Lepaute asszony látása idős korára nagyon megromlott, ez kutatásait is megnehezítette. E kimagasló tehetségű és szorgalmú, ragyogó szépségű nő emlékét őrzi az a virág, melyet tiszteletére Lepautia-nak neveztek el, és amelyet később Hortenziára kereszteltek, valamint egy Lepaute nevű holdkráter.

Így volt ez Caroline Herschel (1750–1848) esetében is, aki élete végén úgy írt magáról, hogy „Mindent, aki vagyok, mindent, amit tudok, azt a bátyámnak köszönhetem."[46] Ez a csaknem 100 esztendőt megélt német hölgy az, aki talán a legelső olyan nő a

[44] Szeghy Imre: Híres csillagásznők a múltban. Föld és Ég, 1968/2. 53. o.
[45] Idézi: Alic: Hypatia's Heritage... i. m. 124. o.
[46] Idézi: Uglow: Macmillan Dictionary of Women' Biography... i. m. 222. o.

csillagászat történetében, akinek a neve szerepel a jelentősebb enciklopédiákban és szakművekben. Ez a tény azonban annak is köszönhető, hogy William bátyja és John unokaöccse szintén kiemelkedő alakok a tudomány történetében. A Hannoverben nevelkedett Caroline gyermekkorától kezdve rajongásig szerette Williamet, és valószínűleg ezért maradt fivére mellett felnőtt nőként is, hogy tudós testvérét segítse angliai csillagászati kutatásaiban. A zenész családból származó testvérpár a muzsikálás iránt is érdeklődött, ezért ment William Angliába. Gyönyörű szoprán hangja Caroline-nak is nagy énekesi karriert biztosított volna, ő azonban 1722-től az angliai Bath-ban fivére mellett csillagászati tanulmányokba és megfigyelésekbe kezdett, és lassacskán eltemette énekesi ambícióit az égbolt tanulmányozásának kedvéért.[47] Csillagászat iránti érdeklődése lassan alakult ki, testvére tanítgatta a szükséges tudnivalókra. Egy idő után már eredményesen tudott besegíteni annak munkájába. Korabeli feljegyzések szerint, amit éjjel William megfigyelt és feljegyzett, azt nappal a húga összegezte. Először csak novellákat olvasott fel Williamnek, miközben az csiszolta a távcső-építéshez szükséges lencséket, aztán később maga Caroline is részt vett e munkálatokban, valamint a távcsövek tervezésében és építésében. 1784 és 1787 között egy 40 láb (30,48 cm) fókusztávolságú teleszkópot építettek, melynek tükre 4 láb átmérőjű volt, és amely egy tonnát nyomott.[48] Caroline felügyelte annak a 24 munkásnak a tevékenykedését, akik a lencséket csiszolták, és ő maga készítette elő azt a lótrágyából keserves munkával előállított porszerű anyagot, amelyet az előzetes modell elkészítéséhez használtak fel. Bár az elkészült óriási méretű távcső tudományos értelemben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a kortársak világcsodaként emlegették.

[47] Életéről l.: Memoir and Correspondence of C. H. London, 1876; Clerke, Agnes Mary: The Herschels and Modern Astronomy. Paris – London, Cassel and Co., 1895; Lubbock, Constance A. (ed.): The Herschel Chronicle. The Life-Story of William Herschel and His Sister Caroline Herschel. Cambridge, Macmillan, 1933)

[48] Alic: Hypatia's Heritage... i. m. 127. o.

Bátyja gyakori távollétei idején önálló kutatásokat is folytatott Caroline, közismert, hogy 1786 és 1797 között 8 üstököst fedezett fel (ifj. Bartha Lajos ezért „minden idők egyik legszorgosabb üstökösvadászának" nevezte őt), valamint több ködfoltot. Az első nő volt, akiről elismerték, hogy üstököst fedezett fel. Ezt írta naplójába 1786-ban, első „üstököse" felfedezésekor: „Augusztus: 1. - Ma száz ködfoltot számláltam meg, és este láttam egy objektumot, amelyről azt hiszem, holnap éjjel bebizonyosodik, hogy egy üstökös. 2. - Ma 150 ködfoltot számláltam össze. Félek, hogy nem tisztul ki éjszakára az ég. Egész álló nap esett, de most talán kicsit tisztul már. 1 óra - A múlt éjszakai objektum egy üstökös."[49]

1787-től kezdve III. György angol király 50 font évjáradékkal ismerte el Caroline csillagászati vizsgálódásainak tudományos értékeit. 1788-tól, amikor is testvére megházasodott, a hölgy 10 éven át magányosan élt és dolgozott, és meglehetősen hiányolta bátyja közelségét. Ebben az időben önállóan alakította ki baráti körét, bejáratos volt a királyi udvarba, ahol többek között a lelkesen érdeklődő Sophia Matilda hercegnőnek beszélt csillagászati megfigyeléseiről. Folyamatosan vizsgálta a Szaturnuszt és a bátyja által 1781-ben felfedezett Uránusz bolygót, amelyet William *Georgium sidus*-nak nevezett.[50] A XVIII–XIX. század fordulóján a nő több tudományos művét is kiadták, és testvére az ő asszisztálásával fedezett fel mintegy ezer kettőscsillagot.

Bátyja halála után, 1822-ben visszatért szülőföldjére, Hannoverba, és 98 éves koráig ott élt. Kutatásaiért több kitüntetést is kapott. 1835-ben Mary Somerville-lel együtt ő volt az első nő, akit a Royal Astronomical Society tiszteletbeli tagjává fogadott. 1838-ban ugyanezt tette az Ír Akadémia.[51] 96 évesen elnyerte a porosz uralkodó természettudományos kutatásokért adományozott aranyérmét, melyhez csak annyi volt a hozzáfűznivalója az idős korában is aktívan tevékenykedő Caroline-nak, hogy nemigen veszi sok hasznát kutatásai során, hiszen az egyik szemére alig lát, és a díj

[49] Uo. 128. o.

[50] Uo. 129–130. o.

[51] Dreyfus, F. - Camille et Berthelot, Marcellin (eds.): La Grande Encyclopédie. t. 20. Paris, 1894. 16. o.

ezen a gondján mit sem segít. Fennmaradt visszaemlékezéseit és levelezéseit Nyugat-Európában több ízben kiadták.

A XVIII–XIX. században Herschel kisasszony sikerein felbuzdulva több nő is foglalkozott az üstökösök megfigyelésével. Wilhelmina Bottcher Witte, aki 1777-ben született Hannoverben, valamint leánya, Minna is ilyenek voltak, továbbá Rumkernek, a Hamburgi Csillagvizsgáló igazgatójának a felesége, aki üstökös-pályákkal kapcsolatos számításokat végzett. Yvon Villarceau a kettőscsillagok pályáinak kiszámításánál támaszkodott Herschel megfigyeléseire.[52] (Tanulmányunknak ezen a pontján szeretnénk megjegyezni, hogy a csillagásznők száma az újkor XIX. századi időszakában Európában és az USA-ban is rendkívüli növekedésnek indult. Képzettséget iskolai keretek között először az amerikai női *college*-ok falai között, majd az egyetemeken szerezhettek.)[53]

Női tudósok bemutatása a régi magyar sajtóban

Hazánkban a XVIII–XIX. század társadalmi, eszmetörténeti, oktatásügyi változásai sok női tudós és művész tehetségét hozták felszínre. Közülük számos szerepelt a korabeli magyarországi forrásokban, különösen is a sajtótermékek hasábjain csakúgy, mint kivételes tehetségű külföldi nők, akikre a hazai közvélemény is érdeklődéssel és tisztelettel tekintett, életútjukat példaszerűnek tartották.

A Mindenes Gyűjteményben 1789-ben megjelent egy cikk, a szerkesztő, Péczeli József tollából, aki egy német nyelvű, nevelési tárgyú könyv bemutatása során arról is írt, hogy külföldön akár már tudományokkal is foglalkozhatnak a lányok. Így fogalmazott: „Sokat ditsekesznek a Külföldiek, túdós Leány s Aszszonyaik szép munkáikkal, s valójában öröm is hallani; hogy p. o. ama híres

[52] Alic: Hypatia's Heritage... i. m. 133. o.

[53] L. róluk az eddig bemutatott műveken kívül az alábbi egyesített bibliográfiát: Freitag, Ruth S. (ed.): Women in Astronomy: A Comprehensive Bibliography. The Library of Congress, Science Reference Service. http://www.loc.gov/rr/scitech/womenastro/womenastro-intro.html (Letöltés: 2014.06.21.)

és túdós Királyi Tanátsos Göttingai Prófeszszor Schlötzer Úr 20. Esztendős Leány-aszszonya, az oda váló Akadémiának most két esztendeje tartatott 50. Esztendő Jubileuma alkalmatosságával, néhány Fejedelmek jelen-létekben, a böltsesség Grádusáért (pro gradu Doctoris Philosophiae) disputálvan, a Doktori Grádust el is nyerte, s azólta letzkéket is ád, e múltt esztendőben a Jénai Túdós Társaságnak tagjai közzé is bé-számláltatott."[54] Az írásban szereplő hölgy Dorothea Slözer (1770–1825) volt, akinek emlékét a német tudományosságban ma is őrzik.[55] A franciául, latinul is kiválóan tudó leány 1787. szeptember 17-én, mindössze 17 évesen doktorált.[56] (A történelmet, politikát, statisztikát tanító professzor, az orosz történelem kritikai kutatásának német megalapozója, August Ludwig Schlözer (1735–1809), akinek lányáról szó esik ebben a régi cikkben, abban az időben több, Göttingenben járt magyarországi utazóval is találkozott[57], megemlíti őt írásaiban többek között Kazinczy Ferenc, Mátyási József, Berzeviczy Gergely, Budai Ézsaiás és mások. Tanulmányunk témájához tágabb értelemben is tartozó érdekes adalék, hogy maga a professzor kifejezetten érdeklődött a pedagógia, sőt, a leánynevelés kérdései iránt. Franciáról németre fordította például Le Chalotais egyik nevelési tárgyú munkáját, és kritizálta Basedow pedagógiáját, többek között amiatt, mert különválasztva nevelte a fiúkat és leányokat.)

[54] Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed 147. o. (Idézi: Fehér, 1999.)

[55] L.: Schlözer, Ludwig von: Dorothea von Schlözer. Ein deutsches Frauenleben um die Jahrhundertwende. 1770–1825. Göttingen, Deuerlich, 1937; Kern, Bärbel - Kern, Horst: Madame Doctorin Schlözer. Ein Frauenleben in den Widersprüchen der Aufklärung. München, Beck, 1988; Küssner, Martha: Dorothea Schlözer. Ein Göttinger Gedenken. Göttingen, Musterschmidt, 1976; Pilz, Elke: Dorothea Schlözer - Doktorin der Philosophie In: Pilz, Elke (Hrsg.): Bedeutende Frauen des 18. Jahrhunderts. Elf biographische Essays. Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann, 2007. 139–157. o.

[56] Böhme, Ernst - Vierhaus, Rudolf (Hrsg.): Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. Vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Anschluß an Preußen - Der Wiederaufstieg als Universitätsstadt (1648–1866). Band 2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. 183. o.

[57] L. erről: Futaky István: Göttinga. Budapest, 2007. Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 7. http://leveltar.elte.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=101 (A letöltés ideje: 2015.05.14.) osz. n.

A XIX. század első felében kiadott hazai sajtótermékekben is fellelni olyan írásokat, amelyek egy-egy vagy több, tudományokkal foglalkozó nő életpályáját mutatták be. A *Tudományos Gyűjtemény* 1817-ben Pesten megjelent II. kötetében például az ókori görög és tudós asszonyokról készített bemutatást olvashattak a kortársak.[58] 1835-ben a Pozsonyban kiadott *Fillértár* című lap az első német orvosnő, Dorothea Christiana Erxleben (lánykori nevén Leporin) eredményeiről számolt be. Jellemző a korra, amikor ez a cikk született, hogy bár a szerző méltatta a német asszony állhatatos szorgalmát, tudományos pályán való bámulatos előmenetelét, az írás ezzel a sorral zárult: „Annál nagyobb és érdekesebb jelenet volt ez a' nő-nemben, mivel nagyhirü és érdemü professor fiat hagyott maga után."[59]

A XIX. században egyedülálló, forrásértékéhez képest alig méltatott cikk az, a *Tudományos Gyűjtemény* című lap 1827-es számában „Szivonyáné" neve alatt megjelent, a nők műveltségi jogairól, írói tehetségéről kirobbant több éves vitát lezáró írás, amely *Szózat Napnyúgotról* címmel jelent meg. Ebben ugyanis az ókortól az 1800-as évekig terjedően több tucatnyi külföldi, és egynéhány magyar híres asszony rövid bemutatása szerepel. Közöttük leginkább a tudományok vagy művészetek, az irodalom területén kiemelkedettek szerepeltek, de hadi vitézségben, uralkodásban érdemeket szerző nőkről is írt a szerző. A nők nemzeti hovatartozását illetően is igen tarka a paletta: olaszok, angolok, franciák, németek, hollandok éppúgy szerepelnek a kiemelkedő nők névsorában, mint görögök vagy spanyolok.[60]

A leánynevelés XIX. századi kibontakozásával, a nők századvégi egyetemre kerülésével összefüggött a nők tudományokban betöltött lehetőségeinek a kiszélesedése. A dualizmus kori újságokban már rendszeresen közöltek életrajzokat olyan tudós nőkről, akik kivívták kortársaik tiszteletét, köztük például Fejérpataky

[58] „Szép": Tudós aszszonyok. Közönségesen a' Görög és Római aszszonyokrúl. Tudományos Gyűjtemény, 1817. II. 103–107. o.

[59] Aszszony-doktor. Fillértár, 1836. június 6. II. évf. 15. füzet 118. o.

[60] Szivonyáné: Szózat Napnyúgotról. Tudományos Gyűjtemény, 1827. II. k. 61–92. o.

László *Magyar tudósnők és írónők* című cikksorozata a Magyarország és a *Nagyvilág* című újság 1875–1876-os számaiban. A „kivételes" nőkről szóló híradásokat vélhetőleg sokan elolvasták. Híres természettudós nők (például Mary Somerville, Madame Curie), írónők, világutazók, művelt uralkodónők életéről szóló leírások rendszeresen olvashatók voltak a Vasárnapi Újság, az Új Idők és egyéb korabeli lapok hasábjain. Az olvasók közül azonban feltételezhetően kevesen vélekedtek úgy, mint Maczki Valér, aki egy felolvasásában azt mondta, hogy „a világ megismeréséből kihagyni a nőt annyi, mint fél szemmel nézni a világot"[61]. Maczki Valér hihetetlenül modern szellemben gondolkodott a női tudósokról. Megállapította, hogy a nőnek joga van bírálni és kritika alá vonni a korábbi tudományos eredményeket, a férfias jellegű tudomány vívmányait, melyek neki helyet, kötelességet jelölnek ki az életében. Így fogalmazott: „Majd ha a nők milliói, majd ha emberöltők női megnyilatkoznak s a tudomány és élet nagy kérdéseinek minden oldalát megvilágítják, azokba melegséget, változatosságot, a nőiség varázsát lehelik, halad biztosan a tudomány célja felé."[62]

Összegző gondolatok

Tanulmányunkban néhány jellegzetes újkori női életpálya felvillantásával, a nők tudományos eredményeinek értelmezéséhez feltárt adatokkal szerettünk volna rávilágítani arra, hogy a nevelés- és művelődés, valamint a tudományok története feltétlenül árnyalt, a két nem eredményeit együttesen feltáró és elemző szemléletmódot kíván. A XVII–XVIII. században keletkezett források számos esetben szólnak a nők egyedül, vagy férfi munkatársaikkal együtt elért jelentős tudományos eredményeiről, ezeket a kútfőket azonban nem minden esetben könnyű fellelni és értelmezni, illetve sok nem is maradt ránk vagy még rejtve van a kutatók szeme elől. A Felvilágosodás korában sorra-rendre alakuló,

[61] Maczki Valér: A nőnevelés magasabb feladatai – Fol. Hung. 2466. OSZK, Kézirattár, év n. 18. o.

[62] Uo. 19. o.

tagjaik sorába csakis férfiakat befogadó tudományos társaságok, európai akadémiák iratanyaga és kiadványai, az akkoriban szerveződő tudományos folyóiratok a férfiak kutatási eredményeit és felfedezéseit közölték és őrízték meg az utókornak. A női erőfeszítések és eredmények abban az időszakban más típusú, leginkább a magánszférához tartozó forrásokból, illetve a nem tudományos igénnyel kiadott nyilvános lapokból tárhatók fel. A tudományok történetéről, a női művelődésről alkotott képünk azonban kifejezetten új színeket nyer, ha a naplók, magánlevelezések, úti feljegyzések, memoárok, irodalmi művek, ismeretterjesztő és egyéb sajtótermékek, képanyagok körét is bevonjuk a kutatásba.

Ezekből kibontakozik, hogy a XVII–XVIII. századi Európában (beleértve a korabeli Magyarországot és Erdélyt is) számos tehetséges, lelkes, tehetségét szorgalmas tanulással és kutatással is alátámasztó nő élt és alkotott, akiket gyakran saját férfi és/vagy női családtagjaik segítettek abban, hogy századokra ható, új tudományos eredményeket érjenek el. Ebben a tanulmányban e tématerület kutatásához kívántunk néhány adalékot és szempontot nyújtani, reményeink szerint újabb, kiterjedt és elmélyült kutatásokra inspirálva írásunk olvasóit.

A tanulmány megjelent:
Fizel Natasa, Nóbik Attila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére.* Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2014. 107–125.

Női élet, leánynevelés a XVI-XVIII. századi Magyarországon

A kezdetek

A magyarországi lánynevelés és női művelődés tárgyalása nevelés- és művelődéstörténeti irodalmunkban a középkori évszázadoktól kezdődik. A hazai nőnevelés bemutatását többek között a már idézett Pukánszky Béla és Kornis Gyula is a keresztény időktől indítja, bár az utóbbi szerző 1927-es művében a középkor előtti időkre is utalt, mikor megemlítette, hogy „a magyar asszony neve, a *feleség*, ősidőktől a nő megbecsülésére utal: a férfi és a nő voltaképp egy lény, melynek fele az asszony; közös az örömük, közös a bánatuk, ezeket megfelezik."[1] Magyarországon a keresztény állam megalakulása után több apácarend, a klarisszák, a ferencesek és a domonkosok zárdáiban is sok leány nevelkedett, a XIV–XVI. században pedig a lovagi kultúra keretei között az előkelő lányok várakban, udvarházakban folyó nevelése is jellemző volt.

A magyar leánynevelés ügyének egyik legkorábbi hazai felkarolója, Pázmány Péter (1570–1637) a *Mint kell keresztyén leányt nevelni?* című prédikációját teljesen a leánynevelés kérdésének szentelte. Azt írta, hogy a fiúk nevelésétől eltérően a „leányok nevelésében nagy gondviseletlenség vagyon, mert csinyosgatás, ruhacifrázás, gangosan lépés, azaz kevélységre való tanítás minden nevelések."[2] Arisztotelészre utalva kiemelte, hogy az „országok böcsületes állapotja" a leánynevelésen múlik, egyrészt azért, mert

[1] Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei... II. i. m. 460–461. o.

[2] Pázmány Péter válogatott munkái. Budapest, Lampel R. Könyvkereskedés, é. n. 267. o. (Remekírók képes könyvtára)

a lakosság fele nő, másrészt pedig amiatt, mert a férfiak jó (erkölcsös) nevelése is az asszonyokon áll. A lányok erkölcsi nevelése mellett kiemelkedően fontosnak tartotta szellemük kimüvelését is, és prédikációjában olyan nőket említett az ókori és középkori időkből, akik tudásuk tekintetében vetekedtek a férfiakkal (Corinnát, Theanót, Diotimát és Aspasiát). A tanulás szerinte azért is fontos, mert a megfelelő könyvek olvasgatása nem csak nemesíti a leányokat, hanem megvédi őket a bűnös és hiábavaló dolgoktól (például a tánctól, a csevegéstől). Felemelte szavát a léha, erkölcstelen viselkedés ellen éppúgy, mint a divatozás, a cifrálkodás, az arcfestés ellen, eszménye a vallásos, szűzies, alázatos, művelt nő volt.

Női élet, mindennapok a kora újkorban

Tarnóc Márton újkori forrásokra hivatkozva egy tanulmányában úgy fogalmazott, hogy a klasszikus antikvitástól kezdve ismert felosztás szerint az emberi élet három színtéren zajlik, ezek közül az első, a *vita publica* alapvetően a férfiak tere (jóllehet, a királynők és fejedelemasszonyok, vagy az olyan, politikai szerepet is vállaló nemesasszonyok, mint például Zrínyi Ilona, Széchy Mária vagy Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet természetesen itt is megjelentek), valamint a *vita privata* és a *vita religiosa*, vagyis a mindennapi és a vallásos szféra, ahol a női lét évezredeken át zajlott és kiteljesedett[3], és ezek keretei között folyt évezredeken át a lányok nevelése és a női művelődés.

A középkori és kora újkori Magyarország és Erdély előkelő asszonyainak az életéről, a neveltetésükről olvasási és művelődési szokásaikról, névhasználatukról, a háztartási elfoglaltságaikról, a ruhaviseletükről, az étkezési szokásaikról, a gyereknevelésről, a női viselkedésről a források közül leginkább a női levelezések adnak képet. Tarnóc Márton szerint a XVI–XVIII. századi magyar levélíró nőknek köszönhetjük „e három évszázad művelődés-

[3] Tarnóc Márton: Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség. In: A nő az irodalomban. Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 9–10. o.

történeti forrásanyagának egyik igen értékes csoportját. Ezeket a leveleket semmi más nem pótolhatja: sem a történetírók, sem a költők művei, sem a számadáskönyvek, de még az oklevelek sem mutatják meg az egykori mindennapi életet a maga pillanatnyi valóságában oly gazdagon, mint a régi magyar asszonyok levelei."[4] Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt a tényt is, amire többek között egy tanulmányában Gaál Izabella figyelmeztet: a XVI. században ugyan sok nő kezdett tollforgatásba, ám a magánlevelezések megőrzésére akkoriban még gyakran nem fordítottak nagy gondot. Így fordulhatott elő, hogy például „Homonnai Drugeth Fruzsináról tudjuk, hogy ő állította fel a vizsolyi könyvnyomtató műhelyt, ahol kinyomtatták a Károlyi Gáspár-féle Bibliát, mely az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás. Azonban a levelei elvesztek."[5]

1879-ben gyűjteményes kötetben[6] került kiadásra félezer, 1515 és 1709 között nők tollából született levél, amelyek fontos forrásalapot jelentenek a kutatáshoz. Az ebben a levelestárban található írások mind magyar nyelvűek, csak helyenként vannak latin szó- vagy mondatbetoldások bennük, és arra is találhatunk utalást, hogy egyedi esetekben (jogi ügyletek bonyolításakor) a nők latinul tudó „deák" segítségét kérték. Számos levélből kitűnik, hogy édesanyának, feleségnek és háziasszonynak lenni: ez volt akkoriban a művelt nők igazi életcélja. Hasonlóan értékes a női élet, a lánynevelés vonatkozásában a közelmúltban megjelent, eredetileg még 1941-ben összeállított *Magyar leveleskönyv* című, kalandos sorsú, két kötetes forrásgyűjtemény.[7]

[4] Uo. 16. o.

[5] Gaál Izabella: A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára. Egyháztörténeti Szemle, 2006, 7. évf. 1. sz.
http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tartalom13.htm (A letöltés időpontja: 2014.12.25.)

[6] L.: Magyar Leveles Tár II. kötet: Magyar hölgyek levelei (499 darab) 1515–1709. Közli: Deák Farkas. Budapest, MTA Történeti Bizottmánya, 1879.

[7] Balogh József – Tóth László (szerk.): Magyar leveleskönyv I-II. Kiadja: H. Balázs Éva. Budapest, Corvina Kiadó, 2001.

A levelekből számos, a női életet érintő résztéma bontható ki. A férjezett nők kora újkori névhasználatát például a Nádasdy család volt magánlevéltárából, az 1531 és 1569 között keletkezett gazdag, több száz darabból álló (kéziratos) levélanyagból tárta fel Fülöp László. Az értékes forrásanyagban 96 női- és asszonynév szerepelt, melyek alátámasztják, hogy a XVI. században már divat volt a férj nevének *-né* taggal való kiegészítése az asszonynév-használatban, ez a forma éppen akkoriban kezdett megszilárdulni.[8] Levelekből jól kibontható az is, milyen lehetett lánynak, jegyesnek, feleségnek, anyának vagy özvegynek lenni. Kiemelkedően szépen vallott például anyai hivatásáról Sigér Anna, aki az alábbiakat írta fiának, Máriássy Andrásnak valamikor a XVI. század végén: „igazán mondhatom, hogy hív és édes anyai szívvel voltam ti hozzátok mind lelki s mind testi dolgotokban, mert soha sem életemet, sem egészségemet, sem fáradtságomat nem becsültem fel jobb az ti jótoknál, nagy igaz szívvel fáradtam érzéstekbe feltartástokba s jóra való tanétástokba."[9] Több levélből is kitűnik az, hogy a nők a saját édesanyjukat mennyire tisztelték, és tőle (aki nyilván valaha a nevelésüket végezte és irányította) még többgyermekes feleségként is kértek tanácsokat, például a főzés, az öltözködés, a gyereknevelés vagy a betegségek gyógyítása vonatkozásában. Forgách Zsuzsánna például 1600-ban írott leveleiben folyamatosan és következetesen „szerelmes aszszonyom anyám" megszólítással köszöntötte édesanyját, Soos Klárát.[10]

A levelek tükrözik az azokat író nők mélyen vallásos érzéseit is, és a helyes, erkölcsös viselkedésről vallott felfogásukat. Több forrásból kiderül a házastársak közötti (meghitt) viszony néhány részlete is, és visszatérő elem volt a gyermekekről való gondoskodás, a miattuk való aggódás, a beteg vagy elhalt gyermek miatt érzett mérhetetlen fájdalom leírása. A korszakban kontinens-szerte igen nagyarányú volt a gyermekhalandóság, ahogyan a szórványos adatok mutatják. Ritkaság számba mennek az olyan, ezzel

[8] Fülöp László: Női és asszonynevek XVI. századi levelekben. Névtani Értesítő, 1983. 53–58. o.

[9] Magyar Leveles Tár II. kötet i. m. 80. o.

[10] Uo. 144–147. o.

a témával kapcsolatos részletes adatsorokat tartalmazó források, mint például a Zimányi Vera és J. Újváry Zsuzsanna által feltárt, XVII. század közepéről való, Batthyány I. Ádám három Vas megyei uradalmának népesség-adatait tartalmazó urbáriumok. 1636 és 1643 között ő ugyanis nem csupán jobbágyai teleknagyságát és állatait, hanem fiak és leányaik számát és életkorát is összeiratta tiszttartóival. A kutatónők tanulmányukban az 1648. évi urbárium-kötetet választották ki elemzésre, amelyben 114 falu, illetve oppidum és oppidumrész 4316 jobbágycsaládjának 11 278 gyermekét (6226 fiút és 5052 leányt) találtak az adatok között.[11] Az életkori bontást vizsgálva azonban világossá vált, hogy az egy éven aluli gyermekek száma az összeírásban igen csekély, ami a szerzők szerint csakis azzal magyarázható, hogy őket többnyire *nem írták össze*, hiszen a kor viszonyai közepette nagyon bizonytalan volt az életben maradásuk.[12] Az urbáriumok adatai láthatóvá tették azt is, hogy a lánygyermekek tizenéves koruk közepén hirtelen „megfogyatkoznak" (legkorábban a magyar, legkésőbb pedig a német nemzetiségűek), aminek valószínűleg korai házasságkötésük lehetett a legfőbb oka, ahogyan azt több néprajzi kutatás is megerősíti.[13] (Ugyanezt támasztja alá például az, a Bél Mátyás által közölt későbbi adat is, hogy a magyar lányok az 1730-as évek táján 13 éves koruk körül mentek férjhez, ahogyan írta: „a haja-

[11] Zimányi Vera – J. Újváry Zsuzsanna: „Mindenik jobbágyunknak menynyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek." Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás" tanulságai. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002. 461–551. o.

[12] Uo. 467. o. (Megjegyzés: A szerzők tanulmányukban Faragó Tamás Mária Terézia korabeli, 1777-ben elrendelt Conscriptio Animarum adatait elemző művéből idézik azt, az akkori városi népességre vonatkozó adatsort, mely szerint a csecsemőhalandóság hazánkban 30–40% körül mozgott. Ez a XVII. században is hasonló lehetett – felhasználva a becslésekhez a korabeli európai halálozási adatokat is. Az idézett mű: Faragó Tamás: A házasságkötés kalendáriuma. Adalélok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: Szerk. Bessenyei József – Fazekas Csaba (szerk.): Város és társadalom a XVI–XVII. században. Studia Miskolciensia, 1. Miskolc, Pro Historia Hungariae Superioris Alapítvány, 1994. 89. o.)

[13] Uo. 476–477. o.

don, aki betöltötte 15. évét, már elvirágzottnak számít, s mint nőt nem becsülik, hacsak nem esetleg családjáért vagy vagyonáért. Annyira siet ezért a magyar lánya férjhez adásával, hogy a legnagyobb gondban és aggodalomban van, ha idejében nem gondoskodik férjről lányai számára. Minél fiatalabban lépnek házasságra a hajadonok, annál idősebbek a férjek."[14]

Nem csupán a csecsemőkre és kisgyerekekre, hanem a várandós és szülő nőkre is nagy veszedelmek leselkedtek.[15] A korszak egészségügyi körülményeit jól tükrözi, hogy tudunk olyan asszonyokról, aki gyermeküket várva a végrendeletüket is megírták, hiszen féltek, hogy nem élik túl a szülést. Ismeretesek voltak olyan imádságok is, mint például a Szenci Molnár Albert (1574–1639) tollából, 1621-ből való *Terhes asszonyi állatnak imádsága* című írás, amelynek az alábbi sora jól kifejezi a szülés miatti aggódást: „az mint énnékem az foganatra áldást és erőt adtál, azonképpen adj erőt és egészséget az igazán szülésnek teljes elvégzésére is, az én testemnek gyümölcsének örvendetes meglátására."[16] A szerzőnek ez az imája a még 1620-ban Frankfurtban nyomtatni kezdett *Imádságos könyvecské*-jében jelent meg. Értekezésünkhöz szorosan kapcsolódó, nőnevelés-történeti szempontból igen fontos adalék erről a könyvről, hogy azt szerzője két asszonynak, a nagyszombati Mezőszegedi Gáspárnénak és Krausz Jánosnénak ajánlotta. Egy 1620. szeptember 3-án Heidelbergben kelt és Georg Rem jogtudósnak Nürnbergbe küldött latin nyelvű levele az alábbi sort

[14] Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Vál., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta, fordította: Wellmann Imre. Budapest, Gondolat, 1984. (Történetírók tára, sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc.) 471–472. o.

[15] A témáról l. az alábbi cikket: Deáky Zita – Krász Lilla: A várandós nő. Félelmek és tiltások a kora újkori Magyarországon. História, 2005/9., 20–24. o.

[16] Szenci Molnár Albert: Terhes asszonyi állatnak imádsága. (Imádságos könyvecske, 1621) In: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Tolnai Gábor irányításával sajtó alá rendezte: Vásárhelyi Judit. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 347. o. (Megjegyzés: egy apró adalék Szenci Molnár Albert nőképének formálódásához, olvasottságához: az Európát bejárt református lelkész biztosan ismerte Juan Luis Vives több művét, köztük annak a keresztény nő neveléséről szóló dialógusát. L. erről: Tolnai Gábor: Molnár Albert személyisége. In: Szenci Molnár Albert válogatott művei… i. m. 17. o.)

tartalmazza: „Az imádságokat két nemes asszonynak, Szegedi és Krausz feleségének címeztem. A praefatióban többek között megcáfolom azoknak a téves vélekedését, akik azt bizonygatják, hogy a nőknek káros a betűk ismerete."[17]

Amint a korszak művelt nemesasszonyai által írt levelekből kiderül, az akkori nők mindent megtettek gyermekeik, családjuk jólétének, kényelmének biztosításáért. Érdeklődtek a főzés, a gazdálkodás, a gyógyítás, a divat és a könyvek iránt, közülük többen is leveleikben arra kérték a férjüket (vagy édesanyjukat, barátnőjüket), hogy utazásaikról (illetve saját, távolabbi lakóhelyükről) küldjenek divatos ruhát, hímzésmintát, cipőt, játékszert, esetleg valmilyen finom ételt vagy éppen gyógyszert a fiú vagy leánygyermeknek. Lorántffy Zsuzsanna például 1621 márciusában azt írta férjének, az éppen távollévő Rákóczi Györgynek, hogy „Kd csináltasson Samulkának vagy két süvegcsét..."[18] A veszélyek ellenére fontosnak tartották a gyerekszülést, a meddőséget pedig nagy szomorúságnak. A XVII. század elején, 1634-ben fiának, Batthyány Ádámnak írt levelében például Lobkowitz-Poppel Éva a gyermek után hiába áhítozó menye fogantatásához adott tanácsokat, kiemelten ajánlva számára a trencséni gyógyvizet. Levelében az alábbi, nagy tapasztalatokat tükröző sorokat írta: „édes Fiam én azt tanátslanám, hogy semmi uttal feöl ne vinnéd az doctorokhoz, mert az számtalan sok motskolódásokkal és sokorvosságh béadásokkal annyira elvesztegetik és annyira hozzák dolgát, hogy osztán sohasem lészen gyermeke... (...) Fiam, az szegény Anyámtul is azt hallottam, hogy az doctorok nem értenek annyira az aszonyi állatok között való nyavalyához, mint az asszony emberek..."[19] Az idézet és a levél más részei itt is rávilágítanak arra, hogy milyen fontos szerepük volt az „asszonyi tudás" átörökítésében az édesanyáknak, és mellettük a női rokonoknak, ismerősöknek.

[17] Idézi: Vásárhelyi Judit: Adalék Molnár Albert Imádságos könyvének nyomtatásához. Magyar Könyvszemle, 1977. 93. évf. 3. sz. 276. o.

[18] In: Magyar leveleskönyv I. i. m. 222. o.

[19] Poppel Éva Batthyány Ádámnak, 1634. Egy főrangú magyar család élete. In: Magyar leveleskönyv I. i. m. 242–243. o.

Makkai László egy, a XVII. századi magyar nőkről írott művében azt emelte ki, hogy ez, a kora újkor időszaka volt az, amely először hozott jelentős változásokat a nők évszázadokon át megszokott életében, a források szerint ugyanis elindult a nők gazdasági önállósulása, mégpedig a városi piacokra árucikkeket szállító kofák, vagy az uradalmakban bérért dolgozó parasztasszonyok esetében, ami megteremtette a sokkal későbbi nőemancipáció korai alapjait.[20]

Korai hazai források a nőkről és tanuláshoz való jogukról

Magyarországon és Erdélyben a kora újkorban korántsem keletkezett annyi írott mű a lányok neveléséről, a nők művelődési jogairól, mint Európa tőlünk nyugatabbra lévő országaiban. Ugyanakkor a ránk maradt gyér számú forrás bizonyítja, hogy a hazai szerzők között is voltak a lánynevelés problémája iránt fogékonyságot mutató szerzők. Sokan elsősorban Juan Luis Vives és Pázmány Péter vagy francia szerzők lánynevelési gondolataira támaszkodtak. A külföldi peregrinációkról hazatérő protestáns diákok a nők megítélése, nevelése és iskoláztatása vonatkozásában gyakran hazahozták magukkal a haladó szellemű németalföldi, német vagy angol szerzők gondolatait. Néhányan közülük itthon újszerűnek ható, a lányok tanuláshoz, a nők művelődéshez, tudományokhoz való jogát felvető írásműveket fogalmaztak meg. Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy a *querelle des femmes* irodalomnak hazánkban is akadtak olyan darabjai, amelyek a nők ellen írott pamfletek vagy más műfajban közzétett mizogyn szövegek voltak.

A legkorábbi (még a kora újkor előtti) magyar nyelvű, nőkről szóló ismert művek[21] közül való például Armbrust (Ormprust)

[20] Makkai László: A magyar nő a XVII. században. Élet és tudomány, 1961. május 7. 579–582. o.

[21] A következő művek könyvészeti adatainak összegyűjtéséhez és pontosításához Szabó Károly: Régi magyar könyvtár II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyv-

Kristóf *Gonosz asszonyemberek* című, 1550-ben írott (énekelhető) műve.[22] Bogáti Fazekas Miklós 1577-ben Kolozsváron adta ki Plutharkosz nyomán írt *Szép Historia. Az tökélletes Aszszony állatokról...*[23]című munkáját. Ugyancsak ő írta az 1591-ben szintén Kolozsváron megjelent *Aspasia...*[24] című munkát.

Németh S. Katalin kiváló tanulmányban[25] foglalta össze több XVII. századi és XVIII. század elején élt magyar szerző nőkről vallott gondolatait, ám ki kell emelnünk, hogy írásművének kevés visszhangja volt a nőtörténet és a lánynevelés történetének kutatói között. Így több nőtörténeti munkában továbbra is az szerepel, hogy a hazai nőmozgalom „első dokumentumai" a XVIII. század végén születtek, és magát a hazai „haladó" nőtörténet bemutatását is a legtöbb szerző innen kezdi.

1627-ben keletkezett, és 1653-ban Lőcsén jelent meg a *Tükör, mely az asszonyoknak... irattatott* című[26], Balassi strófában szerzett mű, amelynek szerzője Szabolcsi Bence szerint nem ismert[27], Borsa Gedeon viszont úgy gondolja, hogy a szerző Rákosi András lehetett.[28] Ebben az asszonyokról készült oktató versben a szerző Simonides alapján tíz részben jellemezte a nők természetét. A köl-

ve. Budapest, MTA, 1885. művének digitálisan feldolgozott köteteit használtuk.

http://www.arcanum.hu/oszk/ (A letöltés ideje: 2014.12.27.)

[22] Szabolcsi Bence: A históriás ének és rokonai (1460–1640) In: Uő: A magyar zene évszázadai. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig. Sajtó alá rendezte: Bónis Ferenc. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1959. 129. o.

[23] Bogáti Fazekas Miklós: Szep Historia. Az tökelletes Aszszony állatokról, mely az Plutarhusból forditatot Magyar nyelwre. Ad notam. Gongya közzül egy fö gongya embernec. etc. Nyomtattot Colosvárat 1.5.7.7. Esztendöben.

[24] Bogáti Fazekas Miklós: Aspasia Aszszony Dolga és az io erkölczü Aszszonyoknac Tüköre. Az Lucretia notayára. Nyomtattot Colosuárat az ò Várban. 1591. Esztendöben.

[25] Németh S. Katalin: „Az asszonyi tudós világról". Vélekedések a XVIII. század közepén. In: A nő az irodalomban... i. m. 50–68. o.

[26] (Rákosi András): Tükör, melly az Aszszonyoknak görög Simonides Irasabol az Caea szigetében régen lakó Aszszonyokról iratatott. Lőcse, Brewer Nyomda, 1653.

[27] Szabolcsi Bence: A históriás ének és rokonai (1460–1640) i. m. 132. o.

[28] L. erről: Borsa Gedeon: Adalékok a „Tükör" című asszonycsúfoló vershez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1984. 4. sz. 470–480. o.

temény ötödik szakaszának szövege tulajdonképpen megadta az alaphangot mindahhoz a rágalom-áradathoz, amit a költemény tartalmaz:

> „Mert papiros az égh s' az tengeri mélység ha mind ténta lehetne,
> Melly csalárd az Aszony ugy ir Szent Ágoston hogy reá fel nem férne,
> Ha ki tellyességgel fel-irhatná kézzel olly nagy csudát tehetne."[29]

Régi művekre támaszkodva azt fejtegette, hogy a nőknek nagyon sok hibájuk van, piszkosak, lusták, falánkok, csalárdak, hazudósak, kikapósak, a vallásosságot is csak színlelik, a pap prédikációit nem értik. Korábbi évszázadok nők hibáit soroló műveihez hasonlóan az asszonyokat különböző állatokhoz, például a sertéshez, a kutyához, az oroszlánhoz, a szamárhoz, a kígyóhoz, a menyéthez és a sárkányhoz hasonlította.

Vele ellentétben a női nem egyik igen korai hazai védelmezője volt a század egyik kiemelkedő alakja, Kolosi Török István (1611–1652) unitárius lelkész, költő. Életrajzírója, Versényi György ezt írta róla egy 1902-es tanulmányában: „... Kolosi Török István költészetében legfelötlőbb s legbecsesebb, hogy ő e korban, mikor a nők gúnyolásában, támadásában lelik kedvöket, az asszonyok védelmére kel. Bátran, melegséggel, a meggyőződés erejével harczol érettök."[30] Török 1630-ban[31] írta *Az aszszonyi-nemnek nemességéről,*

[29] (Rákosi András): Tükör... i. m. In: Régi Magyar Költők Tára. Bethlen Gábor és kora. Sajtó alá rendezte: Komlovszki Tibor és Stoll Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 299. o. (Megjegyzések: 1. Az 1976-os kiadvány a költemény 1733-as nyomtatott változatát közli. Ugyanakkor a jegyzetekben a szerkesztő jelzi, hogy a művet előbb már Tótfalusi Kis Miklós is kiadta, egybekötve Felvinczy György A jó gazdasszony dicsérete című művével. 2. Nem eldönthető ma már, hogy a szerző az ókori, jambusokban írt görög művet, vagy annak valamely latin változatát ültette át (jelentősen kibővítve) magyarra. A latin változatok közül a Buchanan-féle XVII. századi volt például széles körben ismert. Uo. 586–587. o.)

[30] Versényi György: Kolosi Török István. Erdélyi Múzeum, 1902. 19. évf. 3. sz. 137. o. http://epa.oszk.hu/00900/00979/00310/pdf/EM-1902_19_03_131-148.pdf (A letöltés ideje: 2015.03.01.)

[31] S. Németh Katalin említett tanulmányában (helytelenül) az 1645-ös év szerepel. S. Németh Katalin i. m. 61. o. Kolosi Török István verse végén, a 224.

méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok[32] című, 900 soros költeményét, amely „az tékozló fiú nótájára" (és a fentebb már említett Agrippa Nettesheim évszázaddal korábbi nővédő írásának hatására) íródott. Jánosi Béla egy 1883-as cikkében úgy találta, hogy a szerzőnek ez a verse a modern nőemancipáció híveinek fontos forrás lehet.[33] A költő név szerint Kemény Katának és Bethlen Ferencnek ajánlotta a művet, és rajtuk kívül „Az Tiszteletes Aszszonyoknak Nagysagosoknak, Nemeseknek, Városiaknak és minden rendbélieknek, valakik tiszta hirrel névvel és ditsiretes erköltsel fęnyeskednek..."[34] Ahogyan költeményéből kiderül, igazságtalanságnak tartotta, hogy az erkölcsös és kiváló nőkről nem maradnak fenn ismeretek, és hogy mindig csak a nőket gúnyoló írások születnek. 22 pontba szedte azt, hogy a női nem miért egyenlő a férfiúi nemmel, melyek között például az szerepel, hogy a nők szebbek; hogy a gyermekek szellemi tehetségüket anyjuktól öröklik; hogy a nők ékesszólók, tőlük tanul meg beszélni az emberi nem; hogy a nők könyörületesebbek és jobbak, mint a férfiak, és korát messze megelőzve kiemelte, hogy a nők tanulni, tanítani is képesek, sőt, még uralkodásra is termettek. Feltétlenül a női művelődési jogok egyik legkorábbi hazai szószólóját kell tisztelnünk ebben a költőben, aki monumentális versezetében például az alábbi szakaszt közölte:

szakaszban maga adja meg műve keletkezési dátumát: „Mikor az hat száz felett ezer el tölt volna, / Es harmintz azok után változva forgana, / Az virágzó Iffiusag nékemis szolgálna, / Ez Verseket rendelem hírül hogy maradna." L.: Kolosi Török István: Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok. Kolozsvár, 1630. In: Régi magyar költők tára XVII. század 4. Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 483. o.

[32] Kolosi Török István: Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok... i. m. 457–483. o.

[33] Jánosi Béla: Kolosi Török István magyar verselő a XVII. sz.-ban. Figyelő, 1883. XIV. 241–249. o.

[34] Idézi: Versényi i. m. 137–138. o.

„Ha meg engedve volna Aszszonyállatoknak,
Hogy közönséges helyen ökis tanitsanak,
Természet szerint arra haylandok volnának,
Hogy minden mesterséget hamar tanolnának."[35]

Kolosi Török István egy másik költeményében[36] is szólt az aszszonyi erényekről, a jó háziasszonyi viselkedés elemeiről, és határozottan kiállt a házasság mellett[37]. Egyértelműen és többször is utalt arra a versben, hogy a feleség okos legyen, mint például az alábbi sorokban is:

„Boldog az férfiú, ki csendes háznéppel.
Áldva vagyon Úrtól *eszes* feleséggel..."[38]

A XVIII. század első felében szintén több olyan hazai írásmű keletkezett, amelyek a korabeli nők életviteléről, művelődéséről, a lányok neveléséről szólnak. Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkájában – miként több, a nőnevelés történetét bemutató szerző, például Kornis Gyula is említi[39] – két olyan írást is találhatunk, amelyekben a szerző e témákról fejtette ki gondolatait. A 27. és 62. levélben foglalkozott részletesen ezzel a kérdéskörrel. Az 1719. június 18-án írott levélben Mikes Kelemen dicsérte

[35] Kolosi Török István: Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok... i. m. 480. o.

[36] Kolosi Török István: Az edgyes életnek kedvetlen és káros voltáról, az társsal valónak gyönyörűséggel teljes hasznárol s az jó gazdaszszonynak ditsiretiről íratott versek. „Az farizeus és fukar" éneke nótájára. Ezek mellé adatott az kakasról vött hasonlatosságban a papok tisztiről való ének is. Kolozsvár, 1643.

[37] Magyarországon sem volt előzmények nélkül való a XVII. században a házasélet dicsőítése. Erről a témáról íródott többek között Tar Benedek Házasságrul való dicséret című, 1541-ben írt és 1593-ban kiadott műve, Batizi András Házasságról való ének című, 1546-os munkája, egy névtelen szerző Házasság éneki című, 1548-ban keletkezett műve. (Ezeket a műveket saját korukban dallammal adták elő.) L. erről: Szabolcsi Bence: A históriás ének és rokonai... i. m. 129. o.

[38] Idézi: Versényi i. m. 146. o.

[39] Kornis i. m. 471–472. o.

a „nénjét", hogy az franciául tanul, és kifejtette, hogy milyen jó volna, ha más hazai leányokat is erre tanítanának, de - miként írta - gyakran még az írást-olvasást sem tartják elsajátítandónak a szülők, pedig ez a vallásos érzület kialakításához és a jó könyvek olvasásához, az otthonától távol lévő férjjel való levelezéshez is szükséges. Azt is tudta, milyen ellenvetésekkel élnének néhányan a lányok írás-tanítását illetően: „erre azt felelik némely csufos, és rövid eszü anyák., hogy nem jo egy leánynak hogy irni tudgyon., azért hogy a szeretöinek ne irhasson. oh! Mely okos beszédek ezek.! Mint ha az irás okozná a roszat, és nem a arosz azírást..."[40] Az 1725. június 11-én kelt 62. levélben a fiúk neveléséhez kapcsolódóan írt Mikes a lányokról is, mindkét nembelieknél kiemelve a nevelés fontosságát és a szülők felelősségét. Az alábbi gondolatokból kiderül, hogy a lányokra, mint majdani édesanyákra és gyermekeik nevelőjére is tekintett, amikor nevelésükről írt: „a leányok neveltetésére. Ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra. de még többet mondok, és azt mondom, hogy jol oktatni a leányokat ollyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, ollyan hasznos az országnak, valamint a másika. hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jol nevelt, jol oktatot eszes leány, aszszonyá változván. A fiát mind jol tudgya nevelni, oktatni, és tanyitani. és aztot az ország szolgálattyára alkalmatosá tenni..."[41]

Gragger Róbert összevetette Mikesnek ezt a két, a franciás műveltség mellett hitet tevő levelét, és bizonyította, hogy a Franciaországot megjárt szerző gondolatain jól érződött Fénelon és Madame Maintenon hatása. Az elemző (mondatról mondatra összevetve a rodostói levelek sorait Fénelon gondolataival) úgy találta, hogy Mikes Kelemen - akárcsak II. Rákóczi Ferenc fejedelem - jól ismerte a francia író lánynevelésről írott munkáját, és a francia janzenista szerzővel egybecsengően érvelt a lánynevelés

[40] Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek. 27. levél. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 40. o.

[41] Uo. 62. levél 109. o.

fontosságát, tartalmát illetően, és hozzá hasonlóan a kollégiumi fiúnevelés kritikáját is adta.[42]

Csepregi Turkovics Ferenc (1700–1758) 1739-es halotti beszéde, amelyet gr. Teleki Ádámné br. Wesselényi Zsuzsánna temetésén mondott, több, a nők értelmi képességével, tanuláshoz való jogával és tanulásban, tudományok művelésében elért eredményeivel kapcsolatos, szintén a nőket támogató részletet tartalmaz. Turkovics feltette azt, a korát kontinens-szerte érdeklő kérdést, hogy „vallyon a' Prudentia és Fortitudo, az Okosság' és az erös Elme, Pálmáját megérdemli-é az Aszszony?"[43] Szerinte igen, hiszen munkabírásban, szorgalomban a nő gyakran túlszárnyalja a férfiakat is. Ám, ahogyan Németh S. Katalin rámutatott az egyedülállóan érdekes forrásról írott elemzésében, a nők képzésével kapcsolatosan óvatosan fogalmazott a szerző: „...és ámbár Aszszonyi Academiát nem lehet fel-állitani, sem Doctori Sapkát az aszszonyok' fejeikre tenni: nem engedvén-meg az Apostol, és épen illetlen 's éktelen dolognak tartván, hogy az Aszszonyok Közönséges Gyülekezetekben szóljanak, és Tanitói Hivatalt viseljenek, mindazáltal Tiszte az Aszszonyi-Nemnek az, hogy az Apostol' Arany Regulája szerint, tsendességben tanuljon minden alázatosságot".[44]

A XVIII. század azonban korántsem csupán efféle forrásokat hagyott hátra a nők megítélésével kapcsolatosan. Nőcsúfoló, szatirikus művet is említhetünk, például az 1783-ban Magyarországon megjelent *Meg-Mutatás, hogy az Aszszonyi Személyek nem Emberek*[45] című, név nélkül kiadott, más korábbi külföldi munkákhoz (leginkább Valens Acidalius fentebb már említett 1595-ös művéhez) hasonlító gúnyiratot, amely Fábri Anna szerint[46] akár

[42] Gragger Róbert: Mikes forrásaihoz. Egyetemes Philológiai Közlöny, Budapest, 1911. Szerk.: Császár Ele-mér és Láng Nándor. 709–710. o.

[43] Idézi: Németh S. Katalin i. m. 63. o.

[44] Uo. 63–64. o.

[45] Meg-Mutatás, hogy az Aszszonyi Személyek nem Emberek. Az Írásból, és a józan Okoskodásból nap-fényre hozatott. 1783.

[46] Fábri Anna (szerk.): A nő és hivatása... i. m. 14. o. Megjegyzés: A művet említik más hazai kutatók is, például Németh S. Katalin: Protestáns erdélyi irodalom a XVIII. század közepén (Bethlen Kata irodalmi környezete) című,

paródiának is felfogható, tehát lehetséges, hogy egyszerűen egy vitaalap kívánt lenni a női tulajdonságok, szerepek szélesebb körben való megtárgyalásához. Ez 16 oldalon, nyolc pontban foglalta össze, hogy a nők nem emberek, hanem állatok.[47] 1785-ben Pesten megjelent (a női álnevet használó Ányos Pál tollából) a *B. Carberi Anna kís asszonynak kedvességhez írtt levele, mellyben meg mutattya, hogy az asszonyi személyek emberek* című, 31 lapos „válasz"[48], amely pontról-pontra cáfolta és nevetségessé tette a két évvel korábban keletkezett iromány t.

Ócsai Éva elemzése szerint[49] az 1783-as írásmű nyomán tehát vita kerekedett, ahogyan erre az adott korban Csokonai Vitéz Mihály egyik szatirikus allegóriája, az 1795-ös *D[ebreceni] Magyar Psyche* is utal. Csokonai a mű Utópia című szakaszában azt írta, hogy „ott" az alábbi tudományos kérdést tűzték ki pályadíjért: Vajon az asszonyok emberek-e, vagy nem? Ehhez jegyzetben az alábbiakat fűzte hozzá, utalva a hazai vitára: „Ezt az utópiai újságot egy jó barátunk közlötte velünk. Benne, amint látszik, van célozás azon nevezetes cívódásra, mely itt ezelőtt egynehány esztendőkkel hazánkban is felfordúlt: Vajon az asszonyok, (azaz az embereknek fele része,) emberek-é, vagy nem? - Most legközelebb fog kijönni Bécsben Trattner betűivel ilyen matériájú könyv,

1987-ben írott kandidátusi értekezése, a 70. oldalon. Erre utal mások mellett Bartók István: Vita a nők emberi voltáról... i. m. 153. o.)

[47] Ennek részletes bemutatását l.: Bartók István: Vita a nők emberi voltáról... i. m. 158-164. o.

[48] Megjegyzések: 1. az írást kiadta Batsányi János is az általa összeállított Ányos Pál összes munkáji című, Bécsben 1798-ban megjelent kötetben. 2. Ányos Pál szerzőségének kérdésével (és bizonyításával) foglalkozik - a korábbi erről szóló irodalmakat is felsorolva és értékelve, összevetve az alábbi cikk: Wix Györgyné: Ányos Pál nevében. Magyar Könyvszemle, 1970. július-szeptember, 86. évf. 3. sz., 265. o.

[49] Ócsai Éva: Janus két arca. (Csokonai és az őt olvasó Weöres Sándor) Forrás, 2005/október 37. évf. 10. sz. http://www.forrasfolyoirat.hu/0510/ocsai.html (A letöltés ideje: 2015.01.18.)

mintegy nyolc vagy kilenc árkusban in 8vo. Németországba is jött ki legközelebb egy ilyen könyv, pro et contra, már negyedszer is kellett kiadni. Oly kapós az ilyen dibdábság!"[50]

Művelt asszonyok és neveltetésük emlékei

Az erdélyi és magyarországi művelt nagyasszonyok a kora újkorban ismereteiket nem iskolák falai között szerezték. Tarnóc Márton írásában úgy fogalmazott, hogy „a régi magyar asszonyok közül, a középkortól a XVIII. századig nem ismerünk egyet sem, aki rendszeres iskolai oktatásban részesült volna, s alkalma lett volna a klasszikus latin kultúra elsajátítására"[51]. (Szerinte ez utóbbi tény éppen ahhoz járult hozzá, hogy a magyar művelt nők az anyanyelv letéteményesei lettek, leveleikben zömmel ezt használták.) Fontos kérdés a XVI–XVII. századi magyar nemesasszonyok írás-olvasás tudásának kérdése is. Radvánszky Béla szerint ez nem volt körükben általánosan elterjedt, jóllehet, a gondos nevelésben részesült lányokat többnyire már a kora újkorban is megtanították a betűvetésre, de az a főrangú nőknél elterjedtté inkább csak a XVII. századtól vált.[52] Pázmány Péter ugyan a már említett, lánynevelésről készített prédikációjában „üdvösséges" dolognak ítélte azt, ha a leány olvasni tanul (hogy erkölcsös olvasmányokkal tölthesse idejét), kiemelte, hogy ezt a legtöbb kortársa nem így gondolta, mert féltek attól, hogy az olvasásból „gonoszt" tanul a lány, és olyasmiket ír, „amiket nem kellene".[53] Ez egybevág azzal a forrásadattal, amit Bél Mátyás írt az 1730-as évek körül tapasztalható magyarországi viszonyokról, műve gyermeknevelésről készített alfejezetében: „Csak kevesen küldik lányaikat

[50] Csokonai Vitéz Mihály: D[ebreceni] Magyar Psyche. A poétai és lakadalmi felség kegyelmével. Indult Páfusból. Pénteken (die Veneris) Kisasszony havának 23-ikán 1795. *In: Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei. http://vmek.oszk.hu/00600/00636/html/vs179501.htm#r01* (A letöltés ideje: 2015.01.18.)

[51] Tarnóc Márton i. m. 15. o.

[52] Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. Budapest, Helikon, 1986. 155. o. (Megjegyzés: A mű II. és III. kötete eredetileg 1879-ben, az I. 1896-ban jelent meg.)

[53] L.: Pázmány Péter válogatott munkái... i. m. 269. o.

olvasni tanulni, az írás elsajátítására meg egyet sem. Nem akarják ugyanis, hogy írástudás birtokában fiúkkal szerelmi levelezést folytassanak."[54] A kutatónő, Harsányi Ilona a XX. század elején írt bölcsészdoktori értekezésében így összegezte ezt a problémakört: „a főrangú hölgyek szűkebb köre minden időben megszerezte magának a korszerű műveltséget, de a nemesi és polgári nők széles rétegében nemcsak a középkor folyamán, hanem még a XVI., XVII. és XVIII. században is általános az írástudatlanság. Sokáig elterjedt volt az a felfogás is, hogy az írni-olvasni tudás árnyékot vet a nő erkölcsi jellemére."[55] Az utóbbi évtizedek kutatásai közül kiemelkednek Tóth István György sokrétű, számos, nehezen elérhető elsődleges forrást elemző és összevető, az írástudással kapcsolatosan végzett kutatásai. A nemesasszonyok alfabetizációjáról külön könyvfejezetet is írt, ebben részletes adatokkal kifejtve azt, hogy a XVI. században a nagybirtokos/nemesi réteg körében élesen különbözött a férfiak és a nők írástudása: előbbiek akkor már többnyire jól, a nők viszont inkább ritka esetben tudtak írni.[56] Vagyis az írás ismerete a művelt nőknél általában nem járt együtt az olvasás-tudással. Kiemelte még a kutató, hogy több forrás utal arra is, hogy voltak nők, akik leány korukban még nem tudtak írni, asszonyként viszont tanulgatták a betűvetést, mint például Thurzó György második felesége, Czobor Erzsébet az 1530-as években, akit maga a férje tanított erre.[57] A korabeli levelezésekből ugyanakkor az is kitűnik, hogy a XVII. század közepétől „a nyugat-magyarországi arisztokraták feleségei már szinte kivétel

[54] Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján... i. m. 174. o.

[55] Harsányi Ilona: A XVII. és XVIII. század magyar költőnői. (Bölcsészdoktori értekezés) Budapest, Hollósy János könyvnyomtató műhelye, 1935. 4. o. Idézi: Németh S. Katalin: „Az asszonyi tudós világról". Vélekedések a XVIII. század közepén. In: A nő az irodalomban... i. m. 53. o.

[56] Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17. 139. o.

[57] Uo. 141. o. L. még róla: Lengyel Tünde: Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné, coborszentmihályi Czobor Erzsébet. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2007. 139–159. o.

nélkül tudtak írni..."[58], a középnemesség esetében azonban még ekkor is a férfiak voltak a tollforgatók, ugyanez, a férfiak és nők írástudása között álló „szakadék" pedig a XVIII. század végére a kisnemesek szintjére tevődött át.[59] Ehhez a tématerülethez kapcsolódóan azt is ki kell még emelni, hogy nem csupán korszakonként és társadalmi rétegenként, hanem földrajzi területenként, tájegységenként, felekezeti, nemzetiségi hovatartozástól függően is eltért évszázadokon át a női népesség körében az írni (és/vagy olvasni) tudók aránya. A Tóth István György kutatásaiban vizsgált Nyugat-Dunántúl a korabeli Magyarországon gazdasági és kulturális-művelődési értelemben is kiemelten fejlett területnek számított. (Élesen rávilágít a területi különbségekre a *Néptanítók Lapja* egyik 1871-es cikke, amelyben az olvasható, hogy akkoriban voltak még olyan székely falvak is, ahol alig volt 10–20 írni és olvasni tudó lány.[60]) Az írásbeliség kutatását illetően, az eddig feltárt forrásadatok gazdagsága mellett tehát feltétlenül egyetérthetünk Várkonyi Gáborral, aki néhány éve egy tanulmányában így fogalmazott: „A női írásbeliség szisztematikus feltérképezése még további kutatásokra vár."[61]

Az írás, olvasás tanítása a lányok esetében a XVIII. század második feléig még a felsőbb társadalmi rétegekben sem volt feltétlenül a nevelés szerves része. Ráadásul „egységes" leánynevelési elképzelésekről sem beszélhetünk az akkori népességet nézve. Bél Mátyás fenti művének *A lányok neveltetése* című alfejezetében éppen ezt fejtette ki: azt, hogy nem lehet egységes nevelési módszerekkel találkozni a magyar lányok esetében, mert bár fő cél a lányok tisztességre, és nem fényűzésre való nevelése, ezt különböző családok, származásuknál, lakóhelyüknél fogva másként próbál-

[58] Uo. 142. o.

[59] Uo. 144–145. o.

[60] Idézi ezt: Csoma Zsigmond: Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon – A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 192–193. o.

[61] Várkonyi Gábor: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak..." Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: A nők világa... i. m. 132. o.

ják elérni. Említette például, hogy egyesek szinte ki sem engedik a házból a leányukat, mások meg éppenséggel magukkal viszik mindenféle ünnepségre, lakodalmakba és színdarab-előadásokra. Hangsúlyozta, hogy a leányok az édesanyjuk példáját követik, ezért az ő életfelfogása, viselkedése a meghatározó. Ebből a gondolatmenetből egyenesen következett, hogy Bél Mátyás a lánynevelésről írt összefoglalóját azzal zárta, hogy leírta, milyen is a jó anya, és hogyan veszi át példáját a leány: „Midőn lakodalomba vagy más ünnepségre viszik *[t.i. a lányt]*, ahol táncolnak, anyját követi, s annyira rá szokott figyelmezni, hogy intése nélkül sem enni, sem inni, sem elindulni nem akar, legfőbb törvénynek tartja anyjának engedelmeskedni. S mivel anyja jól ért a háztartáshoz és szorgalmas, lányának is az lesz a fő gondja, hogy eleget tegyen szüleinek, fivéreinek és nővéreinek, a háznépnek, a jószágnak, az egész háztartás igényeinek."[62]

A leányok nevelése tehát - társadalmi hovatartozástól függetlenül - leginkább az édesanyák feladata volt, eszménye pedig a háziasszonykodásra, gazdasszonyságra nevelés. A nemesi családok viszont gyakran alkalmaztak nevelőnőt is, sőt, a levelezések szerint olykor más főrangú családhoz adták a lányt „udvarhölgynek". Ha a kor - fentebb már említett - házasodási adatait nézzük, hangsúlyoznunk kell, hogy a gyakran tízes éveik első felében férjhez adott magyar leányok nevelésére nem jutott túl sok év az akkori családokban, ezért annak lépéseit nyilvánvalóan jól át kellett gondolni egy odafigyelő édesanyának. Több olyan, régi híres magyarországi nagyasszonyt említhetünk - például Frangepán Katalint, Lórántffy Zsuzsannát, Báthory Zsófiát, Zrínyi Ilonát, Petrőczy Kata Szidóniát, Bethlen Katát, Dániel Polixénát, Jánoki Anna Máriát, Lobkovitz Poppel Évát, Svetkovics Katát, Károlyi Katát - akiknek a neveltetéséről, illetve - édesanyaként - a gyermeknevelési elképzeléseiről is maradtak ránk adatok.[63] Mindegyikükről tudjuk, hogy magas műveltséggel rendelkeztek, könyveket olvas-

[62] Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján... i. m. 470. o.

[63] Régi magyarországi asszonyok életéről l. például: Windisch: Von der Gelehrsamkeit des ungarischen Frauenzimmers. Ungarisches Magazin, Pressburg, 1781. I. 488. o; Fejérpataky László: Magyar tudósnők és írónők. Ma-

tak és gyűjtöttek, tudományokkal és irodalommal foglalkoztak, és rajtuk kívül természetesen még mások is, bár Bod Péter 1766-ban kiadott *Magyar Athenas*[64] című, az erdélyi és magyarországi tudósokat (köztük négy nőt is) bemutató művében azt olvashatjuk, hogy a tudós magyar asszonyok nem voltak nagy számban, mert azt írta, hogy más országokban „nem oly ritkák, mint a fekete hattyúk vagy a fejér csókák"[65], mint itthon.

Lorántffy Zsuzsanna (1600–1660) alakja[66] például – főként Comenius és a sárospataki, valamint a kolozsvári, debreceni, nagyváradi, gyulafehérvári református főiskolák támogatása miatt – jól ismert a magyar neveléstörténetben, műveltségéről, a diákok és a református egyház javára tett támogatásairól több méltató munka született. Közismert, hogy 1621-ben törvényt hozott például arról, hogy a sárospataki kollégiumban nemesi és paraszti származású ifjak egyaránt tanulhassanak[67], 1657-ben pedig főiskolát alapított a románoknak. A fejedelemasszony nem csupán, mint egyháza és az iskolaügy lelkes, bőkezű és fáradhatatlan támogatója tűnt ki kortársai közül, hanem mint önálló teológiai művek szerzője is. Ő írta a *Szentléleknek származásáról* című művet[68], és szerkesztett egy

gyarország és a Nagyvilág. 1875. 487. o.; Takáts Sándor: Régi magyar nagyasszonyok. Budapest, 1925.

[64] Bod Péter: Magyar Athenas. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982. 283. o.

[65] Uo. 493. o.

[66] Életéről más művek mellett l.: Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2000. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 40.; Péter Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: Lorántffy Zsuzsanna Album. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, K. n., 2000. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 39. 9–67. o.

[67] Balogh Judit: Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából. Budapest-Cluj, Harmat – Koinónia, 1995. 192–193. o.

[68] Szinnyei József adatközlése szerint Vanoviczai János barát említi Lorántffy Zsuzsannának ezt a művét, amelyet az asszony 1658-ban Rómába magával vitt, ám nem maradt ránk a mű egy példánya sem. Szinnyei József i. m. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

vallásos szemelvénygyűjteményt[69]. Férje, I. Rákóczi György a halálos ágyán ezt vetette papírra a művelt, korát messze megelőzően modern gondolkodású asszonyról: „Bizonyságot teszek Isten s az ő szent angyalai előtt, mitől fogva az Úristen összehozott bennünket, se szebbet, se okosabbat, se gazdagabbat, se akármi dicséretreméltóbb személyt nálad kívül nem láttam."[70]

Hozzá hasonlóan más magas műveltségű nőkről is maradtak ránk adatok. Árva Bethlen Kata[71] (1700–1759) írónő válogatott könyvtárat[72] rendezett be magának, és különösen nagy kedvét lelte az orvostudományi és füvészeti munkák olvasgatásában.[73] Bod Péter megemlékezett róla, kiemelve, hogy a „tudományokat szerető, nagy kegyességű, tudós úri asszony" volt. Természetesen nem ő volt az egyetlen olyan asszony, aki nő létére nagy és értő könyvgyűjtő volt a XVIII. században. Iktári Bethlen Zsuzsánna könyvtára volt a legteljesebb a korabeli Erdély női tékái közül,

[69] Moses es az Prophetak, az az: Az igazi keresztyeni vallasnak negyven öt ágazatinak szent Irásbeli gyözhetetlen biztonságh-tétele. Mellyek nagy részént az Fejedelmi Meltosaggal tündöklő Erdélyi Fejedelem Aszszonytul Lorantffi Susannatul másoknak jo példa adásával, az szent Irásnak gyakor olvasása között ki szedegettettenek, és az után megh bővittetvén, az idvességre ohajtozokhoz valo buzgoságbol közönségessé téttenek, Luk. 16. 29. Vagyon Moesesek és Prophetájok, hallgassák azokat. Fejervárott 1641.

[70] S. Szabó József: A Lórántffyak. Történeti rajz. Budapest, 1896. 23. o.

[71] Életéről l.: Bethlen Kata Önéletírása. Sajtó alá rend., utószó: Bitskey István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. (Olcsó Könyvtár sorozat); Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759. I-II. Kiad., bevez.: Szádeczky Kardos Lajos. Budapest, 1922. További írások tőle és róla: Bethlen Kata írásai és A könyvtár története. Bibliográfia. http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen18.htm (A letöltés ideje: 2014.11.20.) (Megjegyzés: Árva Bethlen Kata nevében az „Árva" annyit tesz, hogy gyermekei és férje nélkül (árván) maradt özvegy. Erről, és az aszony levelezésének irodalomtörténeti jelentőségéről l. az alábbi írásokat: Szabó Gyula: Árváink. In: Uő.: Ostorod volt-e Rodosto? Bukarest: 1991.; Fazekas Gergely Tamás: Az „árvaság" reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei. In: Bertha Zoltán – Ekler Andrea (szerk.): Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére. Budapest, Magánkiadás, 2005. 99–115. o.)

[72] L. erről: Simon Melinda – Szabó Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. Szeged, Scriptum, 1997.

[73] Kőváry László: Erdély nevezetesebb asszonyai II./IV. Gróf Bethlen Kata. Család könyve, Pest, 1856. II. évf. 209–210. o.

de sok értékes könyvvel pallérozta elméjét Bethlen Imréné, Korda Zsigmondné Nemes Júlia és mások is.[74] A forrásokból sok esetben rekonstruálható, hogy a tudás, a könyvek szeretete, sőt, a magánkönyvtárak állománya is anyáról leányra szállt, mint például Ráday Eszter (1716–1764) esetében, aki édesanyjától, Kajali Klárától örökölte a könyveit 1742-ben. Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpus*[75] című műve ajánlásában ez olvasható róla: „...fel-kerestette a' Jó magyar Könyveket minden-féle Materiakról, nem kímélvén azoknak megszerzésektől sem fáradtságát, sem költséget, 's állított-fel egy ritka szép nagy Magyar Bibliotékát, hogy azokból a' dolgokat ki-tanúlván, magát gyönyörkedtesse 's másoknak használjon".[76] Nagy műveltségű asszony volt Bethlen Zsuzsánna nagynénje, Rhédei Zsigmond korán megözvegyült felesége, Wesselényi Kata (1735–1788) is, akiről halála után vált köztudottá, hogy milyen jeles könyvgyűjtő volt.[77]

A XVII–XVIII. században több olyan művelt nő is kiemelhető a magyar nevelés- és művelődés történetéből, akik eredeti, maradandó értéket képviselő verseket írtak, gyakran ábrázolva e műveikben női létük problémáit, félelmeiket és kifejezve istenfélelmüket. Közülük a legkiemelkedőbb a felvidéki Petrőczy Kata Szidónia (1662–1708) volt[78], de a tollforgató hölgyek között volt

[74] L. a témáról: Deé Nagy Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In: Simon Melinda – Szabó Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. Szeged, Scriptum, 1997. http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen13.htm (A letöltés ideje: 2015.02.07.)

[75] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok / mellyet, ... egybe-szedegetett F. Tsernátoni Bod Péter. Nagy-enyed, 1766. (Megjegyzés: a mű digitális változatát l.: http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/724 (A letöltés ideje: 2014.11.20.))

[76] Deé Nagy Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században... i. m. (o. n.)

[77] Uo. (o. n.)

[78] Életéről, költészetéről l. például: S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény. In: A nő az irodalomban... i. m. 28–49. o.; Antalffy Endre: Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. 1664–1708. Budapest, Luther-társaság, 1904. stb. (Megjegyzés: A költőnő összes ránk maradt verse elektronikus változatban megtalálható az alábbi honlapon is: http://mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm (A letöltés ideje: 2014.11.20.))

még Széchy Mária, Vayné Zay Anna, Bercsényiné Csáky Krisztina, Eszterházy Magdolna, Petrőczyné Révay Erzsébet és a csupán két költeményt ránk hagyó Erdődyné Rákóczi Erzsébet. Napjaink neves irodalomtörténésze, S. Sárdi Margit egy tanulmányában kiemelte, hogy „a nőköltők megjelenése a cseh Rettigová asszonytól az orosz Zinaida Gippiuszig mindenütt a polgári eszmények előretörését kíséri..."[79]. Petrőczy Kata Szidónia – más művek mellett – a pietista német szerző, Arnd két művét fordította magyarra,[80] és az egyik elején az alábbiakat írta, jól kifejezve kora nőkkel kapcsolatos gondolkodásmódját: „Tudom, lesznek ollyanok, kik gyalázni s oltsárolni fogják e kis munkámat, mert nintsen Ég alatt semmi, ami egyaránt tessék mindennek, annál is inkább, hogy aszszony ember munkája: de nem bánom, tudván azt, hogy derék bölts tudós emberek munkajiban is talált gántsot Mómus."[81]

Feltétlenül említésre méltó a cseh származású, Batthyány Ferenc feleségeként Magyarországra került, a neveléstörténetből Zrínyi Miklós nevelőjeként ismert[82] Lobkowitz-Poppel Éva

[79] Uo. 28. o. (Megjegyzés: a tanulmányban jelzett két külföldi hölgy: a cseh szerzőnő, Magdalena Dobromila Rettigová (1785–1845) és Зинаида Николаевна Гиппиус (1869 – 1945) orosz szimbolista költő- és írónő.)

[80] A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket, a keseredett szivek vigasztalására, Arnd Jánosnak, a Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki, és XII. Részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt, Magyar nyelvre fordított az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában: és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háladatos örök emlékezetire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra, maga költségével kinyomtattatott Gróf Petrőczi Kata Szidonia. Kolozsvár, 1705. (Megjegyzés: a művet unokája, Dániel Polyxéna is kiadta 1764-ben, szintén Kolozsváron.) és Jó illattal fűstölgő Igaz Szív, Mellyet A Világ szeretetiben szunnyadozó szíveknek fel-serkentésekre, Arnd Jánosnak ... az igaz Keresztyénségről Német nyelven kiadott Könyvéből válogatott ki, És Tizenkét Részekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Huszton, és a keresztyéneknek lelki hasznokra, maga költségével ki is nyomtattatott Gróf Petróczi Kata Sz. Az Ezer hétszáz nyolczadik Eszt.-ben (Lőcse).

[81] A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom... i. m. Idézi: S. Sárdi Margit i. m. 39. o.

[82] L. erről: Takáts Sándor: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Budapest, Franklin, 1917. Életrajzát l. még: Koltai András: Batthyányné Lobkovicz Poppel Éva és

(1585–90 k.–1640)[83], akinek – mint azt általunk már fentebb említett egyik levele is bizonyítja – kiemelkedő medicinális ismeretei voltak. Nőgyógyászati, csecsemőápolási, meddőséggel kapcsolatos és számos egyéb problémáikkal a kor hazai nemesei leveleikben hozzá fordultak, mint azt a hazai orvoslástörténet nagy összegzője, Magyari-Kossa Gyula (1865–1944) felidézte: „tanultabb és keresettebb alig akadt nála abban a korban", valamint „többen fordultak hozzá levélben, mint a leghíresebb bécsi orvosokhoz"[84]. A báróné „Thurzó György nádorispánnak a pozsonyi országgyűlésre személyesen szállított orvosságokat. Zrínyi György lábára fekély-flastromot küldött, Pázmány Péter érsek hozzá fordult fulladás elleni medicináért."[85]

Az ő kortársa volt Teleki Ádámné Wesselényi Mária, aki egy spanyol jezsuita szerző, Sarasa Alfonso Antonio (1618–1667) eredetileg latin nyelven írott, *Ars semper gaudendi...* című művét fordította le németből, és dolgozta át (a pietizmus eszményei szerint). Erről a Benkő József-féle levelezés-gyűjteményben ez áll: „*Artem semper gaudendi,* az az: A Keresztény embernek hogy kell minden néműállapotjában örömmel, meg nyugodott szivvel lenni. Ezt írta volt déákul egy *Sarassa* nevű spanyol in quarto. Azután contrahalta Windheim, Erlangi Theologiai Professor, és ki adta Németül in 8vo. Ebből fordította a Grófné."[86] A könyv *Szüntelen*

udvara. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen, Csokonai Kiadó, é.n. 57–84. o.; Kincses Katalin Mária: Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva özvegyi évei. In: R. Várkonyi Ágnes (összeáll.): Nők a magyar történelemben. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1997. 64–84. o.

[83] Levelezését l.: „Im küttem én orvosságot" Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Kiadta: Kincses Katalin. Budapest, ELTE Középkori és Kora újkori Tanszék, 1993.

[84] Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. köt. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929.

[85] Szállási Árpád: A Batthyány család orvostörténeti szerepe. Orvosi Hetilap, 1994. 135. évf. 10. 532. o.

[86] Benkő József levelezése... i. m. 128. o.

való örvendezésnek mestersége címmel jelent meg 1784-ben Kolozsváron[87], előszava pedig még 1775-ben Kendilónán íródott.[88]

Ugyancsak a Benkő Józseftől ránk maradt levelek között szerepel az az adat is, hogy Bánfi Györgyné a *Veritatem Religionis Christianae, ex conversione Pauli Apostoli* című munkát fordította le németből. Erről a műről a levelezésben ez áll: „Ezt írta egy Litleton nevezetű tudós Anglus és Németre fordíttattván, ebből a Német exemplárából fordította Magyarra az Asszony."[89] Bizonyos tehát, hogy több művelt magyar nő is fordított teológiai munkákat a XVIII. században, ami nem pusztán jó nyelvtudást, de a vallási kérdésekben való jártasságot és a külföldi irodalomban való tájékozottságot is feltételezett.

A XVIII. századi tudós asszonyok közül mások mellett kiemelkedett a gyógyítással foglalkozó Zay Anna (?–1733), akinek 1718-ban íródott *Herbárium* című munkája[90] általa fordított szövegrészek mellett saját eredményeit is tartalmazta. II. Rákóczi Ferenc kuruc generálisának, Vay Ádámnak a felesége lengyel emigrációjuk idején írta meg füveskönyvét, amit eredeti források felhasználásával készített, és férje halála után hazatérve Magyarországra is magával hozott. Szinnyei József adatközlése szerint ez a kéziratos

[87] Szüntelen való örvendezésnek mestersége, melyet a Sarasa Alfons Antal deák könyvéből készített Windheim Krisztián Ernest, most pedig németből magyarra fordított. Kolozsvár, 1784. L. erről: Az udvari és nemesi rokokó kultúra. In: A magyar irodalom története.
http://mek.niif.hu/02200/02228/html/02/354.html (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

[88] Egyed Emese: Ubi sunt? Lóna tündöklése. Korunk, 2009. október http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2009&honap=10&cikk=11066 (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

[89] Benkő József levelezése... i. m. 128. o.

[90] Zay Anna: Mathilus Herbariumából összeszedegetett orvoskönyv. Újabb kori, hasonmás kiadás: Zay Anna: Herbárium. Nyíregyháza, kiad. Fazekas Árpád, 1979. (A XVIII. században keletkezett orvoslással foglalkozó könyvek, kéziratok és feldolgozásaik bibliográfiai adatait l. az alábbi oldalon: Sárdi Margit: Gyógyító és háztartási receptek. http://miti.freeblog.hu/archives/2008/10/03/Sardi_Margit_Gyogyito_es_haztartasi_receptek/ (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

tos mű, és Zay Anna másik, *Nyomorúság oskolája* című munkája is megvolt 1849-ig Bethlen Zsuzsánna nagyenyedi könyvtárában.[91]

Az említett hölgyek szinte mindegyikéről tudjuk azt is, hogy kiválóan értettek a gazdálkodáshoz, szép kertjeik, gyümölcsöseik voltak. Leány korukban szőni, fonni, hímezni, varrni tanították őket, és ezt a tudást ők maguk is továbbadták. Ahogyan a fentebb idézett levelekből és egyéb forrásokból is kiderül, a hímzésmintákat, az öltéstechnikákat nagy becsben tartották, ahogyan Tarnóc Márton írja, a XVI–XVII. században például nagy divat volt az aranyszállal készített török varrás, amit fogoly török nőktől tanultak a magyar nők.[92] Szerinte az is biztosra vehető, hogy számos művelt asszony és leány azokban a századokban foglalkozott képzőművészettel és értett a zenéléshez, ám az ezekre vonatkozó forrásadatok nagyon hiányosak. A XVI–XVIII. század között íródott *inventáriumok*at (leltárakat) említi, amelyek szép számmal felsorolnak hangszereket is, arra azonban természetesen nem utalnak, hogy melyiken játszottak nők. Az első női zeneszerző Koháry Mária grófnő volt, aki 1770–1780 között írta meg E-dúr zongoraszonátáját.[93]

A legtöbb művelt hölgy esetében meghatározó jelentőségű volt a szüleik, nagyszüleik, illetve férjük nevelő, példamutató ereje, hatása a tudományok megismerésében, abban, hogy a lányok megszerették a könyveket és a tanulást magát. Nevelésük szinte minden esetben családi keretek között folyt. Báró Wesselényi Istvánné Dániel Polixéna (1720–1775) például a század egyik legképzettebb asszonya volt, a tudós Dániel István báró lánya, az írónő Petrőczy Kata Szidónia unokája. A feljegyzések szerint – például Bod Péter *Magyar Athenas*-a szerint[94] – már fiatal korában jól tudott görö-

[91] Szinnyei József i. m. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

[92] Tarnóc Márton i. m. 14. o.

[93] Uo. 18. o. (Megjegyzés: Koháry Mária művét 2000-ben Sopronban nagy sikerrel adták elő a Régi Zenei Napok program keretében. L. erről: Mikusi Balázs: Egy szűk esztendő. Muzsika, 2000. augusztus, 43. évf. 8. szám, 22. o.)

[94] Bod Péter: Magyar Athenas... i. m. 295. o.

gül, és latinból fordításokat készített.[95] Leginkább Bénédikt Pictet (1655–1724) svájci pap pietista erkölcstanának magyar nyelvre ültetésével[96] vívta ki helyét a tudománytörténetben[97]. Deáki Filep Pál (?–1779) református lelkész[98], aki egy időben Wesselényi István és Dániel Polixéna gyermekeinek (például idősebb Wesselényi Miklósnak) a nevelője[99] is volt, a Benkő József-féle levelezésben fennmaradt írásos feljegyzésben azt az adatot is közölte, hogy Polixéna készített egy művet a predesztinációról.[100] Nagyanyjáról, akit ugyan személyesen nem ismerhetett, de próbált követni, Dániel Polixéna az alábbiakat írta egyik fordításának elején: „nem vólt az eleitöl-fogva a' Keresztyénségben újság, hogy az Aszszonyok a' Tudományok és a' Könyvek' irása körül foglalatoskodjanak [...] tsak az én Bóldog Emlekezetü Nagy-Anyám is, Gróf Petrötzi Kata, Néhai Gróf Pekry Lörintz Urnak kedves Élete Párja' a'ki vala, a' mi Magyar Nemzetünk hasznára a' Német Nyelvből Magyar Nyelre három jeles könyveket fordíta. [...] Szükség vólt tehát énnékem ezen Bóldog Emlekezetü Édes Nagy-Anyámat-is követnem, a' mennyire a' nékem adatott Kegyelem engedte, ha

[95] L. még róla: Kőváry László: Erdély nevezetesebb asszonyai II./IV. Báró Dániel Polixena. Család könyve, Pest, 1856. II. évf. 210. o.

[96] Németh S. Katalin i. m. 54. o.

[97] A mű magyar adatai: A keresztyén etikának summás veleje. Kolozsvár, 1752.

[98] Deáki Filep Pál, Deáki Filep József erdélyi református püspök fia 1767 és 1777 között volt Kolozsváron lelkész. Bár 1773-ban kinevezték Marosvásárhelyre teológia professzornak, ő nem ment oda, és ebben jelentős szerep jutott kolozsvári híveinek is, akik nem akarták elengedni. Életrajzához sok egyedi adalékot szolgáltat az alábbi mű: Török István: Deáki Filep Pál életrajzához. Erdélyi Múzeum, 1896. 13. évf. 10. sz. 475–480. o.

[99] A családnál való nevelősködéséről l. például: Kazinczy Ferenc: XXV. levél. In: Uő.: Erdélyi levelek. Szerk., szöveget gondozta, jegyzeteket és az utószót írta: Kováts Dániel. Budapest, Eötvös Kiadó, 2008. 176. o.

[100] Benkő József Pataky Sámuelnek írt levele. (A levél előlapján szerepel Deáki Pál feljegyzése.) Középajta, 1781. március 29. In: Benkő József levelezése. Kiad. Szabó György – Tarnai Andor. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1986. 128. o.

többre nem érkezhetném-is, avagy tsak ezen egy Munkátskának Világosságra való botsátásával"[101].

A női törekvések első hazai szószólóját is tisztelhetjük Polixénában, hiszen - miként V. László Zsófia írta: „korát messze megelőzve mondta ki a nők tanuláshoz, szellemi munkához való jogát anélkül, hogy megkérdőjelezte volna a hagyományos női szerepeket: a feleség, az anya és a háziasszony kötelességeit"[102]. A források megőrizték azt, hogy a „Magyar Minerva" nem csupán művelt és tehetséges nő volt, hanem gyermekei neveltetése felett nagy gondot viselő édesanya is. Tizenkét gyermeke közül öt élte meg a felnőttkort, közülük Wesselényi Polixéna azonban még anyja halála előtt, 1764-ben elhunyt. Az őt búcsúztató versekből tudjuk, hogy kiváló nevelést kapott: „az Deák Literaturában; az hat Classisokra osztatott Deák Nyelvben; Geographiában; Históriában; Arithmeticában; például mások elött lehetö gyönyörüséges Kalligráphiában, Kéz irásban; ugy Német és Frantzia Nyelvekben; de mindenek felett; a' minden Túdományoknak Királynéjában a Theologiában, tellyes Sz. Irásban, Édes Úr Aszszony Anyjának [...] Bölts Inspectiója alatt, olly perfectiora vitetett vala, hogy Ötet 4-dik Gratiának, és 10-dik Músának méltán nevezhetem".[103] Lánytestérei, Mária, Zsuzsanna és Kata is hasonlóan kiváló, sokoldalú nevelést kaptak a szülői házban, és valószínűleg a fiú, Miklós nevelését irányító Cornides Dániel, majd távozása után Deáki Filep Pál is foglalkozott velük.[104]

A lánynevelésben, női élet mindennapjaiban is jó segítséget nyújtottak azok az életvezetési tanácsadó könyvek, amelyek (több-

[101] Piktétus (Pictet) Benedek: A' keresztyén ethikának summás-veleje... Deákból Magyarra fordíttatott... Daniel Poliksena... által... Kolozsvár, 1752. 8-9. o. Idézi: V. László Zsófia: Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva". Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. Sic Itur ad Astra 2008. 58. szám 152. o.

[102] V. László Zsófia: Daniel Polixéna... i. m. 150. o.

[103] Huszti György: Koporsóban égő szövetneke... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites párja.... In: drága virtusokbol épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagysgának... feleségéhez valo... hüségének jeléül emelt... Kemény Simon. Kolozsvár, 1765. Idézi: V. László Zsófia i. m. 157. o.

[104] V. László Zsófia: Daniel Polixéna... i. m. 156. o.

nyire külföldi művek fordításaként) a XVIII. századi Magyarországon megjelentek.[105] Ezek is bizonyítják azt a tényt, amit Bod Péter megemlített a Lorántffy Zsuzsannáról írott életrajzi ismertetésében: ebben az időszakban nőtt az olvasni tudó nők száma. „Panaszolt nemrégen is egy erdélyi író azon, hogy a mi földünk sok olyan asszonyokat nevel, akik félretévén az orsót, guzsalyat, a Sz. Írás olvasásán töltik az időt; melyet szájokban forgatván bátron megtámadják még a theologiában tudós embereket is."[106] Az olvasni tudó nőkre vonatkozó adatok találhatók még Bod Péter leveleiben is, olyan asszonyok nevei, akik beszerzendő könyvek listáját és könyvvásárlásra fordítandó pénzt adtak neki és más papoknak. „A méltóságos gróf asszony, Teleki Jósefné assz. ő-nagysága a nyáron is egynehány felé, magam is jelen levén akkor őnagyságánál, adott papoknak lajstromot, hogy micsoda könyveket vennének meg, ha előakadnának, nézvén abban nagyrészt a Méltóságos Úrra is."[107] Ugyanakkor az is kiderül egyik, idősebb Teleki Ádámnak írt, a gróf fiának a nősülését sürgető leveléből, hogy jó feleségnek inkább a házias, mint a tudományokkal foglalkozó nőt tartotta: „Tudja Nagyságod jól a maga példájból is, hogy az méltóságos Teleki famíliában való úrfiak véteknek tartották ifjú korokban meg nem házasulni és az ő ifjúságoknak feleségekkel nem vigadni. Ne engedje Nagyságd, hogy ezek az Párisban tanult, párisi Minervákat, belgyiomi Diánákat, bécsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos famíliában, hanem ha magok Ulissesek voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar."[108]

Jóllehet, a Németh S. Katalin által idézett, Csepregi Turkovics Ferenc (1700–1758) által tartott, barokkos túlzásoktól sem men-

[105] L. ezekről: László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány". Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Budapest, Argumentum, 2007. 227–245. o.

[106] Bod Péter: Magyar Athenas... i. m. 362. o.

[107] Bod Péter levele Ráday Gedeonnak. Magyarigen, 1756. szeptember 20. In: Bod Péter: Magyar Athenas... i. m. 469. o.

[108] Bod Péter levele Teleki Ádámnak. Magyarigen, 1764. szeptember 5. In: Bod Péter: Magyar Athenas... i. m. 483–484. o.

tes halotti beszédben a lelkész úgy fogalmazott, hogy „könnyebb a' Menny' bóltozatján fénylö Éjjeli Fáklyákat, mint az Aszszonyi-Nemnek a' tudós Világ' Egét ékesgető Tsillagait, kerek számban előadni: nem lévén a' Tudományoknak olly Részei, mellyeket az Aszszonyi-Nem ditséretesen el-nem járt vólna"[109], a XVIII. század végéig hazánkban és külföldön is inkább ritkaság, semmint mindennapos jelenség volt a tudományokkal foglalkozó, elismert eredményeket felmutató asszonyok alakja.

A kutatás eredményeinek összefoglalása

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az előzetesen vártnál, illetve a másodlagos szakirodalmakból fellelhető adatoknál nagyobb számú, hazai, a női élettel, művelődéssel, lánynevelléssel kapcsolatos elsődleges forrást és forrásrészletet lehet feltárni a kora újkortól a XVIII. század végéig. Ezek műfajukat, tartalmukat, terjedelmüket tekintve rendkívül sokfélék: pamflet, önálló értekezés, költemény, levélgyűjtemény, halotti beszéd, prédikáció, újságcikk és életvezetési könyv egyaránt található közöttük.

Magyarországon és Erdélyben az újkorban bizonyíthatóan számos külföldi szerző nőellenes és nővédő írása volt ismert hazai íróink körében. Ahogyan recepció-történeti vizsgálódásaink mutatják, a magyar szerzők egy része külföldi utazásai során jutott efféle forrásokhoz, például mint peregrinus diák. Másrészt több európai mű került honi könyvtárainkba, ahogyan ezt a leltárak, könyvkereskedői feljegyzések, magánlevelezések és más források bizonyítják. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy már a XVII. században voltak olyan magyar szerzők, például Kolosi Török István

[109] Csepregi Turkovics Ferenc: Halotti oratio gr. Teleki Ádámné, Wesselényi Zsuzsánna grófnő felett... i. m. Idézi: Németh S. Katalin i. m. 61. o. (Megjegyzés: a református lelkész más asszonyok temetésén is mondott beszédet, l. például: Uő.: Halotti oratio... melyet... Korda Borbála asszonynak, Farnasi Keczeli István uram... házastársának temetési tisztességi napján mondott... Baboczon... 1728. eszt. Kolozsvár; Uő.: Halotti oratio a koronáról melyet Torotzkai Ágnes asszony... losonczi Bánffy György házastársának... teste fölött elmondott 1733. máj. 31. Kolozsvár.)

unitárius lelkész, akik megfogalmazták a nők tanuláshoz, művelődéshez való jogát, és azt az ugyancsak „modern"-nek számító gondolatot, hogy a férfiak és nők közötti különbségeket éppen a neveltetésük eltérései okozzák.

A felvilágosodás századában Magyarországon is jellemző volt, hogy – különösen a XVIII. század második felében, a nyugati államokhoz képest bizonyos fáziskéséssel – megszaporodtak a nőkről, jogaikról, értelmi képességeikről, tanulási, művelődési jogaikról szóló írásművek. Ezek több esetben valamely európai mű *fordítás*aként vagy *adaptáció*jaként keletkeztek, illetve kimutatható, hogy szerzőjük ismert a témáról szóló külföldi munkákat, mint például Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Szerencsi Nagy István, Bessenyei György, Andrád Sámuel, Kazinczy Ferenc. Korabeli szerzőink olvasottságát, széleskörű tájékozottságát, nyelvtudását, történelmi, teológiai, filozófiai, költészettani és egyéb ismereteit egyaránt tükrözi az a tény, hogy olvasták, használták, fordították vagy újraírták Fénelon, Halifax, Darrell, Campe, Rousseau, Paul Janet, Martin Aimé és más külföldi szerzők lánynevelési tárgyú írásait.

Jellemző, hogy – szemben a nyugati országokban keletkezett újkori művek esetében látható nagyszámú női alkotóval – Magyarországon jó ideig *alig tűnnek fel a nők* a saját nemük reprezentációját megvalósító művek szerzőiként, a hazai forrásokban közvetített nőkép ezért évszázadokon át alapvetően a férfiak által kreált. A XVII–XVIII. század tollforgató magyar nemesasszonyai is csak ritkán – és inkább személyes hangvételű költeményeikben vagy magánleveleikben – közöltek olyan gondolatokat, amely *általánosságban* a női nemről szólt, illetve e források a nők várandósságának, neveltetésének, gyermeknevelési, művelődési szokásainak, erkölcsi tanításainak jellemzőit örökítették meg.

A hazai forrásanyag – kiegészítve más európai országok adott korszakban született, a nőkről, lánynevelésről írott kútfőinek elemzésével – jelentősen bővítheti nevelés- és művelődéstörténeti ismereteinket, és jó kiindulási alap lehet összevető, kvalitatív típusú elemzésekhez.

A tanulmány megjelent: *Eruditio és Educatio*, Komarno, 2015/1. 5–32. o.

Hazai művek és viták a lánynevelésről és a női művelődésről a XVIII-XIX. század fordulóján

A felvilágosodás eszméi Magyarországon

Magyarországon a felvilágosodás - eltérően a nyugat-európai történésektől - nem a fennálló társadalmi rend ellenében, hanem éppenséggel az állam, a Habsburg dinasztia közvetítésével jelent meg, és először a Bécshez kötődő testőr-íróknál, az udvar szolgálatában álló arisztokratáknál jelentkezett a hatása. A hazai felvilágosodást a régebbi irodalomtörténet Bessenyei György *Ágis tragédiája* című, 1772-ben írott, Mária Teréziának ajánlott művétől számította, ma már azonban közismert, hogy az új eszméket tükröző külföldi olvasmányok már az 1760-as évektől széles körben jelen voltak a hazai nemesség családi könyvtáraiban. Sőt, Kosáry Domokos kutatásai azt mutatják, hogy az új társadalmi törekvések első jelei már az 1740-es években megmutatkoztak, és a növekvő prosperitás, a belső béke hatására a nemesség egy része kezdett „elfordulni a vallásosság régi, szigorú formáitól és a jezsuiták iskolarendszerétől. A piarista rend nagy iskoláiban, amelyek jobban alkalmazkodtak a korszerűbb nemesi igényekhez, az 1750-es évektől fogva már az Itáliából átvett eklektikus „új filozófiát", és benne Newton fizikáját tanították. A protestánsok pedig, a másik oldalon, a német, svájci és holland egyetemekről hozták haza - külföldi tanulmányaik befejeztével - az új, tudományos eredményeket."[1]

[1] Kosáry Domokos: Felvilágosodás Magyarországon. In: Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. 125. o.

Hazánkban ez az eszmeáramlat csupán a társadalom szűk felső rétegét érintette meg, és a XVIII–XIX. század fordulójára hatása leginkább a nemzeti nyelv és nemzeti kultúra fejlesztésében ragadható meg. Bessenyei *A Magyarság* című, 1778-ban írt röpiratában így fogalmazott: „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet se tehette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem."[2] Későbbi, 1781-ben írt *Egy Magyar Társaság Iránt Való Jámbor Szándék* című művében pedig szorgalmazta egy, a tudományos magyar nyelvhasználatot fejlesztő tudós társaság létrehozását. Bessenyei köréhez több hazai szerző és fordító is tartozott az 1770-es években. Például az erdélyi Báróczi Sándor[3] (1735–1809) és Barcsay Ádám (1742–1806). Számos további író és költő emelhető ki a századvég magyar irodalmi életéből, és olyan irodalmi-nyelvészeti viták, amelyek jól tükrözik a kor szellemi pezsgését. 1712 és 1790 között mintegy 15000 könyv jelent meg hazánkban, ezek túlnyomó része a két utolsó évtizedben, és az évszázad második felétől jelentős fellendülésnek indult a sajtótermékek kiadása is (először német, majd mindinkább magyar nyelven).[4] Az 1780-as évek végén az országban körülbelül 30 nyomda működött, és az olvasóközönség száma folyamatosan emelkedett.

Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy „a felvilágosodás hatására nemcsak a magyar nemzeti kultúra kialakulása indult meg, hanem kezdetét vette a nemzeti ébredés a történeti Magyarország

[2] Bessenyei György: Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790. (S. a. r. Bíró Ferenc), Budapest, Argumentum – Akadémiai Kiadó, 2007. (Megjegyzés: a röpirat elemzését l: Bíró Ferenc: Magyarság (Bessenyei György programjáról), Irodalomtörténet, 2004/2., 230–254. o.)

[3] Tőle l. az alábbi művet: Báróczy Sándor feljegyzései a magyar nemesi testőrség életéből 1760–1800-ig. Összeállította: Krudy Ferenc, ford.: K. László József, Budapest, M. Kir. Hadilevéltár, 1936.

[4] Kosáry Domokos: Felvilágosodás Magyarországon… i.m. 125. o.

többi népeinél is, elsősorban a horvátoknál, szerbeknél, szlovákoknál és románoknál."[5]

Erdély felvilágosodás kori műveltségi állapotairól – előzményként áttekintve a XVII. századi protestáns Fejedelemség nyugati (angol, holland) eszmékre fogékony teológiai gondolkodóinak, a társadalom valamennyi rétege előtt megnyitott kollégiumok diákjainak és tanári karainak szabad szellemét, a barokk ottani hatását, ugyanakkor az erdélyi magyar kultúra megőrzését – többek között Mályusz Elemér írt összefoglalást. Az Erdélyben élő magyarok, székelyek és szászok körében szerinte kialakult a XVIII. századra az a polgárság, amely hordozója tudott lenni a felvilágosodás eszményeinek, ám ott a politikai-gazdasági hatalom alakulása miatt inkább a barokk (a törökök kiűzése után, Erdély elméletben való függetlensége mellett a Habsburg császári udvar által közvetített) hatása érvényesült.[6]

Külföldi lánynevelési tanácsadó könyvek magyar fordításai és átdolgozásai

A felvilágosodás kori Magyarországon több olyan írás is született, amelyek a lányok nevelését, a nők művelődési igényeit és lehetőségeit érintették. Bár ezeknek a száma természetesen messze elmaradt a korszak francia, angol vagy német művei mögött – csak Angliában például a XVII–XVIII. században több száz, gyakran a lánynevelést is érintő erkölcstanító mű íródott –, elemzésük láthatóvá teszi, hogy mondanivalójukban, szellemiségükben nem különböztek a nyugati területeken született írásoktól. Ennek nem csupán a „korszellem" volt az oka, hanem azok a hatások, amelyek a sok esetben hazánkban is ismertté vált európai könyvek

[5] Felvilágosodás és nemzeti ébredés Magyarországon. Összeáll.: Katus László. In: Magyar Virtuális Enciklopédia. http://www.enc.hu/1enciklopedia/fogalmi/torttud_magy/felvilagosodas_magyarorszagon.htm (A letöltés ideje: 2009.12.12.)

[6] Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 161–194. o.

segítségével begyűrűztek a honi pedagógiai gondolkodásba. Sok más külföldi forráshoz hasonló volt például Bessenyei György (1746–1811) híres műve, a Bécsben 1777-ben kiadott *Anyai oktatás*[7], amely - Kornis Gyula megfogalmazása szerint - „a felvilágosodás tipikus pedagógiai terméke"[8], s melyről ma már tudjuk, hogy a szerző eredeti állításával ellentétben az nem teljesen Bessenyei saját műve, hanem George Savile Halifax (1633–1695) angol író leányához írott művéből[9] (pontosabban annak francia fordítási változatából[10]) is merített az író.[11] (Bessenyei könyvéről több pedagógiatörténeti elemzés is született.[12])

Említésre méltó az időszakból egy olyan, Hellenbach Károlyné Jánoky Anna Mária tollából való nőnevelési kézikönyv, amely német nyelven íródott és jelent meg 1763-ban Lipcsében *Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter* (Egy anya hű intése egyetlen leányához).[13] A szerző „a vallásos nevelés mellett,

[7] A műnek több újabb kiadása is létezik: Bessenyei György: Anyai oktatás. Szerk. Vajthó László. H. n. (Budapest), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. é. n. (1932) Magyar Irodalmi Ritkaságok 15. sz.; Bessenyei György: Válogatott művei. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1987.

[8] Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 2. k. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927. 480. o.

[9] Halifax, George Savile Marquis: The Lady's New-Year's Gift, or Adice to a Daugther. 1688. (Nyomtatásban megjelent: London, Matthew Gillyflowernél, 1700.)

[10] Halifax, George Savile Marquis: Avis d'un père à sa fille. Par M. le Marquis d'Hallifax. Traduit de l'anglois. (fordította: M.G.C. Thiroux d'Arconville.) Paris, 1756.

[11] L. erről: Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. Egyetemes Philológiai Közlemények, 1919. 42. 195. o.

[12] L. például az alábbi munkákat: Fischer Júlia: A nevelés gondolata Bessenyei György munkáiban. (bölcsészdoktori értekezés) Szeged, Árpád, 1934.; Némedi Lajos: Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődéspolitika. Magyar Pedagógia, 1961/4. 398–416. o.

[13] Hellenbach Károlyné Jánoky Anna Mária: Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter. Lipcse, 1763. A mű második kiadása ugyanott: 1785. Az adatok lelőhelye: Régi magyar könyvtár III/XVIII. század Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. 2. kötet 1761–1800. Összeállította: Dörnyei Sándor és Szávuly Mária, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007. 190. o. (Megjegyzés: Szinnyei József a Magyar írók élete és munkái című könyvében a kiadás első éveként 1760-at említ, és megjegyzi, hogy született a műnek folytatása is, de annak könyvé-

a nemes kisasszonyok számára elsősorban olyan ismereteket lát szükségesnek, amelyek elősegítik a tartalmas társalgást (földrajz, történelem), képessé tesznek a háztartás vezetésére (számtan), megtanítanak a társaságban való illő szereplésre (kézimunka, zene, játék)"[14]. Fontosnak tartotta a magyar, a német és a francia nyelv „kifogástalan ismeretét és használatát, mert {512.} különben a nemeskisasszony olyannak látszanék, mint a kertész (nevelő) gondviselése nélkül felnőtt vadóc, vagyis mint egy parasztlány."[15] Lényeges eleme volt tehát ennek a könyvnek, hogy szerzője a magyar nyelvet is a korban divatozó élő idegen nyelvek mellé helyezte. A Mindenes Gyűjteményben 1789-ben jelent meg egy cikk, amelyben a szerző, Péczeli József tudósított a műről, és jónak látta volna annak magyar nyelvre való átültetését, hogy az anyák itthon is a mű útmutatásai alapján neveljék a lányaikat.[16]

A jezsuita Faludi Ferenc (1704–1779) jegyezte a korabeli női életvezetési könyvek sorába tartozó, az angol William Darell (1651–1721) művének[17] (olaszról, és nem az eredeti angol szövegről) magyarra átültetése nyomán született, 1748-as kiadású *Istenes jóságra, és szerencsés bóldog életre oktatott nemes asszony*[18] című

szeti adatait nem ismeri. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/j/j09552.htm (A letöltés időpontja: 2009.12.06.) Ennek nyomára nekünk sem sikerült rábukkannunk.)

[14] Az udvari és nemesi rokokó kultúra. In: A magyar irodalom története II.: 1600-tól 1772-ig. Főszerk.: Sőtér István, szerk.: Klaniczay Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. http://mek.niif.hu/02200/02228/html/02/354.html (A letöltés ideje: 2009.12.06.)

[15] Uo.

[16] Fehér Katalin: Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. Magyar Könyvszemle 1999. 115. évf. 2. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00021/0005-171.html (A letöltés ideje: 2009.06.14.)

[17] Darrell, William: A supplement to the first part of the Gentleman instructed with a word to the ladies. Written for the instruction of the young nobility of both sexes. London, 1708.

[18] Nagyszombat, 1748. (A mű 2. kiadása: Buda, 1749., 3. kiadása: Nagyszombat, 1771.; 4. kiadása: Pozsony és Kassa, 1787. (Megjegyzés: A mű az alábbi könyvecske párja volt: Darrell, William: Il gentiluomo instruito nella condotta d'una virtuosa e felice vita (magyar) Istenes jóságra és szerentsés boldog életre oktattatott nemes urfi: Irta ánglus nyelven Dorell Josef, forditotta olaszbúl Faludi Ferentz. Nagyszombat, a Jesus Társasága Academiai bötü-

munkát. Faludi szerint a művet angolul már hatszor kiadták, és számos más nyelven is megjelent, mielőtt ő lefordította volna. Ebben a humoros hangvételű párbeszédben, amelyben Eusebius atya tanítgatja, inti helyes keresztény viselkedésre a főúri hölgyeket, a lánynevelés témája is többször szóba kerül.[19] Faludi szerint a mű „tükröt tart az egész patyolatos szinnépnek, hogy igazán meglássák: kik s minémüek légyenek. Megmutatja: mi légyen hivatalok, s mire köteleztessenek."[20] A mű „főhőse", Eusebius szerint az elkényeztetett, cifrálkodásra és táncra nevelt lányok, akiknek jellemét még a rossz erkölcsű szolgálók is rontják, nem lesznek erkölcsös nők feleségként sem. Szerinte az egyik legfőbb nevelő erő maga a Szentírás olvasgatása és a katekizmus tanulmányozása. Kora angol asszonyait hitetlenséggel és esztelenséggel vádolja, akik rosszul gazdálkodnak, pazarolnak és erkölcstelenül élnek, a pogány Rómához és (műve egy későbbi részében) a kínaiakhoz hasonlította Londont. „A pogány *romai* dámák akkor időben lecticában vitették magokat friss égre, kedves szellőre, *al Campo Marzo*. A keresztény *londrai* dámák hatlovas hintókban mendegelnek a virágos kertekbe, ezt megunván, festett hajókkal, tafota vitorlyákkal sétálják a tengert... Azok nem vóltak utólsók a theatrumokon, ezek elsők mindenkor a comoediákon... Mulatták azok magokat a táncban, ezek veritékszakadva járják... (...) ... a pogány Rómához hasonlítván magunkat, a mi kevélységünk nagyobb és már türhetetlen."[21] A londoni nők „úgy lépnek bé mint Caligula császár a templomba, nem Istent imádni, hanem az emberektül imádtatni, nem megszállani szivvel és szemmel a szentség előtt, hanem inkább egyikkel is másikkal is nyughatatlankodni; arcapirulás nél-

ivel, 1771. (2. kiadás: Posony, Patzko Ágost Ferentz Nyomdája, 1787.) A mű részleteinek legújabb kiadása: Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből. Vál., szerk., jegyzetekkel, utószóval ellátta: Szörényi László, előszó: Rónay György. Budapest, Magvető Kiadó, 1978. 69–99. o.)

[19] A művet bemutatja például: László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány..." – Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: A nők világa... i. m. 231. o.

[20] Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből... i. m. 71. o.

[21] Uo. 79–80. o.

kül fel s alá, elő hátra, jobbra balra tekinteni."[22] A kor (Darrell-féle) nőideálja az olyan asszony, aki mindenben ellentétes a hibákat felnagyító, könyvbeli nőábrázolással. A szerző (és magyar fordítója) nem azt mutatja meg, milyen *legyen* egy keresztény nő, hanem azt domborítja ki mindvégig, hogy milyen ne, rámutatva közben többször a kor nemesi lánynevelésének visszásságaira. „Nem rosz dolog-e a bölcsőtül kezdvén egész a koporsóig száznyi-száz, ezernyi ezer uj s meg uj haszontalanságokkal tölteni költeni a drága napokat? Nem rosz-e e világnak buborék mulandóságába, és árnyék semmiségébe minden boldogságot helyheztetni embernek? *Nem rosz-e* csak rothadandó testecskénket ékesgetni, musicával, tánccal, comoediákkal fülünknek, lábunknak, szemünknek kedvét keresni, szegény lelkünkrül méllyen megfelejtkezni?"[23] – olvasható a mű III. közbeszédében. Amikor a könyv másik szereplője, Neander azt kérdezi, hogy miért „oly igen szerencsétlenek a dámák *a jóra*!?", akkor Eusebius egyértelműen azt fogalmazza meg, hogy ez a rossz gyermeknevelés következménye, hiszen „a fiatal dámákat ugy nevelik, mintha a török császárnak csordáját akarnák vélek szaporitani. Az anyák nagy gondját viselik testeknek; lelkekkel egy cseppet sem agganak, mintha semmi jussok nem vólna a mennyországhoz."[24] A szerző szerint az első hét évben fontos volna az erények kialakítása, a fegyelmezéssel kiegészített, szeretetteljes nevelés, ehelyett az anyák leánykáikat „tollazzák, himezik, hizlalják; mindent kezére s kedvére adnak; semmire nem tanitják, semmiről nem feddik, semmi büntető eszközzel nem íjegetik. (...) ... kézrül kézre adják apolgatásra, ölelgetésre, nyalják-falják, öblökben rengetik, bársonyon nyugtatják, aranyban, biborban takarják, a legkényesebb csemegékkel táplálják, azon közben az isteni félelemnek még hirét sem hallja, ennek helyében a francia ABC-ét és mindenféle hivságot vernek kis fejében."[25] Ahogyan a lányok nőnek, az anyák egyre nagyobb gonddal csak a szépségápolásukra és tánctanításukra ügyelnek, épp ezért – Eusebius-szal szólva –

[22] Uo. 90. o.
[23] Uo. 80–81. o.
[24] Uo. 94. o.
[25] Uo. 94. o.

Darrell azt fogalmazta meg, hogy ők valójában a *„nem-édesanyák"*, amit pedig lányaiknak nyújtanak, az nem a helyes, keresztényi, csupán „imillyen s amollyan udvari educatio, és módi *nevelés*"[26].

Szintén egy külföldi szerző, Andreas Meyer német lelkész művének fordítását készítette el - jegyzetekkel kiegészítve azt - Szerencsi Nagy István (1747–1789) győri lelkész. A magyar nyelvű könyv 1783-ban jelent meg, *Barátságos oktatás* címmel[27]. A műről a pozsonyi Magyar Hírmondó így számolt be: „Az ifjabb Aszszonyi-Nemnek az Erköltsi miné-müségekben való gyakoroltatások végett, Barátságos oktatás név alatt, Magyar Nyelven, világ eleibe botsátották Benedickt Mihály és a' Társai, Mayer Andrásnak ama' hasznos könyvetskéjét, a' melly a' Németeknél olly nagyon betsültetett, és olly kapós volt, hogy mintegy nyoltz esztendőknek el-folyasa alatt tizenegyszer nyomtatattott újra. A' Fordító Szerentsi Nagy István a' M[agyar] fordítást jegyzésekkel bővítette, és a' többek között, a M[agyar] nyelven található olvasásra hasznos könyveket szorgalmatosan fel-keresvén a' Német könyvek helyett bé-iktatta."[28]

Fehér Katalin tárta fel kutatásai során azt a hírt a Magyar Merkurius című lap egyik 1793-as számából, hogy Andrád Sámuel[29] elkezdte fordítani Campe *Väterlicher Rat für meine Töchter* (Atyai tanáts leányom számára) című, fentebb már említett munkáját, ami azonban akkor kéziratban maradt, a könyvet végül csak 1842-ben adták ki, Steinacker Gusztáv átdolgozásában.[30] Campe különböző művei ismertek és népszerűek voltak a XVIII–XIX.

[26] Uo. 97. o.

[27] Meyer András: Barátságos oktatás hogy kellessék egy ifju aszszony embernek magát a díszes erköltsökben méltóképpen formálgatni. Ford. és jegyzetekkel ellátta: Szerentsi Nagy István. Poson-Buda, Benedict Mihály és Társai, 1783.

[28] Magyar Hírmondó, Posony 1783. május 10. 37. sz. 296. o. Idézi: Bellágh Rózsa: Szerencsi Nagy István, a Magyar Athenas folytatója. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986–1990. Budapest, OSZK, 1991. 422. o.

[29] Andrád Sámuel (1751–1807) erdélyi orvos, író volt. Nevéhez fűződik az első magyar anekdotagyűjtemény megírása.

[30] Fehér Katalin: Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó... i. m. (osz. n.)

század fordulóján Magyarországon, többről fordítás is készült.[31] 1798-ban Győrben jelent meg az *Erkölcsi oktatás az ifjú asszonyok számára* című tanácsadó mű, amely valószínűleg egy angol szöveg alapján készült Kis János munkájaként.[32]

László Zsófia kutatási eredményei alapján úgy találta, hogy a XVIII. századi Magyarországról egyetlen olyan írott nőnevelési munka maradt ránk, amelyik nem külföldi művek fordítása alapján született, hanem önálló hazai alkotásként, *A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés* című, 1784-es munka, ez azonban a szerző és a kiadás helyének megjelölése nélkül került kiadásra, és elemzése, hiányzó könyvészeti adatainak feltárása még nem történt meg.[33]

Irodalmi művek nőképe

A korszakban több hazai irodalmi mű tartalmazott – a rendszerezett nevelési gondolatok kifejtésének igénye nélkül – rövid utalásokat a női művelődés, a lányok tanulása illetve a nő hivatása vonatkozásában. Orosz Lajos szerint a „magyar felvilágosodás korának írói Dugonicstól Kisfaludy Sándorig, Kármántól Csokonaiig és Kazinczyig elsősorban a szépnemet akarták megnyerni szépirodalmunk olvasóinak, pártfogóinak s ezáltal a nemzeti ízlés és érzés terjesztőinek. Ezért léptek fel a nők külföldimádata, nem-

[31] Megjelent például Dapsy József tolmácsolásában a Theophron vagy a' tapasztalt tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság' számára. 1804. Ennek digitális változatát l.: Digitális klasszika. A 18–19. századi magyar irodalom adatbázisa. http://www.kiad.hu/bibl/campe1/index.php?sorszam=34 (A letöltés ideje: 2009.06.15.)

[32] Az adatot Schneider István tárta fel kutatásai során, és doktori munkájában publikálta: A soproni diáktársaságok a 19. században. PhD értekezés, Pannon Egyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Veszprém, 2010. (kézirat) 64. o. http://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2010/Schneider_Istvan_dissertation.pdf (A letöltés ideje: 2012.10.11.)

[33] László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány". Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Budapest, Argumentum, 2007. 228. o.

zetietlen szelleme, idegen divat előtt való hajbókolása ellen. A női nem élethivatásáról, jogairól, művelődéséről azonban már nem egyöntetű az írók véleménye. Többségük szívesen veszi a nők irodalmi és esztétikai érdeklődését, de nem tud megbarátkozni a férfiak gyámkodása alól szabadulni készülő, szellemi tekintetben a férfiakkal való egyenrangúságra törő nőtípussal."[34]

Orczy Lőrinc 1760-ban vetette papírra *A' magyar szépekhezz* című versét, amelyben a nőket a világ vonzó szivárványának, kiismerhetetlen és leírhatatlan teremtményeknek ábrázolta, akik szerinte jellemükben, cselekedeteikben folyton-folyvást változnak, képesek rövid időn belül bárminek az ellenkezőjéért rajongani:

„Örűlni, törődni, ismét hízelkedni,
Szeretni, gyűlölni, nem szóllni, felelni,
Egyszersmind némúlni, már sokat beszéllni.
Tréfát indítani, mélyen gondolkozni:
Ma kedvet mutatni, holnap unatkozni,
Ma tetszik heverni, holnap már útazni.
A' *Comediaról* menni imádkozni.
Most tzifra, most lusta ruhábann öltözni,
Társaságot unni, mint Szent elrejtezni,
Égész éjtszakákon ismét dorbizolni,
Világot útálni, hozzá ragaszkodni..."[35]

Orczy azt írta, hogy a férfiakat olyan mértékben befolyásolják az asszonyok, hogy tulajdonképpen a világ minden dolga alapvetően a nőkön múlik. Kiemelte a nők anyai és háziasszonyi feladatainak fontosságát, a vallásos, erényes életvitel – példaadás szempontjából is fontos – jelentőségét.

Baróti Szabó Dávid 1786-ban megjelent *Eggynémelly kisasszonyról* című költeménye negatív képet vázolt arról, hogy milyen is

[34] Orosz Lajos: (összeállította, a bevezetést és jegyzeteket írta): A magyar nőnevelés úttörői. Budapest, Tankönyvkiadó, 1962. 24. o.
[35] Orczy Lőrinc: A' magyar szépekhezz. (részlet) 1760.

kora számos kisasszonya. A lusta, házimunkákhoz nem értő, kényeskedő nőket, akik a cicomáskodáson kívül aligha értenek valamihez, többek között az alábbi sorokkal „ajánlotta" a kérőknek:

„Friss; táncos; bőven-költő; jó francia, német;
Szép, s szépet szerető; hetyke, beszédes, eszes..."[36]

A nők hivatásáról szintén szólt Faludi Ferenc *Téli éjtszakák...* című (életében kéziratban maradt, csak 1787-ben kiadott[37]) művének *Nyolcadik Éjtszaka* című fejezete, amelyben a francia szalonok hölgyeiről – Baróti Szabó Dávid verséhez sokban hasonló módon – így írt a szerző: „A francia, vagy inkább *párisi dámák* nagy ékességére válnak a városnak, mindnyájon igen tisztán és nagy illendőséggel öltöznek, némellyek közűlök olly bölcsek, mint egy *Sybilla*. Örömest forgatják a könyveket, irnak is, kiváltképen verseket. A számvetést szinte úgy tudják, és gyakorolják, mint a férfiak, leginkább azok, kik kalmárkodnak."[38] A dicséretet követően Faludi nem fukarkodott a kritikával sem, megemlítette, hogy a párizsi nők torkosak, szószátyárok, parancsolnak a férfiaknak, nyughatatlanok, divatmajmolók és lusták is: „restellik Penelope vásznát szőni, verni, varrni. *Hercules*-nek sem tanácslanám, hogy rokkával, vagy orsóval őket megkinálná. Nem szoptatják tulajdon gyermekeket, noha itt az anyák mindazon vitéz bajnokokat és hires bőlcseket szülnek."[39] Faludi részletes Párizs-bemutatása a francia fővárosra és kultúrára vonatkozó egyik legfontosabb hazai forrás a korszakból, és saját korában a benne ábrázolt nőkép kritikai hangvétele is nevelő célzatú (és talán nevelő erejű is) lehetett a hazai olvasóközönség számára, amelynek nem csak ruhadivatját, de életvezetési szokásait is jelentősen befolyásolta a Szajna-parti város.

[36] Baróti Szabó Dávid: Eggynémelly kisasszonyról. (részlet) 1786.

[37] Téli éjtszakák vagy is a' téli est időnek unalmait enyhítő beszédek. Faludi Ferentz maradvány munkája; közre botsátotta Révai Miklós. Pozson, Patzkó Ágoston Ferentz Nyomdája; 1787. Legújabb kiadása: Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből... i. m. 275–396. o.

[38] Uo. 372. o.

[39] Uo. 373. o.

Más hazai, szintén több európai utazást is tett szerzők szintén készítettek hasonló beszámolókat más országok asszonyairól, és saját környezetük nőtagjainak ünnepelt vagy éppen elítélt viselkedéséről. Kazinczy Ferenc például a *Pályám emlékezete* című munkája első részében, kisgyermekkorára (vagyis a XVIII. század utolsó éveire) visszaemlékezve így írta le az ideális feleség képét, saját nagyanyját, Bossányi Ferenc nejét bemutatva: „Hitvese Kóji Komáromy Juliána (leánya György, békési viceispánnak és Rhédey Juliánának, Ótományból, Biharban), tiszteletes mint nő, anya, háziasszony, atyafi, szomszéd. Leánya férjének, nem szolgálója, de nem is úrtársa. Balja mellett űle szekerén, s idegen házába lépvén bé vele, utána ment, nem előtte. Olvasni tudott, nem írni is; s udvara, konyhája, csuprokkal és serpenyőkkel gazdagon megtömött kamarája volt az a világ, melyben sürgött, forgott. Korunk elveszté a szép példányt, míg bajaink ismét elővétetik, s megtanítanak, hogy az, némely szelídítések mellett jobban volt akkor, mint most."[40] Ideálja tehát a családjának élő, férjét tisztelő, dolgos asszony volt. Az író (a korszak) nőkről való gondolkodásmódjáról sokat elárulnak azok a kifejezések is, amelyeket Kazinczy műveiben a lányokkal, nőkkel kapcsolatosan használt. Fiatal férfiként Ausztriában egy hotelben a szolgálólányokat „nősténykék"-nek nevezte: „Közelítve Linzhez, a bécsi szép szobalyányok hazájához, s eszembe jutván, hol járok, szembetűnőleg szépültenek a lyányok arcai. S a fogadók cselédjei mind nősténykék, s ők tesznek szolgálatot asztal körűl és szobákban, ami valóban igen jól van gondolva. Midőn egy pár rendes kacsó nyújtja be a tálat, az csak mégis más, mint midőn férfi-cseléd, kinek büdöslik ruhája a pipaszagtól."[41] A „nőstény" kifejezést másutt is használta: „A kéknadrágos túl a juharon, a leány vagy menyecske innen rajta mentek, de összejövének a réten. A nőstény leűlt, s a legény erős karral vágta a rendeket, hogy odafutának az ácsorgók csudálni, mit fog

[40] Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferenc Művei I.: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok. Válogatta: Szauder Mária. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 213. o.

[41] Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete... i. m. Harmadik könyv (1795–1801) Harmadik szakasz 15. rész 363. o.

kezében a kasza."[42] Munkácson raboskodva pedig, amikor udvarolni kezdett egy helybéli lánynak, abban csalódva ezt írta: „Trautel egy gyönyörű húsos blondine volt; de nem egyéb, mint egy férjhez menni nagyon vágyó hetérácska, a hetérák nemesb classisából."[43] Erdélyi útja alkalmával az alábbi, ott használatos neveket jegyezte fel: „A nemes születésű, de nem fényes sorsú asszony e földön *ifjasszony*, ha hatvanesztendős is. Ami több, minthogy csak ifjasszonynak titulláztassék, *tekintetes asszony*. S midőn a székely, vagy hitvese, azt akarja tudatni a kérdővel, hogy férje, vagy nője nincs a háznál, így szól: A *nemes ember*, a *nemes asszony* nincs itthon. - Nevetséges, kérdésen kívül, de hát midőn ezt mondjuk: az *én grófom*, az *én grófném*, *meine Frau*, *mein Herr*, nem nevetséges-e? Így a német, mert a magyar a maga orientalizmusa szerint, oldalbordáját asszonyának vallani pirul, még ha az is."[44] Erdélyi útján egy román lánnyal is találkozott, akit „teremtéske" és „dámácska" névvel illetett: „Egy tizenhárom esztendős sugár növésű teremtéskének kontyot láttam fején. Mellén selyem lajblicska, testén véknyabb fonalú opregysz volt, s ennek rojtjai ezüst keskeny paszomántba aggatva függtenek. Lábain kordován csizma. Ez levén az első és utolsó oláh dámácska, kit egész útam alatt láttam, egy sáfrányost kértem meg, lenne tolmácsom; általa kérdém mennyi idős és mióta hordja a kontyot. Édes semmiket is mondaték neki..."[45] A lányokról egyébként Kazinczy általában úgy gondolkodott, hogy sorsuk a férjhez menés, a gyermekszülés, és jártában-keltében sajnálta azokat a nőket, akiknek nem születhetett gyermekük. Ahogyan erről például fogalmazott: „Leánynak csak egy útja van, s szerencsétlen, ha meg nem teszi."[46] Esetenként művelt, idegen nyelveken olvasó, azokról fordító, illetve költészettel foglalkozó lányokról is megemlékezett írásaiban, mint például az erdélyi

[42] Uo. 23. rész 368. o.

[43] Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. In: Kazinczy Ferenc Művei I.: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok. i. m. 541. o.

[44] Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2008. VIII. levél. 73. o.

[45] Uo. XV. levél 113. o.

[46] Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete... i. m. Harmadik könyv (1795–1801) Negyedik szakasz 36. rész

Gyöngyösi János lányáról: „Leánya nem neveltetett poetriának és mégis az leve, de verseivel nem kérkedik, s bosszúságára atyjának újabb poetáink dolgozásait, s még a Daykáét is és a Poetai Berek darabjait, könyv nélkül tudja. Atyja ezeket nem kedvelé, mert idegen izlésűek."[47]

A kor korlátok közé szorított, az érzelmeit nyíltan nem vállalható nő alakját alkotta meg Kármán József (1769–1795) a *Fanni hagyományai* című, 1794-ben írott első magyar regény[48] főhősében. A levelekből álló művet az *Uránia* című lap közölte, mint „igaz történetet". Miként Bíró Ferenc írta, a műhöz írt kísérőlevél annyira hitelesnek tűnt, hogy még a XIX. században is sokan valóságosnak vélték a regényben leírtakat.[49] A mű hősnője, a kedves és természetes, érzékeny Fanni – mint az európai *szentimentalizmus* tipikus alakja – sok korabeli olvasónak vált felejthetetlenné.

A XVIII. század végén – Európa más országaihoz hasonlóan – Magyarországon is megszülettek azok az első, nők tollából származó *irodalmi művek és levelek* is, amelyek nem csupán a női életről és érzésekről, hanem a lányok, *a nők tanulási, művelődési jogairól* is véleményt hordoztak. A szerzőnők sorából kiemelkedik a számos nőtörténeti elemzésben[50] méltatott nemeskisasszony, az elméjét autodidaktika módon pallérozó Molnár Borbála (1760–1825), akinek kora költő- (és költőnő-) társaihoz írt verses levelei ismertté tették a nevét. Fehér Katalin és mások kutatásaiból tudjuk, hogy Csizi István (1718–1805), Gvadányi József (1725–1801) és a kolozsvári költőnő, Máté Jánosné Újfalvy Krisztina (1761–1818) voltak legfőbb levelezőtársai. Kornis elemzése szerint „Molnár Borbála egyenest konzervatív gondolkodású: a régi szabású házias ma-

[47] Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek... i. m. V. levél 55. o.

[48] Kármán József: Fanni hagyományai. 1794.

[49] Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Budapest, Balassi Kiadó, 2003 (4. kiadás) 212. o.

[50] L. például: Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei... 2. k. i. m. 499–500. o.; Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006. 95–97. o.; Hász-Fehér Katalin: Molnár Borbála levelező társasága. Irodalomismeret, 1996/1–2. 38–44. o. (Megjegyzés: az írás hosszabb, elektronikus változata: http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/pub/MOLNAR.htm (A letöltés ideje: 2009.10.17.))

gyar asszony típusa. A férfiakat védelmébe veszi és magukat a nőket korholja elmaradottságukért és divathajhászásukért."[51] A költőnő ideálja a keresztény nő, aki jó feleség, gondos gazdasszony és szorgalmas édesanya, és szerinte a nőknek tudóskodniuk nem szabad, ám a jó könyvek olvasását, a műveltség pallérozását nem tartja károsnak rájuk nézve. Férje halála után néhány évvel, 1795-ben Molnár Borbála Erdélybe költözött, ahol 22 éven át volt Mikes Anna társalkodónője, aki rendkívül elégedett volt műveltségével és viselkedésével. Az ő házában ismerte meg Kazinczy Ferenc is Borbálát, és ezeket az elismerő sorokat írta róla Erdélyi leveleiben: „S így ezen általam mindaddig nem ismert földimet is... *[t.i. Molnár Borbálát]* megláthatám vala, kit korunk asszony írói közt, mindig megkülönböztetéssel fog nevezni literaturánk; őtet természet, szenvedés és az Édes Gergely vezérlései tevék verselővé..."[52]

Molnár Borbála szintén Erdélyben ismerkedett meg kora másik kiemelkedő költőnőjével, a nála sokkalta bátrabb és radikálisabb hangú Újfalvy Krisztinával, aki több elemzője szerint boldogtalan házassága miatt az egész férfiúi nemre kivetítette rosszallását, és természetjogi érvekre alapozva fejtette ki gondolatait a nők művelődési jogairól. Szerinte a lányoknak éppúgy joguk van a földrajz, a történelem, a természet megismerésére, a jó könyvek olvasására, mint a férfiaknak. Könyvtárának fennmaradt jegyzéke bizonyítja sokoldalú érdeklődését, és bár nem maradtak ránk, tudhatjuk, hogy verseken kívül több témáról írt tudományos értekezést is. A hazai nő- és nőneveléstörténet kiemelkedően érdekes darabja a korszakból az az 1804-ben megjelent, 6 verses és 10 prózában írott levelet egybefogó gyűjtemény[53], amelyben Molnár Borbála és Máté Jánosné Újfalvy Krisztina válaszolgatott egymásnak több témáról, köztük kiemelten a női szerepek és művelődési jogok kérdésköréről. A vitázók három éven át cseréltek és ütköztettek gondolatokat, és válaszaikból jól kibontható egyéni, egymással

[51] Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei... 2. k. i. m. 499. o.

[52] Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Budapest, 1881. 81. o.

[53] Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804.

sokszor valóban élénken vitatkozó látásmódjuk.[54] Ebben szerepel többek között az, a férfiak és nők egyenlőségét hirdető, sokat idézett gondolat, amelyet Krisztina fogalmazott meg 1796. október 28-án Mezőcsáváson kelt levelében: „lehetetlen, hogy a nyájas természet, maga az igazság (aki egy lábunk előtt nyavalygó bogárkának is kikerülését parancsolja) két egyforma nemes teremtések közül egyiket a másiknak rabjává rendelte volna; ezt csak a kevélység találta fel, és az erő tulajdonította magának. Világot töltött nemünknek kicsiny része az a főbb sereg, kinek nyakát nem vérezi a szolgálói lajstrom."[55]

A nők századfordulós lehetőségeit, költőként, művelt hölgyként is megkövetelt hagyományos munkavégzését több más forrás is megörökítette, köztük például a verseivel Berzsenyi Dániel, Döbrentei Gábor, Festetics György és más, a korban kiemelkedő férfi tiszteletét kivívó Dukai Takách Judit költeményei és önéletírása. Ez utóbbiban így írt „Malvináról": „Az asszonyi foglalatosságok között fonyás és varrás az ő legkedvesebb munkája, verseinek is nagyobb részét rokkája pergése mellett irta; a szabóknak nem patrónája, mert minden öltözetjeit önnön kezei készítik. Ez nem úgy említtetik mint dicséret, hanem csak annak bizonyságára vagyon itt, hogy az asszonyisággal, s annak foglalatosságaival a poézis hadat nem visel."[56] Nem véletlen, hogy a költőnő a házimunkákhoz is jól értő asszony volt, hiszen édesanyja halála után, 1812-től apja - a kemenesalji evangélikus hagyományoknak megfelelően - Sopronban taníttatta, „hol nyelvekben, zenében, valamint a gazdasszonykodás különféle elemeiben is szép haladásra tett szert; úgy tért vissza családi lakába, hol a háztartás gondjait

[54] A levelezésből vett szövegrészleteket l.: A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. Szerk.: Fábri Anna, Budapest, Kortárs Kiadó, 1999. 41–53. o. A vita részletes kifejtését l.: Fábri Anna: „A szép, tiltott táj felé" A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905). Budapest, Kortárs Kiadó, 1996. 23–26. o.

[55] Idézi: Fábri Anna: A nő és hivatása... i. m. 44. o.

[56] Dukai Takách Judit: Önéletírás. In: Vadász Norbert: Dukai Takách Judit élete és munkái. Budapest, Franklin, 1909. 181. o.

egészen átvette"[57]. Egyik életrajzírója, Vadász Norbert a költőnő neveltetését és erkölcseit magasztalva felidézte egy vasi szerző, Éhen Gyula gondolatait, aki 1894-ben egy helyi lapban azt írta, hogy mindezek az erények a kemenesaljai nőkre általában is jellemzők voltak, merthogy e vidéken „az irodalom és a zene kultusza karöltve járt a háziasság, a házi teendők hasznos erényeivel. A kemenesaljai nő ép oly otthonos volt a szalonokban, mint a konyhában és az íróasztal mellett. Ép oly jól ismerte a külföldi és hazai irodalom termékeit, ép oly nemes felfogással játszotta el klavírján a klasszikus zeneműveket, mint minő jó ebédet főzött a konyhán és minő szép kézimunkát hímezett vagy varrt íróasztalán"[58]. Takách Judit személye ihlette arra Berzsenyit, hogy 1815-ben hozzá írt ódájában[59] a férfi és nő egyenlő művelődési jogainak kimondásáig is eljusson, és ő volt az első, költeményeiért jutalomban is részesült női költő a keszthelyi Helikon ünnepségeken.

Egyik, 1817-ben írt és Festetics Györgynek ajánlott episztolájában a költőnő ékesen fogalmazta meg hazafias érzelmeit, nemzete és a magyar nyelv iránti aggodalmait és reményét: „Örvendj édes nemzetem! Lehullott már az a kemény vád szenvedő vállaidról, mellyel az idegen míveltebb nemzetek illettek tégedet, hogy durva a magyar, érezni nem tud s egyébre nem alkalmatos, mint kardcsattogás és kegyetlen vérontásokra. Szélyednek már literatúránk egéről a sűrű fellegek, kiemelték hazánk nagy férfiai ezer gátoknak ellenük vetett győzhetetlen hív karjaikkal nyelvünket a régi setétség vasszázadjából"[60]. Ez az idézet, maga a levél és a költőnő más művei mutatják, hogy Dukai Takách Judit kiválóan értette és ismerte kora hazai szellemi-politikai törekvéseit, és nőként is részese tudott lenni ezeknek – hasonlóan, mint majd a re-

[57] Takács Judit (Dukai). In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/ (A letöltés ideje: 2009.10.21.)

[58] Részlet Éhen Gyula cikkéből, Szombathelyi Lapok, 1894. 17. sz. Idézi: Vadász Norbert i. m. 7. o.

[59] Berzsenyi Dániel: Dukai Takács Judithoz. (1814–15)

[60] Dukai Takách Judit: Epistola Nagyméltóságú Gróf Tolnai Festetics Györgyhöz. 1817. február 12. In: Vadász Norbert i. m. 182. o.

formkorban számos magyar asszony, amikor azonban ő már csak keveset hallatta a hangját, hiszen 1818-ban történt férjhezmenetele és négy leánygyermeke születése után szinte alig írt.

A hazai nőmozgalom korabeli dokumentumai; a nemesi életvitel kritikái

Az 1790-es évben több olyan röpirat[61] is keletkezett Magyarországon, amelyek a nők művelődési jogait is érintették, ebből próbálták levezetni politikai jogaikat. Ezeket a szöveges forrásokat több hazai kutató is idézte művében, például Bédy-Schwimmer Róza (1877–1948) *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai* című, 1907-es tanulmányában. Ahogyan írta, a dokumentumokra a Magyar Nemzeti Múzeum irattárában és könyvtárában lelt, és azért tartotta ezeket nagyon fontosnak, mert úgy vélte, ezek ékes bizonyítékai annak, hogy „az utolsó évtizednek hazánkban keletkezett nőmozgalma nem idegen földből erőszakosan átplántált törzs, mint ahogy a magyar nőmozgalom ellenzői állítják, nem magyartalan, erőszakos áramlat, hanem társadalmi életünk ősi talajában szilárdan gyökerező, meg-megszakadt, de mindig újból a korának megfelelő módon megnyilvánuló mozgalom."[62] [Utalt rá, hogy a műveket Bányay Elemér[63] (1875–1915) már kivonatosan ismertette a *Pesti Napló*ban.]

A korai nővédő források között született meg Széchényi Ferenc titkárának, Bárány Péternek (1763–1829) a munkája[64], amelyben a

[61] Ezeket részletesen bemutatja például: Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei… 2. k. i. m. 483–486. o.

[62] Bédy-Schwimmer Róza: A magyar nőmozgalom régi dokumentumai. Budapest, 1907. 3. o.

[63] Bányay Elemér („Zuboly") erdélyi születésű író, újságíró, riporter volt, Ady Endre barátja, aki Budapestre kerülve egy ideig a Nemzeti Múzeumban dolgozott. Írásai is mutatják, hogy a radikális polgárság képviselője volt. Az I. világháborúban elesett. Róla l.: Schöpflin Aladár: Bányai Elemér. Nyugat, 1915. 9. sz. http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00173/05538.htm (A letöltés ideje: 2009.10.21.)

[64] Szerző nélkül (Bárány Péter): A magyar Anyáknak az Ország-Gyűlésére egybe gyűlt ország Nagyai', s magyar atyák' elejébe terjesztett alázatos ké-

magyar anyák azt kérik, hogy hallgathassák legalább a karzatról az országgyűlési üléseket. Az „anyák" azzal érvelnek, hogy Angliában a nők már részesülnek efféle politikai jogokban, és hogy gyermekeik érdekében a hazai nők jogait is ki kell tágítani. A nemesi szabadságjogokra alapozva érvelését, Bárány a következőket írta: „Ki, kedves Férjeink, szint' olly' Nemesi jussal bírunk, mint Ti; szint' úgy fele-részét teszszük az Hazának, mint Ti, nints-is világos törvény arról, hogy a' Magyar Nemes Aszszonyságok szint' olly' szabadok ne legyenek, mint Ti: tehát miért nem engedhetnétek meg, hogy, szabad létünkre, egy szabad Hazának szabad Ország-gyűlésén – az igaz szabadságnak Jelén – meg ne-jelenhetnénk; fő-képpen midőn ezen fel-tett tzélunkra nézve, nem kérünk egyebet, hanem tsak azt, a' mivel az Anglus Dámák kérkednek."[65] Emellett még azzal érvelt, hogy az országos ügyekkel foglalkozó férjek boldogabbak lennének, ha otthon a feleségükkel megvitathatnák az őket foglalkoztató közügyeket, ehhez viszont az kell, hogy a nőket se zárják el a politika világától. A nők értelmi képességeiről, tanulási, művelődési jogairól kora legtöbb gondolkodójától teljesen eltérően vélekedett a szerző, amit például műve alábbi részlete is igazol: „Tudományban világosan meg-mutattatott dolog az: hogy az Aszszonynak elméje gyorsabb, virgantzabb, serényebb minden rendű dolgoknak fel-találására, mint a férj-fié; azért főképpen, hogy, mivel a férj-fi, már nevelésében-is mély gondolatokhoz szoktatódván, azután-is merő fontos elmebéli gyakorlásokban forog: tehát az húzomos el-merültség miatt, nem találhattja fel mindenben olly könnyen magát, mint az Aszszony. Kedvesink! Ez tsak műveletlen természeti készsége az Aszszonynak. Ha ezen természeti adományt, az Ország dolgainak szerentséltetésére nézve, ki-fényesítitek; ha ezen készen várakozó természeti ajándéknak, a' köz-tárgyra igyekező arannyát ki-szabjátok:

ressek. Pest, 1790. (Megjegyzés: 1. A következő évben a mű Neustädternek német fordításában is megjelent, Den deutschen Frauen gewidmet címmel. 2. A mű magyar címét Kornis fentebb említett művében pontatlanul közli. (483. o.) 3. A mű kéziratát az OSZK Kézirattárában őrzik, jelzete: Fol. Hung. 669.)

[65] A mű teljes szövegét korhűen közli Bédy-Schwimmer i. m., az idézet ebből való: 10. o.

igen nagy elő-menetelt várhattok belőle."[66] A legfőbb érv azonban ebben az írásban az *anyaság* maga volt, mert a szerző szerint csak művelt, erős anyák adhatnak igazi hazafiakat az országnak. „Emlőinktől függenek Hazátoknak jövendőbéli Oszlopai; – Vérünkkel tápláltatnak a' ti szabadságtok mellett valaha ki-kelő kisded Magyar Oroszlányok; – Karjaink között forognak Országtoknak eme ditső Kertnek, fiatal Tölgyei; – Mit várhattok ezen oszlopokból, ha őket parázs agyagból formálljuk? Mit ezen oroszlányokból, ha őket a színeskedésnek, Puhaságnak, hízelkedésnek tejével tápláljuk? Mit ezen fiatal Tölgyekből, ha őket a' magát földig megalázó Rab-lelkűségnek hideg vizével öntözzük? Mit várhattok mind ezekből, ha a' mi emlőink, a Szabadságnak érzéketlensége miatt, annyira el-fonnyadnak, hogy tsak a törvénytelen Uralkodónak árnyékára-is bé-esnek, holott valaha annak dühössége ellen-is felfelé emelkedtenek? Mit várhattok, ha vérünk nem az igazi Nemes Szabadságért buzog? Mit várhattok, ha Karjaink a' rabságra édesgető mézes horog után ön-ként ki-terjednek? Az Anya veti-meg gyermekének szívében a' Szabadság fundamentumát, vagy ellenben már a' tejjel együtt gyermekébe öntheti az honnyai Szabadság iránt való idegenkedésnek lelkét..."[67] Ezt követően arról is írt, hogy a nők számára is mennyire fontos – az akkoriban már napirenden lévő, külföldi példákra alapozva, sok korabeli hazai szerző által kifejtett terv: – egy Magyar Tudós Társaság létrehozása, és egyáltalán, a széles körű nevelés, a művelődési lehetőségek kiterjesztése, amit az anyák gyermeknevelésben betöltött fontos szerepével indokolt. A magyar nyelv ápolásáról, fejlesztéséről is úgy gondolta Bárány, hogy mint az anyanyelv első tanítói, az édesanyák szerepe felülmúlhatatlan. Összegyűjtötte azokat – a hazai és külföldi forrásokból évszázadokon át kiolvasható – érveket, amelyeket a nők közügyektől való távoltartását magyarázzák, ám ezek mindegyikét megcáfolta. Különösen azt sérelmezte, hogy sokan „illendőségből" féltik a nőket a politikától és a művelődéstől, szerinte viszont az erényt, a boldogságot éppen a tudás erősítheti meg, ráadásul úgy vélte, a hasznos dolgokkal való

[66] Uo. 12. o.
[67] Uo. 13–14. o.

foglalkozás védheti meg legjobban a nőket az üres és haszontalan időtöltésektől, mint amilyen például „a' tzifrálkodásban való mulatozás" vagy „a' Mode után való esdegélés"[68].

A következő, *A Magyar Asszonyok Prókátora a' Budán öszve gyűlt Rendekhez* című röpiratot[69] a dalszerző és -gyűjtő, költő és országgyűlési követ Pálóczi Horváth Ádám[70] (1760–1820) szerkesztette, mintegy válaszként Bárány Péter kiáltványára, és ebben igyekezett felhívni a figyelmet a női művelődés fontosságára. (A mű a szerző nevének megjelölése nélkül, „a' Javalló" aláírással került kiadásra.) Az író több híres történelmi női személyiség műveltségét említette példaként (a hazai nők közül Dániel Polixénát), és ő is kiemelte, hogy nagyon fontos a gyermeknevelés szempontjából is a női elmék pallérozása, bár azt is hangsúlyozta, hogy felelete „a' Férjfiak 'elsőségéből is semmit el-nem von"[71]. Ahogyan például Kornis is rámutatott, a szerző másfélszáz évvel megelőzve saját korát mondta ki a férfi és női hivatalviselés egyenlőségét, kifejtve, hogy ha egy nő lehet uralkodó, akkor nagyszerűen helytállhat egyéb hivatali munkahelyeken is. Művében hosszasabban értekezett a nők régi magyar történelemben kialakult és megrögzült jogairól, és Bárány Péterhez hasonlóan alapvető érvként a női műveltségi jogok megadása mellett a nők anyai szerepét emelte ki. Ő azonban Bárány (és sok kortárs) véleményétől némileg eltérően fejtette ki gondolatait: nem csak arra utalt, hogy a művelt édesanya jobban neveli gyermekét, hanem az öröklés, a gyermeket a magzati életben ért hatások múlhatatlan jelentőségére is utalt, ami meghökkentően korszerű gondolat 1790-ben! Ezt írta: „Az Anyákból a' szokás, az indulat, a természet, észre vehetetlenül által szár-

[68] Uo. 18. o.

[69] A' Javalló (Pálóczi Horváth Ádám): A magyar asszonyok prókátora. Pest, 1790.

[70] Életéről, irodalmi munkásságáról és zenetörténeti jelentőségéről l.: Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) és a korabeli énekgyűjtés. In: A magyar irodalom története III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Főszerk.: Sőtér István, szerk.: Pándi Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. http://mek.niif.hu/02200/02228/html/03/74.html (A letöltés ideje: 2015.05.10.)

[71] A mű teljes szövegét korhűen közli Bédy-Schwimmer i. m., az idézet ebből való: 23. o.

mazik a' Fiákba, -- 's mivel az okos Lélek, a' durva, de mégis Isteni hatalommal egy remek ezközzé teremtetett test által, annak szerszámai által dolgozik: ha testünk Anyánkból származik; meg-szerezzük magunknak még a' setétebb világban Anyáink indulatit, hajlandóságait, sőt a' testnek szoros egybenköttetése, miatt, még a' Léleknek tehetségeit is. - Nem mondom ezzel azt, hogy Polikszénának Poéta vagy Philozophus fija születtessen; mert nem születik az Voltérnak is: De tsak igaz az: hogy könnyebb az éles, ki tsinositott elméjű Asszony gyermekéből a' nevelés által nagy embert faragni, mint a' tsupa botból Merkuriust."[72] Műve végén azt is kifejtette, hogy az országgyűlésen részt vevő férfiaknak is jót tenne, ha nők volnának jelen a vitákon, mert akkor az asszonyok volnának „sok *forró indulatúaknak zabola...*"[73], a nők pedig hallhatnák és tanulhatnák a nemzeti nyelvet.

A hazai nőtörténeti munkák a fenti mű elemzése mellett csak ritkán utalnak arra, hogy Pálóczi Horváth Ádám ugyancsak 1790-ben megírta néhány oldalas, *A férjfiak felelete* című munkáját is, amelyben viszont komoly kritikát is megfogalmazott kora asszonyaival szemben, mintegy görbe tükröt tartva eléjük. Jóllehet, műve elején azt írta, hogy jogos felvetés az a nőktől, hogy részesei legyenek a közügyeknek, később más hangnemben folytatta az írást. „Mert hiszen jól mondjátok Kedvesink! hogy nem tsak tsupa szépek, nem tsak gyönyörűség végett teremtettek vagytok; hanem részesi minden emberi derékségeknek: nem vagytok szolgáink, rabjaink; hanem véreink, Testvéreink, Atyáinknak velünk egygyütt törvényes örökösi; nem tsak házi foglalatosságokra rendeltettek, hanem a' Ház népnek, mint-meg-annyi kisded Társaságoknak sarkalatos tagjai: 's abban a' társaságban, a' Ti eszetektől, 's magatok' alkalmaztatásától igen sok függ, és bizonyára az ollyan Férjfi örömest megengedheti Feleségének, hogy ő vele eggy méltóságú legyen az Aszszony, a Háznál, a' kinek Felesége hiszi-is, mutatja-is, hogy elébb való ő nála az ő Ura. - Nem-is vagytok ollyan rövid értelműek, hogy a' tanátskozásokat érteni, vagy legalább azokból tanulni ne tudnátok: nem vagytok ollyan

[72] Uo. 27. o.
[73] Uo. 28. o.

érzéketlenek-is, hogy az illyen szent helyeknek gyakorlását, idővel, magatok' tulajdonságainak javításával, 's magyar Gyermekeitek nevelésével, haszonra ne-tudnátok fordítani: úgy, hogy szószóllótok' szándéka valósággal magában jó szándék, 's kívánságtok nem igazságtalan.."[74] Ezt követően azonban valóságos bűnlajstromot olvasott kora magyarországi nemesasszonyai fejére, akik viselkedésük miatt szerinte nem érdemlik meg, hogy a közügyek részesei legyenek, hiszen nem mint jó gazdasszonyok és honleányok tűnnek ki, hanem lustaságukról, cifrálkodásukról, külföldi divatmajmolásukról, a magyar gazdaság tönkretételéről, a magyar nyelv használatának elhanyagolásáról lehet csak beszélni esetükben. Így korholta kortársnőit: „Magyar Gyülekezetekben kértek magatoknak halgató helyet; de (...) - Hány van köztetek? mondjatok-meg kedvesink! Hány van? a' ki eggy mélly be-látású Férjfinak jól rendbe szedett Magyar beszédét meg-tudná érteni; én meg-nem-határozom: számláljátok meg magatok. El-temették ezt a' nemzeti boldogságot hajdani Magyar köntöseitek' sír-halma alá, a' Német és Frantzia tselédek."[75]

Pálóczi Horváth Ádám voltaképpen azt írta le ebben a röpiratában, amit több más korabeli hazai gondolkodó is kifejtett, és írása utolsó részében kritikáját az egész magyar nemesi társadalomra (tehát a férfiakra is) kiterjesztette, mert úgy látta, hogy a külföldi ruhát, nyelvet, szokást, tartózkodást a legtöbbjük fontosabbnak érzi a magyar értékek és virtusok megőrzésénél. Összegzésként úgy fogalmazott azonban, hogy a magyar nemzet emelkedése megkívánja azt, hogy a nők erejére, tudására is építsenek, ám közszereplésüket bizonyos feltételekhez kötötten képzelte el. Ezek közül az első az volt, hogy a nők ismerjék el a férfiak elsőbbségét, a második pedig (a korszakban gyakran felvetett vélemény) az, hogy az anyák szoptassák és neveljék maguk a gyermekeiket: „s magatok' szeme' előtt, és nem más által, hanem magatok neveljétek: puhaságra, lágy erköltsökre, idegen szokásokra ne taníttsátok; hanem azt a' Magyar Nemes, de nem goromba nyerseséget, ditsőségre törekedést, szép

[74] A mű teljes szövegét korhűen közli Bédy-Schwimmer i. m., az idézet ebből való: 33–34. o.

[75] Uo. 35. o.

Lelket, jó idején beléjek oltsátok."[76] Harmadik feltételként azt, az akkoriban és majd még évtizedeken át napirenden lévő kívánalmat fogalmazta meg, hogy a magyar asszonyok járjanak magyar viseletben, és erre vegyék rá férjüket, gyermekeiket is, „mert mitsoda képtelenül élnétek vissza engedelmünkkel; mikor Magyar Gyülekezeteinknek Szent Helyjei, égig tornyozott fej-nevelőkkel, más-ból pótolt, vagy magatokébúi mesterséggel fúrt-faragott haj-bodrozatokkal, tsipő' nevelő szélesen kiabrontsolt leplekkel, s más Nemzet' tsúfoló kísérletekkel villognának; 's kivált ha ez lassan, lassan, hasogatott foszlángot, nyereg formára ki-vésett formátlan süveget, térdben öszve kötözött nadrágot, tsatos paputsot, le-konyúlt fülű idegen tsizmákat vonna maga után a' Férjfiakra-is. - Mitsoda keserves emlékezet lenne az minékünk? hogy kedvességteknek adott engedelmünk, így meg-motskolná temető sírjából tsak most illedező hajdani szép viseletünket."[77] Negyedik feltételként pedig azt állította a nők elé, hogy mindig, mindenkivel magyarul beszéljenek, gyermekeiket is úgy tanítsák. S mindehhez hozzátette még, hogy ha látogatják is majd az országgyűléseket, az üléseket hangoskodással, sőt még suttogással se zavarják.[78]

Pálóczi Horváth Ádám két röpiratával tulajdonképpen egyrészt kritikát, másrészt programot adott a nők szerepvállalását, életvitelét és művelődését illetően. Olyan nemzeti programot dolgozott ki, amelynek sarkalatos pontját jelentette az előkelő nők hozzájárulása az ország ügyeihez. Művelt nők iránti megbecsülését azzal is bizonyította, hogy a Keszthelyi Helikon mintájára az 1810-es években létrehozta a főleg nőírókat tömörítő Göcseji Helikont[79].

Szintén 1790-ben dolgozta ki magyar nemzeti művelődési programját *Pannóniai Fénix*[80] című művében Decsy Sámuel, aki

[76] Uo. 37. o.

[77] Uo. 37. o.

[78] Uo. 38. o.

[79] A Kör működéséről, a benne tömörült nők költészetéről l. az alábbi tanulmányt: Péterffy Ida: A „Götsei Helicon" köre. In: A nő az irodalomban. Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 69–78. o.

[80] Decsy Sámuel: Pannóniai Fénix avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv. Bécs, 1790. A kötet digitalizált változata: http://www.kiad.hu/bibl/decsy/index.php?sorszam=1 (A letöltés ideje: 2014.10.17.)

több kortársához, például épp Pálóczi Horváth Ádámhoz hasonlóan úgy vélte, hogy meg kell törni a latin nyelv uralmát, és fejleszteni kell a nemzeti nyelvet. A latinról úgy tartotta, hogy az választja el igazán egymástól a nők és a férfiak tanulási, művelődési lehetőségeit, ezért nemzeti (nyelvi) programja tulajdonképpen a leánynevelés fejlesztésének terve is volt. Ő is több külföldi példát hoz a követendő, magas szintű női művelődés és a hazaszeretet formáira. Felvetette a nők művészeti nevelésének fontosságát is, az éneklést hozva példának, és szintén utalva arra, hogy saját korában mennyi külföldi nő ért el sikereket a hangjával. Elítélően szólt ugyanakkor azokról a - magyar férjük mellé Magyarországra került - külföldi feleségekről, akik a saját országuk szokásait, saját nyelvüket tanítják gyermekeikkel, idegen országból hozott nevelőnők segítségével. Nem volt jó véleménnyel ő sem a magyar asszonyokról. Műve 47. paragrafusában arról írt, hogy „nem tsak a' fél magyar asszonyok, *hanem a' valóságos magyar vérből származtak, 's magyar emlökön neveltettek - is nagyon akadályoztatták ditsöséges nyelvünknek elö-menetelét.* - 'A régi jámbor magyar asszonyok, akármelly nagy méltóságban lettenek legyen ök helyeztetve, nem szégyenlették a' gazdálkodást, nem szégyenlették szolgálóikkal együtt versent fonni, szöni, varni, apró marhaikra gondot viselni s. a. t. a' mostani magyar asszonyságok pedig mindazokat alatsonyságnak lenni tartyák..."[81] Kritikusan szólt a hazai nemesasszonyok külföld-majmolásáról, divathóbortjairól, fényűzéséről, és úgy vélte, hogy az ilyen nők férjeiket is tönkreteszik. Colbert hasonlatával élt a 'magyar asszony' vonatkozásában: „úgy bánik Hazájával, mint a' *Spanyolok Amerikával*, akik (...) ki takaritottak onnan a' sok aranyat, 's szemetet hagytak vissza"[82]. Műve 95. paragrafusában felszólította ezért hazája asszonyait a magyar nyelv ápolására, gyermekeik e nyelven való tanítására.

Orosz Lajos megállapítása szerint az 1790-es évek felbuzdulását követő két évtizedben megritkultak a nők jogaiért fellépő művek, ami nyilvánvalóan a magyar jakobinus mozgalom utáni politikai légkör, a Szent Szövetség Európájának restaurációs szellemisége

[81] Uo. 80-81. o.
[82] Decsy Sámuel i. m. 78. o.

miatti következmény. Fejes János esetét idézi, aki 1810-es években német nyelvű feminista iratai[83] miatt került bajba. Az egyikben azt próbálta bizonyítani, hogy a történelemben „a nők a maguk lehetőségeihez képest többet tettek a társadalom fejlődéséért, mint a férfiak", egy másikban pedig ugyanolyan jogokat követelt mindkét nem tagjainak.[84]

Lánynevelésről, női művelődésről szóló újságcikkek

A nőkkel, női művelődéssel kapcsolatos gondolatok nem csupán a századvég irodalmában, hanem a kibontakozó sajtóban is megjelentek[85], hogy aztán a XIX. század elejétől megtöltsék annak terjedelmes hasábjait. 1789-ben például a *Mindenes Gyűjtemény* című folyóirat közölte – a szerző nevének jelölése nélkül – *Az Aszszonyokról* című írást, amely egy korszerű nőnevelési programot vázol fel. Az alábbi módon fejtegette a nők művelődéshez való jogait, amelyektől erkölcsi emelkedésüket várta: „Minthogy az Aszszonyok az ő kellemetes szépségekkel feljül-múlnak bennünket, attól félünk, hogy majd elméjekkel is meghaladnak. Valóban kevéssé értjük tulajdon hasznunkat, mikor őket gyengeségektől fogva a puhaságnak és a bal-vélekedésnek szabadon néki botsátjuk! Azt kívánjuk tölök, hogy okosok és virtusokkal ékeskedők légyenek, s azonban nem szólgáltatjuk ki az eszközöket, mellyek által arra mehetnének. Hogy eshetik meg, hogy illy roszszúl neveltetik az emberi nemzetnek szebbik fele? Hát ez a gyönyörű nem tsak azért teremtetett-é, hogy tsak bizonyos ideig gyönyörködjenek benne szemeink, mint a múlandó virágokban? Az illyen

[83] Johann v. Fejes: Hat sich das männliche oder das weibliche Geschlecht um die Menschhet mehr verdient gemacht? Zum Vortheile des weiblichen beantwortet... Pesth, 1808. és Uő.: Die ungarische Staatsbürgerin; ihre Pflichten und Rechte. Pesth, 1812.; Uő.: Aufruf an das sittsame und menschlich fühlende weibliche Publikum in und ausser Ungarn. Leutschen, 1817.

[84] Orosz Lajos: A magyar nőnevelés úttörői... i. m. 23. o.

[85] A korabeli sajtócikkek pedagógiai szempontú elemzését l. Fehér Katalin műveiben, például az alábbi cikkben: Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó... i. m. (osz. n.)

nevelés meg-foszt bennünket a valóságos gyönyörűségektől, t. i. az elmének gyönyörüségeitöl, mellyeket kóstolhatnánk az ő velek való társalkodásban."[86] A szülőktől a szerző azt kívánta, hogy a leánygyermekeiket történelemre, földrajzra, filozófiára, erkölcstanra, költészettanra, esetleg latinra, mely „minden tudománynak kúltsa", és gazdaasszonyi teendőkre, női munkára tanítsák. Eszménye tulajdonképpen olyan művelt nő volt, aki férjének méltó társa, aki mindig feltalálja magát. Ahogyan Pukánszky Béla utalt rá, fontos látni, hogy e cikk szerzője a „művelt feleség" ideálját írta le, nem pedig a női emancipáció szószólója volt.[87] Ez az álláspont a XIX. század során is számtalanszor előtűnik a forrásokból, mind Magyarországon, mind pedig külföldön.

Kornis - szintén egy korabeli újságcikkre támaszkodva - összefoglaló művében utalt arra, hogy valójában a XVIII-XIX. század fordulóján élt előkelő magyar asszonyok sem vágytak többnyire tudományos babérokra, politikai pályára pedig végképp nem. A Hadi és más nevezetes történetek című bécsi lap egyik 1790-es számából egy olyan asszony levelét idézte, aki tíz gyermekes édesanyaként szeretetett volna egy gyermeknevelésről szóló tanácsadó könyvet írni országa leányainak, mert hitte, hogy „a gyermekek jövő boldogsága *csak a jó neveléstől függ*". Ugyanakkor nem gondolta magát tudósnak, hiszen az alábbi módon fogalmazott: „Gyarló személyemben valamely széles tudományú asszonyt találni nem lehet. Énnekem főfoglalatosságom nem az olvasás: az isteni gondviseléstől kimért hivatásombéli kötelességeimnek teljesítésében kell gyorsakodnom, hogy t.i. *jó feleség és jó anya lehessek.*"[88]

[86] Uo.

[87] Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei... i. m. 112. o.

[88] Hadi és más nevezetes történetek. Második szakasz, 1790. 764-771. o. Idézi: Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei... 2. k. i. m. 485. o.

Összegzés

A XVIII. század második felétől a leánynevelés az európai (nyugati) művelt körök diskurzusainak fontos részévé vált. A gondolatok szárnyalását, a lánynevelés eszményeinek könyvekben, szalonokban kifejtett – olykor még mai szemmel is modernnek tűnő – merészségét azonban csak meglehetősen lassan követték az iskolai intézményrendszer tartalmi és szerkezeti változásai. Ahogyan azt például Rebeca Rogers összefoglalta, a lánynevelés mindenütt rendi alapon szerveződött, a szegény sorsú lányok iskoláztatása abban a korszakban nem a társadalmi mobilitás elősegítését szolgálta, hanem sokkal inkább azt, hogy a lányokat a középosztály értékeire neveljék, mint például a józanság, a szerénység, a szorgalom és a takarékosság. A nevelés középpontjában tehát a vallásos tanítások szellemében történő jellemformálás állt, valamint az, hogy a lányokat hasznos, a háztartásban és a gazdálkodásban alkalmazható ismeretekre tanítsák. A nyugati – így a hazai – nőnevelés-történetben gyakran találkozhatunk azzal az ábrázolásmóddal, amely a XVIII–XIX. század fordulójának európai nőoktatását maradinak, szűk látókörűnek, szigorúan vallásos szelleműnek mutatta be, mintegy ellenpontozva így a XIX. század második felének jelentős, a lánynevelést (is) érintő változásait. A források elemzése azonban meglehetősen árnyalja ezt a sematikus képet, és megállapítható, hogy sok, kifejezetten haladó szellemű lánynevelésről szóló mű született, ezek országok és európai térségek, sőt, kontinensek között is vándoroltak. Hatásukat jól érzékelhetjük a politikai gondolkodást tükröző röpiratokban, ránk maradt politikusi beszédekben, újságcikkekben.

Tény az is, hogy a XVIII. században is működött számos kiváló leányiskola, jóllehet, az iskolák között országonkénti és országokon belüli összehasonlításban is hatalmas különbségek voltak. Már akkoriban megjelent különböző helyszíneken a lányok képzésének több olyan eleme, melyek majd valóban a XIX. század végétől kezdenek igazán kibontakozni, mint például a családi háztartáson kívüli munkákra való felkészítés. (Magyarországon a XVIII. században telepedtek meg az orsolyiták, a Notre Dame Rend tagjai és az angolkisasszonyok, melyek különböző városok-

ban létesítettek leánynevelő intézeteket. Kiváló leányiskoláik természetesen nem csak a katolikusoknak, hanem különböző protestáns felekezeteknek is voltak az ország területén.)

Összefoglalásként megállapíthatjuk: kutatásaink világosan mutatják, hogy a felvilágosodás korában a magyar szerzők előtt nem voltak ismeretlenek a külföldi nőnevelési törekvések, a nők értelmi képességeiről és tanulási lehetőségeiről írott művek. Ezek beépültek a magyarországi és erdélyi szerzők könyveibe, fordítások és átiratok születtek. (Ráadásul hangsúlyoznunk kell, hogy több arra vonatkozó adatot is találtunk, hogy a latinul, németül, franciául többnyire jól olvasó magyar gondolkodók magyar nyelvű fordítás nélkül is, eredetiben számos művet olvastak.) Ezek a könyvek beépültek a politikai diskurzusokba és az irodalomba is, sőt, hatásuk jól érzékelhető még az olyan sajátos műfajok esetében is, mint a nemesasszonyok temetésén mondott halotti beszédek.

Az általunk vizsgált magyar nyelvű forrásokból egyértelműen tükröződik a lánynevelés fejlesztése iránti, a XVIII. század második felében általánossá váló európai igény, és a nők anyai, gyermeknevelői feladatainak és felelősségének hangsúlyozása. Sajátos magyarországi jelenségnek tekinthető ugyanakkor a lánynevelés összekapcsolása a magyar nyelv ápolásának, megőrzésének ügyével, ami a XVIII–XIX. század fordulóján elválaszthatatlan volt a magyar nemzet fejlődésétől, a magyar nemzeti identitás kérdésétől. A neveléstörténeti forráskutatások, a komparatív szemlélet és hatásvizsgálatok eredményei így végső soron nem csupán a lánynevelés, hanem tág értelemben a magyar társadalom fejlődéstörténetének megértéséhez is fontos adalékokat adnak.

A tanulmány megjelent:
Danubius noster – az Eötvös József Főiskola tudományos folyóirata.
1. évf. 1. sz. 2013/tavasz, 19–38. o.

„Nők csak mértékkel olvassanak" Adalékok a hazai női olvasóközönség 18-19. századi formálódásának történetéhez

A női művelődés újkori történetének tématerületei és feldolgozásai

A 18–19. század női számára fokozatosan, és a 19–20. század fordulója előtt csak viszonylag lassan nyílt lehetőség a magasabb műveltség elérésére és a családi otthonon kívül eső (nem iskolai) művelődésre. A kora újkorban és a felvilágosodás korában a női művelődés leginkább az otthon keretei között folyt, a korszak híres szalonélete is egy-egy családi otthonhoz kapcsolódott. Az olvasni tudó lányok és nők számának gyarapodása, a könyvek és a sajtótermékek kiadásának ezzel párhuzamosan végbemenő, a 19. század második felére komoly üzleti vállalkozássá formálódó felfutása jelentette az egyik igazi változást. A nők nyilvános színtereken való megjelenése, művelődési igényeikhez vagy szakképzettségükhöz kapcsolódó egyleti tevékenységük újabb fontos lépés volt a lehetőségeik kiszélesítését illetően. A 19. század színházak, múzeumok, nyilvános könyvtárak, majd mozik sorát életre hívó, a közlekedést forradalmasító, a városi tereket gyökeresen átalakító időszaka nagyban hozzájárult a művelődési lehetőségek nemek közti egyenlősödéséhez, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a társadalmi rétegek elkülönülése, a vidéki és városi lehetőségek különbözősége a 20. században is meghatározó maradt.[1]

Az elmúlt évtizedekben világszerte – így hazánkban is – számos olyan elemzés született, amelynek középpontjában a női művelő-

[1] L. erről: Kéri Katalin: Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2008.

dés története áll. Kötetek vagy könyvfejezetek íródtak magának az olvasásnak[2], és ezen belül a női olvasói szokások[3] alakulásának történetéről. Régóta a történészek, irodalmárok és filozófusok érdeklődésének fókuszában áll a női irodalmi szalonok 18–19. századi működése is.[4] Kiemelt figyelem övezi a színháztörténet és nőtörténet összefüggéseit[5]; kutatók vizsgálják a nőtörténet és a (városi) térhasználat alakulásának kapcsolódási pontjait[6]. Külföldön és hazánkban is fontos téma a nőegyesületek históriája[7]. Jelen

[2] L. például az alábbi műveket: Lyons, Martyn: A History of Reading and Writing in the Western World. Houndmills, Palgrave Macmillan Ltd., 2009; Uő.: Le Triomphe du livre. Une histoire sociologique de la lecture dans la France du XIXe siècle. Paris, Éd. Promodis, 1987.; Uő.: Readers and Society in Nineteenth-Century France. Workers, Women, Peasants. Houndmills, Palgrave Macmillan Ltd., 2001.; Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

[3] Pogány György: Nézetek a női olvasásról Magyarországon. Könyvtári Figyelő, 2008/3. 54. évf. 450–462. o.; Wittmann, Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban… i. m. 321–380. o.

[4] A fentebb már említett művek mellett l. például: Köhler, Astrid: Salonkultur im klassischen Weimar: Geselligkeit als Lebensform und literarisches Konzept. Stuttgart, M & P, 1996.; Francia irodalmi szalonok: Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából. (Összeáll., előszót és jegyzeteket írta, ford.: Madácsy László) Budapest, Gondolat Kiadó, 1963. stb.

[5] L. erről pl.: Powell, Kerry: Women And Victorian Theatre. Cambridge, Cambridge University Press, 1997., Gardner, Vivien and Susan Rutherford (ed.): The New Woman and Her Sisters: Feminism and Theatre 1850–1914. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1992.; Holledge, Julie: Innocent Flowers: Women in the Edwardian Theatre. London, Virago, 1981.; Solt Andor: Dramaturgiai irodalmunk kezdetei 1772–1826. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. Irodalomtörténeti Könyvtár sorozat, 24.; Dömötör Tekla: Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában. Budapest, Színháztudományi Intézet, 1963.; Nagler, Alois Maria: A Source Book in Theatrical History: Twenty-five centuries of stage history in more than 300 basic documents and other primary material. Mineola, New York, Doven Publications, Inc., 1959.

[6] L. például az alábbi könyvet: Gyáni Gábor: Az utca és a szalon: A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Budapest, Új Mandátum, 1999.

[7] Borbíró Fanni: Budapesti nőegyletek 1862–1904. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2007. 185–207. o.; Egerszegi Sándor: Jótékonysági Nőegyletek tevékenysége Vácon, 1868–1950: Adatok a váci szociális gondoskodás történetéhez. Vác, Magánkiadás, 2008. stb.

tanulmányunkban a korszak női olvasóiról és olvasmányairól, az olvasó nőkkel kapcsolatos vélemények formálódásáról nyújtunk rövid áttekintést.

A női olvasóközönség kialakulása

A kutatók a 18. századról - amikor az irodalom és a sajtókiadás kezdett mind jobban kibontakozni Magyarországon is - mint olyan időszakról beszélnek, amikor létrejött az „olvasás forradalma". Kosáry Domokos például azt írta erről, hogy felvilágosodás céljai közé tartozott magának az olvasásnak az elterjesztése, és II. József uralkodása alatt a nagyobb városok könyvkereskedései hazánkban is „kis szellemi központok" lettek, a könyvtárak pedig kezdték megnyitni termeiket a nyilvánosság előtt.[8] Pogány György szerint ez a változás, amely Európában főként a nők és a fiatalok között jelentkezett, voltaképpen azokat a folyamatokat foglalta magában, „amelyek során tömeges formában megtörtént az áttérés az intenzív, vagyis a közösség által szabályozott, kevés számú, normatív, főként vallásos szövegek olvasásából az extenzív, a modern, szekularizált, individuális, sokféle és változatos, többnyire szórakozás céljából történő olvasásra."[9] Számos olyan, a változásokat jól tükröző mű született a század során, amelyekben az olvasási szokásokról és/vagy a korban ajánlott olvasmányokról esik szó. Ezek egy része általános, csak kisebb részük szól kifejezetten a korszak női olvasóiról illetve nőolvasóihoz, ám ez már önmagában is újdonság és forradalmi változás, hiszen a 18. századot megelőzően néhány kivételes asszonytól eltekintve nem létezett még a „női olvasóközönség", és azok, akik (Erdélyben és Magyarországon) híres könyvgyűjtő hölgyek voltak, többnyire vallásos tárgyú munkákat olvastak, miként például Bethlen Kata.

A felvilágosodás kora jelentős változásokat hozott: Angliában már a 18. század közepén olvasói klubot alapítottak az előke-

[8] Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. (3., kiegészített kiadás) 554. o.

[9] Pogány György: Nézetek a női olvasásról... i. m. (osz. n.)

lő hölgyek. Könyvesboltok és kölcsönkönyvtárak nyílottak, és a nyugati világban mind jobban kibontakozó regényirodalmat egyrészt éppen a női olvasók, az ő érdeklődésük és ízlésük táplálta és serkentette. Pogány György tanulmányában idézi Rousseau *Vallomások* című művének egy részletét, ahol a szerző arról számolt be, hogy *Új Heloïse* című művének párizsi boltokba kerülését milyen izgatott várakozás előzte meg a női olvasók részéről, és kiemeli, hogy annak elolvasása után közülük sokan idegösszeroppanást és sírógörcsöt kaptak.[10] A német irodalomban pedig valóságos „Werther-láz" tört ki Goethe *Az ifjú Werther szenvedései* című műve nyomán. A korábbiaktól lényegesen eltérő új irodalmi műfajok, különösen a „románok" megjelenése Magyarországon is nagyban hozzájárult a női olvasóközönség kialakulásához.

Vélemények az olvasó nőkről a 18. századi Magyarországon

A felvilágosodás századától kezdve mind több és több hazai forrásban tűnt fel az olvasással, a sokszor kifejezetten a női olvasókkal kapcsolatos gondolat, ajánlás vagy intés, kritika. Jóllehet, a férfiak többsége eleinte nem tartotta helyesnek, ha a hölgyek a vallásos tárgyú műveken kívül mást, főleg regényeket olvasnak, a 18. század végére már nem annyira az olvasás tényéről, inkább a művek helyes megválasztásáról írtak és vitatkoztak, mégpedig néhány művelt nő diskurzusba történt bekapcsolódásával. Ekkoriban változott meg jelentősen az az álláspont, amit prédikációiban Pázmány Péter fejtett ki, és amelyik katolikusok és protestánsok körében is hosszú időn át tartotta magát.

Az olvasással kapcsolatos korabeli gondolatokat nem csupán jeles íróink munkáiból meríthetjük, hanem esetenként még orvosi munkákból is. Erre példa a század közepéről Mátyus István *Diætetica* című könyve, amelyben az ókori felfogás alapján alkotott orvosi-lélektani kategóriákhoz a szerző olvasási tanácsokat

[10] Uo.

is rendelt *Az Elmének Indulatairól* című fejezetben. Azt tanácsolta például, hogy a kolerikusok ne olvassanak tragédiákat, a szangvinikusok buja és szerelmes komédiákat, a melankólikusok halotti és egyéb keserves énekeket.[11] Nem tartotta helyesnek a szomorú vagy vad képek nézegetését sem, és elsősorban a Szentírás olvasását ajánlotta mindenkinek.

Egy 1773-ban Kolozsváron kiadott műben azt emelte ki a szerző, hogy az olvasási kedv előmozdításához nagyon fontos, hogy nemzeti nyelven írott vagy arra lefordított könyvek álljanak az olvasóközönség rendelkezésére. A korban hatalmas népszerűségnek örvendő, Tordai Sámuel által németből fordított, eredetileg Christian Früchte-gott Gellert (1715–1769)[12] által írt *Leben der Schwedischen Gräfin von G**** (G. svéd grófné élete) című, 1747–48-ban megjelent levélregény erdélyi kiadásának elején többek között ez áll: „Már régtöl fogva vádoltatik, söt gyaláztatik a' mi Magyar Nemzetünk, azért, hogy a' Könyvek' olvasására nem sok kedve vagyon: leg-alább bizonyos-is az, hogy arra még eddig nintsen ollyan közönséges hajlandósága, mint más jól palléroztatott Nemzeteknek. Az Ánglusok, Frantziák, Belgák, és egyszóval egész Európának majd minden egyéb Nemzetei annyira gyönyörködnek ezen leg-örvendetesebb, és leghasznosabb idö-töltésben, t. i. a' jó Könyvek' olvasásában, hogy az ö született Nyelveken minden esztendöben, újjabb Könyvek nagy számmal nyomtattatnak, és az ö Tudósaik azoknak írásában; söt sok számtalan, idegen nyelven íratott Könyveknek magok nyelvekre való fordításában-is fáradhatatlanok, mivel ha azon Munkájoknak semmi egyéb hasznát nem látnák-is, elég jútalomnak tartják azt az örömöket, hogy az ö elmés Irásaikat mindenek örömmel fogadják, és azokat nem tsak a' Tudósok, hanem az Aszszonyok, Köz-Emberek, söt a' Szolgák, 's Szolgálók is haszonnal olvassák."[13] (A nagy érdeklödést kiváltó

[11] Mátyus István: Diætetica. 1762. Az Elmének Indulatairól. CCCXCII. szakasz 489. o.

[12] Gellert életéről, műveiről, pedagógiai gondolatairól l. a szülőhelyén, Hainichenben található múzeum anyagait: http://www.gellert-museum.de/index1024.php (A letöltés ideje: 2015.05.11.)

[13] A' Svétziai Grófné G**né Aszszony' Élete. Iratott Német Nyelven Christian Fürchte-Gott Gellert által, Mostan pedig Magyar Nyelvre fordittatott.

mű 1778-ban Szlavinczai Sándor István fordításában is napvilágot látott, *Gxxx-né nevezetű Svédi Grófnénak rendes történeti* címmel.)

A mű, Gellert meséihez hasonlóan tehát igen népszerű olvasmány volt a századforduló Magyarországán is, ahogyan Kazinczy Ferenc írta, külön is utalva a művet olvasó nőkre: „... a 18. századnak mintegy közepéig alig jelent meg oly munka, mely (...) figyelmünket magára vonhatná. A hosszas hallgatás végre a nagy Therézia utolsó tizedében leve gazdagon kipótolva. Harcolóink a prussziai két vérengző háború alatt a németeknek már virágzani elkezdett literatúrájokkal derekasan megismerkedtek, s midőn a táborból honjaikba megtértek, minden magyar ifjú, minden magyar leány olvasta a Gellert szép meséit s Svédi grófnéját s a Rabener szatíráit. Nem kevesen Hallert és Hagedornt is ismerték. A Friedrich fénye hazánkat is eltöltötte, mint az egész egyéb Európát, s akik idehaza nemigen láthattak könyveket teremni, több csudálni valót leltek azon a királyon, aki könyveket csinál, mint aki hadakat ver. –...Horizonunkon egy gyönyörű új hajnal emelkedett fel, de még nehéz ködök késleltették a szép nappalnak fényfellövelését."[14]

Hazánkban a 18. század végén jelent meg a nyugati országokban akkor már bő évszázados pályát befutott levélregény, és a műfajhoz tartozó irodalmi alkotások hamar kedvelt olvasmányok lettek a nők körében is. Magyar nyelven először Kazinczy Ferenc tollából volt olvasható a *Bácsmegyey* (1789-ben), majd 1793-ban Mészáros Ignác fordításában a *Montier asszony levelei*[15] és a szer-

Kolo'sváratt, Nyomt. A Ref. Coll. Betüivel, 1772. (Megjegyzés: az eredeti német mű az irodalomtörténészek szerint Richardson Pamela című regényének gyenge utánzata.)

[14] Kazinczy Ferenc: A magyar nyelv polgári nyelvvé emelése felől. Pályaírás. (Részlet a tübingai pályaműből). In: Kazinczy Ferenc Művei I.: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Válogatta: Szauder Mária. http://mek.oszk.hu/07000/07016/html/index.htm (A letöltés ideje: 2015.03.14.)

[15] A mű teljes címe: Montier asszonynak a maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei. Francia eredetije: Lettres de Madame du Montier à la Marquise de sa fille, avec les réponses. Bruxelles, 1756.

ző *Magyar Szekretáriusa*.[16] Kármán József pedig az 1794–95-ben folytatásokban közzétett *Fanni hagyományai* című levélregényével adott olvasnivalót nők sokaságának a kezébe. A mű nem csupán mint korabeli, nőkről és leginkább nőknek szóló alkotás állhat érdeklődésünk előterében, hanem amiatt is, mert elősejlik belőle (irodalmi formában) az olvasó nő alakja, aki például Gessner *Idylláit*[17] olvassa… (Bíró Ferenc egy tanulmányában említi, hogy a levélregény műfajában valójában az, az 1780-as évek elején kiadott mű volt az első magyar nyelven olvasható munka, amit a Báróczi Sándor irodalombarát köréhez tartozó testőr, Bíró László készített a francia Madame de Graffigny *Lettres d'une péruvienne* (Egy perui nő levelei) című, eredetileg 1747-ben megjelent könyvéről.[18]

A női körökben is egyre általánosabbá váló olvasási kedv több olyan írást is életre hívott, amelyek az olvasás tanításához, helyes módszereinek megválasztásához, illetve a lányok és asszonyok számára megfelelő olvasmányok megválogatásához adtak tanácsokat. Kis János 1799-ben megjelent kalendáriuma például *A' mohón olvasásnak káros voltáról* címmel közölt egy fejezetet, amelyben az alábbi gondolatokat összegezte: „A' testnek 's a' léleknek tehetségei sok tekéntetben hasonlítanak egymáshoz. A' szem nem vehet úgy fel 's nem vi'sgálhat úgy meg egy nagy térséget, mint valamelly közellévő egyes dolgot. Észre veszi 's meglátja ugyan az öregebb részeket, de a' kissebeket nem, ha még olly szépek is ezek. Így a' lélek is, ha sok tudományokra kiterjeszkedik, ritkán jut egyikben is valamelly tökélletesességre: 's a' mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy az, a' ki a' könyveket mohón elnyeli 's

[16] Bódi Katalin: A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben. Irodalomtörténeti Közlemények, 2003. CVII. 4–5. sz. 486. o.

[17] Szigethy Gábor regényhez fűzött megjegyzése szerint: „Salomon Gessner (1730–1788) svájci író a korban rendkívül népszerű pásztorregényét Kazinczy Ferenc fordításában – Geszner' Idylliumi – Kassán, 1788-ban adták ki; e magyar nyelvű kötetet idézi Kármán József." Szigethy Gábor: Előszó. In: Kármán József: Fanni hagyományai. Talentum: Akkord, Budapest, 1998. (A mű digitális változata: http://mek.oszk.hu/00700/00722/00722.htm A letöltés ideje: 2015.05.12.) o. n.

[18] Bíró Ferenc: A legérzékenyebb nemzedék. Báróczi Sándor és „testőríró" barátai. Irodalomtörténeti Közlemények, 1978. 20. o.

inkább sokaságokra 's új vóltokra, mint jelességekre teként, ritkán bír nagy tudománnyal. Ifjabbik Plinius, a' kinek olly igaz 's olly szépen kifejezett gondolatjai vagynak, azt javasollya, hogy kevés könyveket olvassunk, de szorgalmatosan."[19]

Az olvasás mint művelődési, ismeretszerzési, szórakozási forma a korszak művelt asszonyainak leveleiben, naplóiban is többször említésre kerül. Például Újfalvy Krisztina 1797. április 13-án írott levelében, ahol is többek között azt fejtegette, hogy a lánynevelés vagy az olvasás hasznosabb-e a nők szempontjából. Így gondolkodott: „Hogy a megért elméjű s szép tapasztalású leánynál s asszonynál többet tészen az olvasás, mint sok helyen a tanítás, ezt én elhiszem; de hozzá adom, hogy ez szinte olyan ritkán kerül elé, mint az üstökös csillag..."[20] Úgy vélte, hogy mindenféle könyvet olvashatnak a lányok és a nők, „de úgy, hogy elébb készíttessék ki a lélek a gyöngynek a gaz közül való kiválogatására"[21]. Szerinte különösen ajánlatos a lányok számára a honi történelem és a természet világának a megismerése, illetve a vallásos olvasmányok tanulmányozása, a szerelmes regények egy részét pedig kerülendőnek tartotta. Molnár Borbála 1797. július 24-én kelt levelében válaszként azt írta barátnőjének, hogy a regények között szerinte is szelektálni szükséges, és csak az erényre nevelő műveket szabad olvasni egy lánynak, de még ezeknél is jobbnak tartotta a valóságos történeteket, ő is a nemzeti múlt és más országok szokásainak megismerését, továbbá a Szentírás olvasását javasolta.[22]

Campe (1746–1818) német filantropista pedagógus híres nevelési tárgyú művének[23] Dapsy József által fordított magyar változatában, az 1802-ben kiadott *Theophron* című munkában részletes leírás áll arról, hogy kit lehet érzékenynek tekinteni, és példaként

[19] Kis János: Kalendáriom és 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre. Pozson, Kiadta Kis János Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1798. o. n.

[20] Fábri Anna: A nő és hivatása... i. m. 49. o.

[21] Uo. 50. o.

[22] Uo. 50. o.

[23] Campe, Joachim Heinrich: Theophron oder Der erfahrne Rathgeber für die unerfahrne Jugend: zur allgemeinen Schulencyclopädie gehörig. Dritte gänzlich umgearbeitete Ausgabe. Schulbuchhandlung, Braunschweig, 1790.

a szerző a regényeket olvasó, a háztartási munkákkal nem törődő nőket hozza fel: „Ha te p. o. hallod, hogy valamely szép nembéli semmiről sem beszél édesdeben, mint az ő Románok olvasásáról (...), ha látod, hogy az ő házi eszközei rendetlenül vagynak; mivel ő magát inkább a' szép olvasásra, a' gyengéded levelezésre és a gondba merülésre adja, mint sem azokat a házi és gazd'aszszonyi foglalatosságokat vinné véghez, mellyek kötelessége szerént valók: tudd meg, hogy az illyen személy azon seregbe tartozik, a'mellyről mostan beszéltem."[24] A német szerző ugyanakkor bevallotta, hogy férfi és női olvasókra egyaránt jellemző tulajdonság az, hogy a regényekben foglaltakat valóságosnak hiszik, szereplőikkel mint igazi emberekkel azonosulnak, sőt, saját korábbi, efféle eltévelyedéseire is utalt.[25]

A női olvasók száma a felvilágosodás századában Magyarországon az emelkedés ellenére is alacsony volt. Jellemző az, hogy Kármán József 1794–95-ben megjelent *Uránia*[26] című lapja esetében, melyet főként hölgyeknek szánt, megelégedett volna azzal, ha 289 előfizetője van, de csak másfélszázat tudott toborozni, annak ellenére, hogy a bécsi kiadású *Magyar Hírmondó* pártfogásába vette és többször bemutatta a lapot. Kókay György idézte egy tanulmányában a bécsi lap eme szövegét: „A Hazánk és különösen a Magyar Szép Nemnek buzgóságától fog függeni, ha igaz-é az, amit közönségesen hinni kezdenek Hazánk Tudóssai: hogy meg-utálván Nemzeti Könyveiket idegenektől függenek, vagy pedig tellyességgel nem olvasnak; és ha annyira böltsőjében fekszik-é a Magyar Litteratura, hogy folytatott írások sokáig életeket ne reménylhessék."[27]

[24] Campe, Joachim Heinrich: Theophron vagy a' tapasztalt tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság' számára. Po'son, 1804. Fordította: Dapsy József. A mű digitális változata elérhető: http://www.kiad.hu/bibl/campe1/index.php (A letöltés ideje: 2014.12.20.) o. n.

[25] Uo. 264. o.

[26] Szilágyi Márton (szerk.): Első folyóirataink: Uránia. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

[27] Magyar Hírmondó 1795. április 24. 565. o. Idézi: Kókay György: A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Budapest, OSZK, 1958. 183–184. o.

Kifejezetten női olvasóknak is szánták a Péczeli József által indított Mindenes Gyűjteményt, amely Komáromban került kiadásra. Jóllehet, a lapban már korán felmerült az alsóbb néprétegekből származók kiművelésének igénye, ezt az akkori írók közül többen távlati célnak tartották.[28]

Olvasó nők, női olvasmányok a 19. században

A 19. század első évtizedeiben a két legfontosabb kérdés az volt a női olvasmányokkal kapcsolatosan, hogy *mit* és hogy *milyen nyelven* olvassanak a nők. Az olvasmányok megválasztása a reformkorban szorosan és mindjobban összefüggött a nemzeti szellem ébredésével, a nyelvújítással, a magyar nemzeti nyelvvé válásával. A formálódó hazai sajtóban számos, a témáról szóló cikket találhatunk, és gyakran készültek könyvismertető írások, könyvajánló listák is a fiatal lányok vagy a nők számára. Voltak olyan könyvsorozatok, amelyeket jó üzleti érzékkel elsősorban a hazai hölgyeknek szántak: például Kiss István, Landerer és Eggenberger regénysorozatai, de ezek esztétikai értelemben ritkán tartalmaztak értékes darabokat. 1806-ban Ferenc császár egy rendelettel megtiltotta a hazai regénykiadást és a külföldi behozatalt is, de egy hónap múlva ezt módosította, és attól kezdve csak a „kárhoztató értelemben vett regények forgalmazása" volt tilos.[29] Árvay Gergely 1825-ös írásában[30] érdekes módját választotta annak, hogy eltérítse kora fiatal leányait a romantikus regények olvasásától. Mondanivalóját ugyanis egy „flandriai leány", bizonyos James Benjámina történetébe szőtte, akit nagynénje, aki magával vitte őt Párizsba, rászoktatta a regényolvasásra. Amikor a lány (aki olvasmányai hatására még nevet is változtatott, és Roza-

[28] L. erről: Kókay György: Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/90-ből. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. Budapest, OSZK, 1960. 294. o.

[29] Fábri Anna: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987. 361. o.

[30] Árvay Gergely: A' Román-kórság. Felső Magyar Országi Minerva, Kassa, 1825. I. 2. Negyed 141–155. o.

mundának hívatta magát) hazatért szüleihez és testvéreihez, már csak nevetett azok régi értékekhez való ragaszkodásán, önmagát felsőbbrendűnek érezte, és cikornyás beszédét meg sem értették. A regények hatására megváltozott véleménye a házasságról is: nem vágyott többé arra, hogy feleség legyen, csak arra, hogy romantikus módon udvaroljanak neki. Apjának és rokonainak nagy erőfeszítésébe került (cselhez is folyamodtak), míg felnyitották a szemét, és újra az igazi életet, a valóságos értékeket kezdte becsülni, nem pedig a regényes történeteket. Ez az irodalmi mű és újságcikk stílusjegyeit egyaránt magán hordozó Árvay-féle cikk a reformkor gondolkodó elitjének tipikus vélekedését tükrözi a lányok fejét megszédítő romantikus regényekkel kapcsolatosan. A szerző szerint a regényolvasás azért káros, mert „semmi oly sebesen nem tenyészik mint a' nevetséges szokások. Ritkaság, hogy egy serdűlő leányka magába ne szíjja az ő nevelésére ügyelő személynek eszelősködését; mert hozzá lévén szokva emennek szinte mozdulásait is elevenen majmolni, vakon követi a' tőle mutatott ösvényt..."[31] Ez a néhány sor valójában kemény kritika volt a korszak német és francia nevelőnői, az ő viselkedési (olvasási) szokásaik vonatkozásában, amit több más korabeli forrásban is fellelhetünk. Árvay Gergely a történetébe ágyazottan indirekt módon azokat a regényeket is felsorolta, amelyek szerinte kerülendők (azt írta le, miket olvasott Benjámina, miután letért a szülei által képviselt, helyes útról): a lány nénikéje ezt mondta: „kezedbe adom először Scuderi Kis-aszszonynak Cleliáját, La Fayette Aszszonyság' Zaidáját és Cleves-i Herczeg-aszszonyt. (...) Azután által megyünk Gomez Aszszonyság' száz újságira; úgy tovább Richardson'[32], és

[31] Uo. 141.

[32] Richardson, Samuel (1689–1761): angol regényíró, többek között a Pamela or A Virtue Rewarded 1–2. (Pamela avagy a kiérdemelt erény) (1740) és a Clarissa című művek szerzője. Műveinek elemzését l. például az alábbi munkákban: Gordon Hannaford, Richard: Samuel Richardson: An Annotated Bibliography of Critical Studies. New York, Garland Publishing, 1980.; Goldberg, Rita: Sex and Enlightenment: Women in Richardson and Diderot. New York, Cambridge University Press, 1984.; Grosvenor Myer, Valerie (ed.): Samuel Richardson: Passion and Prudence. London, Vision Press, 1986.; Roussel, Roy: The Conversations of the Sexes: Seduction and the Equality in Selected Seven-

Marmontel[33] írásait veended olvasásod' czéljául, 's így később' minden Román szerzőinket, a'kik naponként újj szüleményekkel derítik századunkat."[34]

A nevendék nőnem című művében Kovács Pál 1833-ban szintén azt írta, hogy a lányoknak károsak a romantikus lovagi regények, mert ezektől „szomorúakká, sóhajtozóakká, sőt hisztérikusakká"[35] válnak. Ezek helyett inkább a híres emberek életrajzait, útleírásokat és a gazdasszonyi szerepeket taglaló műveket ajánlotta.

A külföldi olvasmányokért rajongó, a magyar újságokat és könyveket viszont alig ismerő vagy nem értékelő lányokat és nőket több írásában tette nevetségessé néhány évvel később Nagy Ignác is. *Az arszlánnő* című, 1843-ban közölt cikkében olvasható az alábbi, úrnő és cseléd között folytatott párbeszéd: „– … Hát ez micsoda? – Új divatlap. – Francia? – Magyar. – Nem kell."[36]

Szintén a Felső Magyar Országi Minerva egyik 1825-ös számában jelent meg *A' szép könyvek' olvasásáról* című írás, amelynek szerzője – Funke nyomán – hangsúlyozta, hogy a könyvolvasás egy a legnemesebb, leghasznosabb és legkellemesebb foglalatosságok közül, és a szöveg azt sugallja, hogy nagy az olvasás nevelő ereje, de nagyon fontos megválogatni az olvasnivalókat.[37]

---

teenth- and Eighteenth-Century Texts. New York – Oxford, Oxford University Press, 1986.

[33] Marmontel, Jean-François (1723–1799): francia tragédia- és regényíró, történész, enciklopédista volt. Magyarországon különösen erkölcsi meséi voltk ismert olvasmányok, amelyek több hazai fordításban is megjelentek. (Ezek eredeti kiadása: Contes moraux I-II., Paris, 1761.) Zalányi Péter 1773-ban fordította le a művet, ám ez nem jelent meg, aztán Kónyi János, akinek szövegváltozatát 1775-ben kiadták, Báróczy legszebb magyar nyelvű fordítása 1808-ban látott napvilágot, és szerepeltek a történetek egy Kazinczy Ferenc által kiadott műben is, Szívképzői regék címmel. Marmontel. In: Pallas Nagy Lexikona. http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/068/pc006862.html (A letöltés ideje: 2015.01.22.)

[34] Árvay i. m. 145. o.

[35] Kovács Pál: A nevendék nőnem… i. m. (o. n.)

[36] Uracsok, arszlánnők. Válogatás Nagy Ignác műveiből. Vál., szerk., utószót írta: Szigethy Gábor. Budapest, Magvető Kiadó, 1980. 74. o.

[37] K. S.: A' szép könyvek' olvasásról. Felső Magyar Országi Minerva, 1825. szeptember I. 3. negyed 379. o.

1835-ben az írói pályán akkor elinduló erdélyi Jósika Miklós egy röpiratában azt szorgalmazta, hogy a gyerekek és felnőttek is mind többet olvassanak, szerinte ehhez a tanítók által szervezett és vezetett „vasárnapi olvasási gyakorlatok" szükségesek, és ezeken a „korosabb férfiak és asszonyok is jelen lehetnének"[38]. Herepei Gergely református lelkész 1836-ban úgy fogalmazott Incze Sára temetésén, hogy bár az olvasás (csakúgy, mint a zongorázás) hasznos a nőknek, de csak akkor, ha mértéket tartanak benne.[39] Valószínűleg több keresztény szerző és szerkesztő is hasonlóképpen gondolkodott a 19. század közepén, és ezért készítettek olyan műveket, mint például a kitűnő egyházi szónok, Szabó Imre által két éven át szerkesztett *Őrangyal* című vallási almanach, amelynek olvasmányait kifejezetten a nőknek ajánlotta[40], és amelyet Sujánszky Antal címzetes püspök aztán továbbszerkesztett 1845–48 között[41], illetve ide sorolható példák még Sujánszky egyéb művei, például az *Ájtatosság gyöngyei* című imakönyve.[42]

A reformkorban Magyarországon és Erdélyben is számos helyen alakultak olvasótársaságok, nyíltak könyvtárak, és ezeknek női tagjai is voltak. A legfontosabbnak ebben az időben a műveltség megszerzésén, a hasznos időtöltésen túl a magyar nyelven való olvasást, a nemzeti művek támogatását tartották. Az 1840–46 között működött Fejér Megyei Olvasótársaságnak például ez volt a deklarált célja: „a honi nyelv, s minden nemes ipar [törekvés] elősegítése, és a honi törvényekkel egyező kéziratok s nyomtatványok köz erőveli megszerzése által egyeseknek alkalom-adás művelődhetésre"[43]. A társaság tagjai között többségben voltak a

[38] Jósika 1835. 108.

[39] Jósika Miklós: Nép-nevelés. In.: Uő.: Vázolatok. Kolozsvár, 1835. 108. o. Idézi: Fehér Katalin: „Neveljünk polgárokat!" Nyilvánosság és nevelés a reformkorban. Budapest, OPKM, 2006. 64. o.

[40] Szabó Imre: Őrangyal. Vallási almanach, Honunk' gyöngéd hölgyeinek szentelve. Pest, Emich, 1843. és 1844.

[41] Sujánszky Antal: Őrangyal. Vallási almanach. Pest, 1845–48.

[42] Sujánszky Antal: Ájtatosság gyöngyei. Buda, 1846.

[43] Murányi Lajos: A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849). Szerkesztette: Erdős Ferenc. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár – Vörösmarty Mihály

nemesek és főnemesek, és 2-300 fős volt a tagság, köztük 29 nő és egyházi méltóságok is, például a könyvszerető és kultúratámogató - Fénelon első hazai fordítójaként ismert - Barkóczy László püspök. (Az adatokat feltáró Murányi Lajos megjegyezte, hogy a korszak hasonló Veszprémi Olvasótársaságának 1841-ben 7, egy évvel később már csupán 5 női tagja volt.) A könyvállomány kb. 2500 példányos volt, köztük sok latin, német, olasz és francia nyelvű munka is, jelentős részük szépirodalom. A katalógus feltárása világosan megmutatja, hogy milyen hazai és külföldi művek tették ki a gyűjtemény zömét: Ami a magyar irodalmat illeti, „Az olvasótársaság tagjai gyűjteményes kötetekben olvashatták Ányos Pál, Baróti Szabó Dávid, Batsányi, Csokonai, Fazekas Mihály, Jósika Miklós, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Kuthy Lajos, Szentjóbi Szabó László, Szigligeti Ede, Vitkovits Mihály és Vörösmarty munkáit. Több művel szerepel Dugonics András, Gvadányi József, Gyöngyösi István, Pálóczi Horváth Ádám, Virág Benedek, továbbá Bajza József, Eötvös József, Fáy András, Horváth Cyrill, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Madarász József, Nagy Ignác, Szigligeti Ede, Vajda Péter. (Bezerédy Amália, Kisfaludy Sándor, Palochay Tivadar, Petőcz Mihály, Pulszky Ferenc - és még néhány németül is író hazai szerző - művei németül is megvoltak.) Az ifjúsági irodalomból Campe: *Ifjabbik Robinzon*ját, Lengyel György: *Papirostükör* című meséit, P. J.: *Ujesztendei ajándék* c. könyvét lehet kiemelni. A női olvasók számára kiadott Rózsaszínű könyvtár (I.2), az Uj rózsaszínű könyvtár (I.390 - 5 db) és a Pandora. Románok gyűjteménye (I.274) című sorozatok, illetve azok egyes kötetei is szerepeltek az állományban."[44] Nagy választékban szerepeltek a székesfehérvári olvasókör könyvei között a külföldi szerzők is, akik közül valószínűleg Walter Scott műveinek 106 (!) példányos jelenléte emelhető ki.

Karacs Teréz nevelői pályájáról írt visszaemlékezéséből tudjuk, hogy 1846-ban nyílott miskolci lánynevelő intézetében diákjai összegyűjtött filléreiből vásároltak a hazai szépirodalom színe-javát

Megyei Könyvtár, 1993. 35. o. http://mek.niif.hu/02100/02158/02158.pdf (A letöltés ideje: 2015.01.09.)

[44] Uo. 45. o.

közvetítő könyveket kis kölcsönkönyvtáruk számára, és a kikölcsönzött könyvekről a növendékeknek tartalmi kivonatokat kellett készíteniük. Feljegyzése szerint az első tanévben összegyűlt 25 forintból „többek között megvették Kisfaludy Károly összes munkáit és Eötvös regényét, a Magyarország 1514-bent"[45]. A lányok olvasmányairól Teréz az erkölcsi és nemi neveléssel kapcsolatosan írt, sok kortársához hasonlóan kifejtve, hogy bizonyos regények a serdülő lányokra nézve veszedelmesek[46], mert – Evva Gabriella elemző gondolatai szerint – „a vallás és törvény által szentesített kötelességek áthágását ugyanis kedvező színben, gyakran mint erényeket tüntetik fel..." és „a szenvedély gyötrelmeit még csak regényekből ismerő fiatal leány, ki már sejt egyetmást, könnyen vágyik a regényes hősnők szerepére."[47] Magáról az olvasásról, sőt, az írói működésről úgy gondolta, hogy ahhoz a nőknek nagyon is joguk van. Fontos gondolat volt ez egy olyan korban, amikor Teréz még maga is gyakran álnéven publikált, hogy női mivoltát elrejtse...

Magyarországon a 19. század elején az írónők, az „emancipált nő" érdekében harcosan fellépő hölgyek csak ritkán számíthattak szélesebb társadalmi körök megértésére és szimpátiájára. Petőfi Sándor például így írt – Koltón, a nászútja alatt olvasott – George Sand-féle gondolatokról: „Regényeinek olvasásakor mindig megzavar a gondolat, ha eszembe jut, hogy ezeket asszony írta, s szinte kedvetlenül teszem le. Ha már munkás asszony, jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja is kezét; de az istállót bízza a férfiakra"[48] – ez utóbbi félmondat

[45] Karacs Teréz: Nevelői pályám. 329. o. Idézi: Orosz Lajos: A magyar nőnevelés úttörői... i. m. 111. o.

[46] L. erről: Egy nőtül (Karacs Teréz): Néhány szó a fiatal nőkhez a nőírók gáncsolói s a szabadhangú regények pártolói ellen. Honderű 1845. I. 5. sz. 45–48. o.

[47] Evva Gabriella i. m. 40. o.

[48] Petőfi Sándor: Úti levelek Kerényi Frigyeshez. 18. levél. Koltó, 1847. október 14. In: Petőfi Sándor Összes prózai művei és levelezése. A szöveget gondozta: Martinkó András. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1974. A digitális változatban, 252–253. o.: http://mek.niif.hu/05900/05911/05911.pdf (A letöltés ideje: 2015.02.03.)

Sand társadalmi visszásságokat feltáró írásaira utal. Magyarországon a hölgyolvasók körében a század közepén viszont nem a férfiasan kemény francia írónő, hanem éppenséggel egy bizonyos Szendrey Júlia volt az egyik legnépszerűbb tollforgató, akiért (a Múzsáért) az *Életképek* című lap olvasói rajongtak... Vachott Sándorné ezt írta róla: „Petőfiné (...) eszménykép a nők között Sand György lévén, a nagy francia írónő mintája szerint, első teendője volt férjhez menetele után, szép gazdag barna haját körös-körül levágatni."[49] (Igaz, előfordult az is, hogy máskor maga Petőfi hasonlította feleségét Sandhoz.[50]) Jókai Mór alig három hónappal Petőfi előbbi levele után ezt fogalmazta meg az újság *Hölgysalon* címmel indított rovatában: „... elmúltak az idők, midőn a nőket a guzsalyhoz és varrótűhöz utasítá a közvélemény: akkor a férfiak kardot és lándzsát forgattak, e fegyverek nem illettek női kezekbe, de most férfiuramék letették a kardot, s ez nem oly nehéz: hogy női kezek is el nem bírnák. Azért csak hagyjuk: hogy – a szellem emancipálja magát: engedjük, sőt adjunk rá módot, hogy mindenki tanuljon gondolkozni, mert bizony eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leend saját eszére, legyen férfi vagy asszony..."[51]

A nemzeti nyelv ápolása, a hazai művek olvasása, külföldi sikerkönyvek magyarra fordítása a szabadságharc bukása után is célkitűzés maradt, a megtorlás éveiben azonban alig találunk a témával kapcsolatos cikkeket. Változások az 1850-es évek közepétől érzékelhetők, és több akkori írás a női olvasmányokat, a nők olvasási szokásait is érinti, gyakran kritikai éllel. Podmaniczky Frigyes báró például azt írta 1855-ben, hogy a nőknek óriási szerepük van abban, hogy a társasági nyelv a magyar legyen, és ennek érdeké-

[49] Vachott Sándorné: Rajzok a multbol. Emlékiratok (Szemelvények). H. n. (Budapest), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (1935), 77. o.

[50] Fekete Sándor: Petőfi romantikájának forrásai. http://dia.pool.pim.hu/xhtml/fekete_sandor/Fekete_Sandor-Petofi_romantikajanak_forrasai.xhtml (Letöltés: 2015.02.03.) (o. n.)

[51] Életképek 1848. január 30. Idézi: Fábri Anna: Az irodalom magánélete... i. m. 726. o.

ben el kell érni azt, hogy „könyvszekrényeit a külföldi könyvek mellett nemzetiek is díszítenék..."[52]

Gyertyánffy István 1915-ben kiadott könyvében többek között 1864–65-ben feljegyzett gondolatait közölte, köztük a nők olvasmányaira vonatkozó kritikáját is. Azt fejtegette egyrészt, hogy a nők legnagyobb része vagy semmit nem olvas, vagy csak hitvány munkákat. Szerinte ezen a nőnevelés reformja változtathatna. Summázata szerint: „Be kell vezetni a nőt a szellemi és erkölcsi világ szépségeinek megértésébe és kedvelésébe, és akkor lesz művelt olvasóközönség és a szépirodalom egészséges fellendülése."[53] A korszakra jellemző a szerzőnek az a gondolata, hogy a nőknek az írónői pálya nem való, mert az elvonja őket a családi kötelezettségeiktől, és szerinte csak azért törekednek egyre többen efféle babérokra, mert feltűnni vágynak.

A korszak több jeles írója, például a nőnevelés ügyét vezető politikusként is kiemelten támogató Eötvös József fontosnak tartotta, hogy műveiben a nőket is megszólítsa, hogy felvilágosításuk, nevelésük kérdései regényei lapján újra meg újra előtűnjenek. Miként például Felkai László írta, különösen *A falu jegyzője* című regényében próbálta – Fénelon, Rousseau, Fáy András hatására – a nők figyelmét a művelődés és a politika kérdései felé fordítani.[54]

1872-ben egy *Vasárnapi Újság*ban megjelent cikk Martin Louis-Aimé (1786–1847) 1834-ben megjelent *Éducation des mères de famille ou* De la civilisation du genre humain par les femmes (Az anyák nevelése avagy Az emberi nem nők által történő civilizálása) című művében foglalt gondolataira alapozva szintén kiemelte az olvasás fontosságát, és annak hiányait – Gyertyánffyhoz és másokhoz hasonlóan – a lánynevelés hibáira vezette vissza. A cikkíró, Sámi Lászlóné Király Janka úgy fogalmazott, hogy „a felületes nevelés következtében a nők nem szokták meg a komoly gondol-

[52] B. Podmaniczky Frigyes: Szerelem, szeretet és hölgyeink. Család könyve, Pest, 1855. I. évf. 10. o.

[53] Gyertyánffy István: Theano – három részben. Budapest, Lampel, 1915. 67. o.

[54] Felkai László: Bevezetés. Eötvös József művelődéspolitikai munkássága. In: Uő. (szerk.): Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 58. o.

kozást, ezért van, hogy az olyan könyveket, melyek nem csupán mulattatók, hanem tanuságosak is, kiállhatatlan unalmasnak találják. - Ezt a benyomást és ellenszenvet bajos legyőzni, de küzdeni kell ellene, mert az olvasás által a nemes élvezetek kiapadhatatlan forrásához jutnak. A leghatalmasabb jó szellemek gondolatai is sajátjokká lesznek, - erejök erejöket, erényök erényüket neveli. A ki a jó könyveket szereti, olyan vagyont szerzett magának, milyent a világnak semmi kincse nem adhat: az ízlés finomságát, a sziv nyugalmát, a szellem elégültségét, a tiszta lelkiismeret örömeit. Mert a szép és jó tudata mindig az erény élvezetére vezet; a nők szivébe lángoló betűkkel szeretném beírni, hogy az értelmi tehetségek a munka, a nemes szenvedélyek s a sziv tiszta érzelmei pedig saját akaratunk által növekednek!"[55]

Az olvasási szokások felemlegetése a korszakban még olyan forrásokban is feltűnik, mint a prédikációk. A katolikus lelkész, Huszár Károly 1873-as művében egy ünnepi egyházi beszédből az alábbi gondolatok emelhetők ki erről: „...ker. leányok! Tanuljátok meg szent Borbálától a zajos, csábító társaságok s mulatságok kerülését, tanuljátok meg tőle a magányt szeretni, imádkozni, elmélkedni s épületes könyveket olvasni..."[56] Szerinte a világi szórakozási formák károsak egy fiatal leány számára, mert elvonják a figyelmüket az erkölcsös életről, az imádkozásról, és a családi kötelességekről, mindez pedig végső soron magának a társadalomnak is kárára válik. Ahogyan egyik - rendkívül szenvedélyes hangvételű - beszédében fogalmazott: „Ime, mi lesz a társaságból *[értsd: a társadalomból]*: ennek alapját rongálják, midőn a lányokat elviszik szinházba, színésznőkké teszik őket, midőn a zenét, regényolvasást, mulatságot megkedveltetik velök, oly figurákká képezik, kik a világnak tetszenek és tetszeni akarnak, kik értik a mesterséget, mikép vonják magokra a szemeket és gerjeszszék föl a kivánságokat. Ily nevelésü teremtmények nem szeretik többé a

[55] Sámi Lászlóné: Az anyák nevelése. II. Vasárnapi Ujság, 1872. február 4. XIX/5. 51. o.

[56] Huszár Károly: Történetekkel felvilágosított egyházi beszédek - Magyar- s Erdélyország minden bucsunapjára. Székesfehérvár, Számmer Imrénél, 1873. I. k. 120. o.

családi tüzhelyet, hanem inkább a társadalom alapját megbontják; az állampépület összedűl s eltemeti azokat, kiknek azt támogatniok kellett volna. Az asszony a társadalom támasza, gyökere."[57] 1887-ben jelent meg magyar nyelven Schneider krakkói kanonoknak, a szász király gyóntatójának prédikációiból összeállított kötet, amelyben teljesen hasonló gondolatokat találtak a korabeli olvasók. A rosszul választott olvasmányokat például „finom csábítóknak" nevezte, olyanoknak, akik eltérítik a fiatalságot az erényes, imádságos élettől: „... napjaink ifjuságának, kivált az úgynevezett jobb nevelésben részesült ifjuságának soraiban az erkölcsi romlás a rossz könyvek utján terjed. (...) Ha a képzelő tehetség egyszer beszennyeztetett; ha az ifjuság rossz elvek ismeretéhez jutott (...), akkor a csábító a legerkölcstelenebb műveket is bátran felajánlhatja, a félig elcsábított türelmetlen mohósággal nyeli azokat - és ez a modern kölcsönkönyvtárak intézménye mellett vajmi könnyü módszere a csábításnak..."[58]

A nők szabadidős elfoglaltságai mellé - a kötelező iskoláztatás eredményeinek és a sajtó- és könyvkiadás felfutásának is nagyban köszönhetően - a századvégre az intések és tiltások ellenére is általánosan felzárkózott az olvasás. Mint a történelem során oly gyakran, a neves és kevésbé ismert személyiségek hazánkban is megpróbáltak tehát tanácsokat adni a fiatal lányoknak és nőknek azzal kapcsolatosan, hogy mit és hogyan olvassanak.[59] Az iskolai és népkönyvtárak szervezése vidéken is lehetőséget nyújtott a művelődésre, a növekvő könyv- és lapkiadás pedig szintén az újonnan támadt igényeket, illetve az iskoláztatás kiszélesedését, az analfabétizmus visszaszorulását tükrözte.[60] A leányiskolák-

[57] Uo. 165. o.

[58] Schneider J. Alajos: A finom csábító. In: Uő.: Nagyböjti szent beszédek a szenvedélyek fékezéséről. Kassa, Werfer Károly Nyomdája, 1887. Fordította: Kozora Endre. 21-22. o.

[59] A témáról l. például: Szívós Andrea: Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850-1888) In: Ezerszínű világ. (Szerk.: Kéri Katalin) Pécs, JPTE, 2000. 133-147. o.

[60] A korabeli könyvtári helyzet megismerése céljából az alábbi műveket tekintettük át: Iskolai és „Népkönyvtár" c. lap, Budapest, 1878. I. évf. Szerk.: Dolinay Gyula; Gőbel János György: Az iskolai és a népkönyvtárak. Székes-

ban fontos szerepet kapott az irodalomtanítás, amit azonban a kor pedagógiai gondolkodói közül többen kritikával illettek. De Gerando Antonina például 1892-ben azt írta a *Magyar Paedagogia* hasábjain[61], hogy az irodalom tanítása a legsürgősebben orvoslandó terület a magyar oktatásügyben. Franciaországi tapasztalatait felemlegetve kiemelte, hogy irodalomtanítás címén nem szabad nyelvtant, ügyirat-szerkesztést és helyesírási gyakorlatokat tanítani, hanem a növendékek művészi érzékét kell fejleszteni, aktív módon bevonva őket az irodalmi művek feldolgozásába.[62] Elkeserítőnek, unalmasnak, „szalmacséplésnek" találta az irodalomtanításhoz használt leányiskolai tankönyvek szövegeit, vers-példáit, ehelyett azt ajánlotta, hogy „szerettessük meg a fejlődő lélekkel a szépet, a jót, a nemest, hogy legyen elég benső értéke, elég lelki ereje, hogy magának megalkossa saját eszményét és aszerint éljen."[63] Úgy gondolta, ehhez az szükséges, hogy tudományos műszavakkal teletűzdelt tankönyvi definíciók helyett valódi, értékes irodalmi műveket kell a lányok kezébe adni. Az „úgynevezett" gyermek- és leányirodalom darabjait nem tartotta megfelelőnek ehhez, azokat „mesterkélt" és „émelygős" jelzőkkel illette, és csakúgy száműzni kívánta a lányok olvasmányai közül, mint a rossz regényeket. Ugyanebben az évben Sebesztha Károly is azt fejtette ki, hogy ízlésnemesítő, az erkölcsi nevelést szolgáló nemzeti irodalom olvasása kívánatos a lányiskolákban, az „izgató regények" olvasásától viszont óvott.[64]

Nagyon hasonló véleményt fogalmazott meg az 1896-os II. Tanügyi Kongresszus Előértekezletének harmadik ülésén Alexander Bernát, aki – általában szólva a középiskolai irodalomtanításról

fehérvár, 1879.; Kovács Máté: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 2. k. 1849-től 1945-ig. Budapest, Gondolat Kiadó, 1970.; Szabóki Gyöngyi: Mit olvastak a népiskolai tanulók a dualizmus korában? Magyar Pedagógia, 1968/2–3. 254–269. o. stb.

[61] De Gerando Antonina: A leányok irodalmi tanításáról. Magyar Paedagogia, 1892. 291–296. o.

[62] Uo. 292–293.

[63] Uo. 295.

[64] Sebesztha Károly: A nőnevelésről. II. Budapesti Szemle, 72/192. sz. 1892. 392. o.

– azt emelte ki, hogy az egyoldalú, túltengenek benne az „æsthetikai elemek", és nem segítik a fogékony lelkű fiatalokat a világ igazi értékeinek megismerésében, a valódi műveltség helyett csak „sok éretlen kritizálást" nyújt a vers- és regényolvasást követő sok bonyolult elemzés.[65] Ugyancsak ő fogalmazta meg egy másik hozzászólásában, hogy az irodalom tanításában a nyelvtani, a stilisztikai és poétikai elemek hangsúlyosak, és ez nem bír erkölcsnemesítő erővel.[66] Radó Vilmos a Kongresszus *Családi nevelés* szakosztályában azt fejtette ki, hogy hogyan kell kiválasztani az ifjúságnak ajánlott olvasmányokat, hogy azok szórakozást és gyönyörködtetést nyújtsanak, a gyerekekkel az olvasást megszerettessék. Hangsúlyozta, hogy az ifjúság kezébe adott művek semmiképp ne legyenek együgyűek és gyermekesek, és így kritizálta kora sok, fiataloknak szánt művét: „És számtalan modern ifjúsági iratban mi az érdekkeltés eszköze? Nem más, mint az érdekfeszítő jelenetek és izgalmas helyzetek végtelen sora, nem más, mint a fantázia szertelen ingerlése, az idegek lázas izgatása, az érzelmek túlcsigázása."[67] Fontos szerinte az is, hogy az olvasmány „erkölcsileg tiszta" és tartalmában igaz legyen. Választ adott arra a kérdésre is, hogy a sok rossz mű mellett, amelyek elárasztották a magyarországi könyvpiacot is, mely olvasmányokat lehet bátran ajánlani a fiataloknak: a népköltészeti alkotások, „a nemzeti műköltés elbeszélő remekművei megfelelő átdolgozásban s a világirodalom azon epikai, sőt némely drámai termékei (...) melyeket az egész művelt emberiség költői jelességeiknél fogva nagyrabecsül"[68], továbbá pedig a földrajzi útleírások, fiataloknak szánt tudományos ismeretterjesztő munkák, híres emberek életrajzai. Végül Radó összefoglalta azt is, hogy milyen legyen az olvasmányok nyelvezete, illusztrációi, és hogy miként kell olvastatni a növendéket. Ez utóbbi pontnál kiemelte, hogy „nem szorul hosszabb

[65] Alexander Bernát: Az iskola belső életnek szervezete. In: A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I. kötet i. m. 202. o.

[66] Alexander Bernát: Erkölcsi nevelés az iskolában. In: A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I. kötet i. m. 251. o.

[67] Radó Vilmos: A családi gyermekkönyvtár és ifjúsági irodalom. In: A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I. kötet i. m. 297. o.

[68] Uo. 298. o.

bizonyításra az (...), bizonyos tekintetekben más fajta olvasmányt követel a keményebb anyagból gyúrt fiú és mást a gyöngébb és gyöngédebb leány, amivel korántsem azt akarom mondani, hogy a két nem olvasmánya merőben más legyen, a nevelés egész idején végig. Hiszen maga az irodalom, a melyből az ifjúsági iratok nagy része kerítendő, sem kétféle, himnemű és nőnemű."[69] Előadását azzal zárta, hogy bár fontos rábírni a fiatalokat arra, hogy olvassanak, arra is figyelmet kell fordítani, hogy ne olvassanak túl sokat, mert az „végzetessé" fajulhat, „olvasási mániává" válhat.

Berta Ilona 1898-ban a felsőbb leányiskolákban folyó irodalomtanításról, az ott feldolgozandó olvasmányokról úgy vélte, hogy azoknak az egyik legfőbb célja a nemzeti nevelés, a hazaszeretet erősítése, Magyarország szépségeinek bemutatása. Azt kívánta, hogy a műveltség nemzeti és magyar legyen, és felidézte saját, VI. osztályos leánynövendékeit, akik rajongtak a hazai irodalomért. „Magyarrá tenni a mi leányainkat szivük minden törekvésével, fölébreszteni a szunnyadó nemzeti önérzetet s ennek erős szálaival odakötni az egyént, a gyenge egyest a nagy egészhez, az egész nemzethez..."[70] – ez szerinte az irodalom oktatásának célja.

1908-ban jelent meg Miklós Elemér *Irodalmi nevelés*[71] című könyve, amelynek harmadik, *A nő és az irodalom* címet viselő fejezete azokat a szempontokat mutatta be, amelyeket figyelembe kell venni a magyar remekírók tanulmányozása során ahhoz, hogy „a leánylélekre maradandó, átalakító, nemesítő hatással legyenek, hogy meggyőződéssé, hitté erősödjék meg benne az a tudat, hogy legelső szent kötelessége minden nőnek nemesítőleg hatni környezetére."[72]

A 19–20. század fordulóján tehát számos írás született arról, hogy milyen legyen a (leány)iskolai irodalomtanítás. Sok vélemény íródott arról is, hogy iskolában és iskolán kívül mit olvas-

[69] Uo. 300. o.

[70] Berta Ilona: A nemzeti érzés és a magyar irodalom. Nemzeti Nőnevelés, 1898. márc.-április XIX/3. 108. o.

[71] Miklós Elemér: Irodalmi nevelés. Budapest, Singer és Wolfner, 1908.

[72] Keller Imre könyvismertetése. Nemzeti Nőnevelés, 1909. április-május XXX/IV-V. 239. o.

sanak a gyerekek és ifjak, illetve a felnőttek, és a tanácsadók többször kiemelten fordultak a lány- és nőolvasókhoz. Beniczky Irma már az 1870-es évek elején többször is szomorúan állapította meg, hogy a nők csak a kölcsönkönyvtárak „kívül-belül szennyes" műveit olvassák, szépirodalmi lapokat pedig csak akkor vesznek kézbe, ha divatrésze is van.[73] A folyóiratokban közölt irodalmi művek azonban gyakran nem voltak magas szintű, valódi művészi értékekkel bíró alkotások, mint ahogyan azt már 1862-ben a *Nővilág* című lap is szóvá tette, és „emészthetetlen kotyvalék"-nak nevezte a megjelenő verseket és novellákat.[74] Többen károsnak vélték azt, ha a nők válogatás nélkül olvassák az eléjük kerülő műveket, „képzeletet izgató regényeket"[75], ezért javasoltak olyan alkotásokat, melyeket valóban érzelem- és értelemnemesítőnek gondoltak. Medve Imre például elsősorban a magyar írók és költők műveit ajánlotta a hölgyek figyelmébe, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Eötvös József, Jókai, Fáy András és mások nevét emelte ki, a női írók közül pedig Jósika Júliát, Karacs Terézt, Vachot Sándornét, Ferenczy Terézt és „Emíliát" említette.[76] Az ízlésromboló olvasmányok betiltásának, korlátozásának kérdése több hazai és nemzetközi konferenciának is témája volt a századfordulón. 1909-ben, a londoni erkölcsi nevelési konferencián például éppen a nőnevelés jól ismert hazai szakembere, Geőcze Sarolta emelte fel a szavát a gyermeki lélekre ártalmas élclapok (magyar példaként a *Fidibusz*t említette) ellen: „A szennyirodalom termékeivel elárasztják az ifjúságot, bepiszkolják vele a családi kört s a métely ellen nem véd a törvény. Geőcze Sarolta ezen erkölcsi ragály ellen nemzetközi konventióval biztosítandó törvényes védelmet kíván a sajtótörvény szigorítása s az ily termékekre nézve a szállítási jog megvonása által."[77]

[73] Beniczky Irma: A nők hivatása. Pest, Heckenast G., 1870. 181. o.

[74] A nőnem közhasznú szakirodalma. Nővilág, 1862. márc. 20. VI/8. 120. o.

[75] Beniczky Irma: Gyakorlati széptan – Tekintettel a házi életre. Budapest, Franklin, 1876. 40. o.

[76] Medve Imre: A magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában. Pest, Heckenast, 1872. 65–79. o.

[77] Geőcze Sarolta: A londoni erkölcsi nevelési kongresszus. Nemzeti Nőnevelés, 1909. január-február XXX/I-II. 17–18. o.

Több könyvsorozat darabjait az alkotók és kiadók elsősorban nőknek szánták, mint például a Vasárnapi Könyvtár, az Ismeretár, a fentebb már említett Magyar Hölgyek Könyvtára, a Közhasznú Családi Könyvtár és a Magyar remekírók sorozat műveit. Ezek egyes példányait a folyóiratokban is bemutatták, népszerűsítették. A főúri személyekből alakult Műbarátok Köre is fontos feladatának tekintette, hogy a hazai szépirodalom körét felkarolja, ők adták ki a Szépirodalmi Könyvtár című sorozatot, amelynek köteteit tagjaik tagilletményként kapták. A Kör elnöke gróf Csáky Albinné volt, a könyvsorozat szerkesztője pedig Hevesi József. A VII. Kötet bevezetésében ezt írták: „... reméljük, hogy a magyar intelligentia és a közélet összes tényezői, a szép és nemes iránt lelkesülő művelt hölgyközönség saját ismerősei körében lelkesen fogja ajánlani e nagy fontossággal biró magyar irodalomterjesztő vállalatot..."[78]

A legátfogóbban talán Jósika Júlia fogalmazta meg1885-ben megjelent könyvében, hogy mit és miért kell a művelt leányoknak olvasniuk. Szerinte ez a gondolkodásra és önismeretre nevel, a műveltség megszerzésére szolgál. Ő a hagyományosan felsorolt könyvek mellett ajánlotta az útleírásokat, a művészettörténeti és világtörténeti műveket, sőt a természettudományos írásokat. A lapok közül pedig a Vasárnapi Újságot.[79] Szomaházy István a Magyar Lányok című lapban a századvégen hasonló műveket javasolt olvasnivalónak. Legalább napi 1 órát ajánlott olvasásra, és a külföldi könyveket - különösen a „francia rémregényeket" - a magyar határokon kívülre akarta „hajigálni".[80] (Az újság megjelenésekor a szerkesztő, Tutsek Anna vezércikkében kifejtette: az a cél vezérli, hogy a magyar lányok kezébe olyan lap jusson, mely kerüli az idegenszerűséget, és az igazi nemzeti szellem fog-

[78] Hevesi József (szerk., 1892): Tárczák. Szépirodalmi Könyvtár II. évf. VII. kötet, Budapest. (osz. n.)

[79] Jósika Júlia: Útmutató ... i. m. 157-159. o.

[80] Szomaházy István: Mit olvassanak a magyar lányok? Magyar Lányok, 1895. március 3. I/11. 166-167. o.

ja áthatni minden sorát[81] – Szomaházy is ennek szellemében írta cikkét.)

A Nemzeti Nőnevelés is rendszeresen szemlézte azokat a könyveket, amelyeket leányoknak ajánlott. Néhány esetben a recenzióban azt is leírta egy-egy mű ismertetője, hogy miért javasolja a könyv olvasását. Lőcsei (valódi nevén Seltenreich) Emma *Kárpáti csokor* című művét például e szavakkal méltatták a lapban: „Dolgozatai nem tüneményszerűek, de nemes érzése és könnyed elbeszélő modora alkalmasokká teszik ezen apróbb rajzokat arra, hogy különösen a serdülő leányok élvezettel olvassák, kiknek számára ugyis keveset nyujt a magyar irodalom."[82] Ugyanebben a számban ajánlották még Verne munkáit és a Radó Antal-szerkesztette Magyar Könyvtár tíz addig megjelent kötetét. Többször próbáltak kedvet csinálni a lányoknak a kézimunkázáshoz, mint például Sikorszkáné Zsolnay Júlia *Régi magyar hímzések*[83] című könyvével, és gyakori volt a híres nőkről[84] illetve nőket érdeklő témákról[85] írt kötetek bemutatása is. Binder Laura egy századvégi regény, Gyarmathy Zsigáné *Három leány története* című munkája ajánlásakor fogalmazta meg azt, hogy az egyre-másra születő sok új mű ellenére kevés a valóban leányoknak való, esztétikai és erkölcsi értelemben is kiemelhető olvasmány. „Nem egyszer töprengünk azon: miféle könyvet is adjunk az olvasni vágyó, fiatal lánynak, a ki már méltatlankodva utasítja vissza a gyermekvilág számára írt olvasmányokat; regényt szeretne olvasni minden áron! De valljuk

[81] Tutsek Anna: A Magyar Lányokról egy magyar lányhoz. Magyar Lányok, 1894. december 16. I/1. 1. o.

[82] Lőcsei Emma: Kárpáti csokor. Csevegések (Miskolc, Verő J. és Társa, 1898.) című könyvéről írott ismertetés. Nemzeti Nőnevelés, 1898. január XIX/I 48. o.

[83] Sikorszkáné Zsolnay Júlia: Régi magyar hímzések (Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1898.) című könyvének ismertetése. Nemzeti Nőnevelés, 1898. március-április XIX/III. (osz. n.)

[84] L. például: S. I.: Márki Sándor: Erzsébet, Magyarország királynéja (1867–1898) (Budapest, Franklin, 1898) című műről írott ismertetés. Nemzeti Nőnevelés, 1899. szeptember XX/VII. 282. o.

[85] L. például a Bod József – Székely István: Női életpályák (Budapest, Franklin, 1898.) című művéről írott ismertetést. Nemzeti Nőnevelés, 1898. május XIX/IV. 231–232. o.

meg: bizony kevés az olyan regény, a melyet bátran odaadhatunk a serdülő leány kezébe..."[86]

A Nemzeti Nőnevelés könyvajánlóit tekintve tehát valamenynyi, az olvasásról, irodalomtanításról pedig több számban is közölt írásokat. A lap egyik 1910-es cikke, melyben a polgári iskolák leányainak olvasási szokásairól is szó esett, kiemelte az ifjúsági könyvtárak szerepét. A szerző konkrét helyszíneket is említett, ahol a lányok sokat olvastak: a nagybányai iskolában például 18 mű elolvasása (legalábbis kikölcsönzése) jutott egy lányra.[87] A szerző azonban felhívta az iskolák figyelmét, hogy jobban válogassák meg, mit adnak a lányok kezébe. Véleményével nem volt egyedül, hiszen láthattuk, hogy több korabeli forrás is hosszan írt nem csupán arról, hogy mit olvassanak a lányok, hanem arról is, hogy milyen könyveket, történeteket kell kerülniük...

A *Magyar Háziasszony* című lap egyik cikkírója például a „francia naturalisztikusok" műveit találta károsnak, mert e szerzők könyveit olvasva a nők „nagyon meg találnák ismerni az életet ezernyi bajával, tömérdek undokságával s visszariadnának a küzdelemtől, mely mindnyájunknak közös rendeltetése."[88] Sem a realitásokról, sem az ábrándokról szóló regényeket nem tartotta megfelelő olvasmánynak e vezércikk szerzője, hiszen a franciák mellett a német szentimentalisták műveit is károsnak tartotta, mert „balga ábrándokat" meríthetnek belőlük a nők. Ennek ellenére, miként például M. Hrabovszky Júlia emlékezett fiatal éveire, a hazai nők mégiscsak olvasták ezeket a műveket, sőt, nem ritkán eredetiben! „A téli hónapok csendesen teltek. (...) A kályha mellett egy hintaszékben Zola Rougon Macquart regényciklusát olvastam el természetesen franciául, mert Gábor bácsi minden valamirevaló francia regényt meghozatott. Abban az időben Zola,

[86] Binder Laura könyvismertetése: Gyarmathy Zsigáné: Három leány története. (Budapest, Athenæum, 1898.) Nemzeti Nőnevelés, 1898. június XIX/V. 283–284. o.

[87] Relkovic Mira: A polgári leányiskolák 1909-ben. Nemzeti Nőnevelés, 1910. március - április XXXI. 172–177. o.

[88] A regényolvasásról. Magyar Háziasszony, 1882. szeptember 17. 1–2. o.

Bourget, Daudet stb. voltak a legfelkapottabbak."[89] Sztáray Irma grófnő Erzsébet királyné olvasmányairól is megemlékezett memoárjában, és ő is kiemelte, hogy Sissi mennyire szerette a görög, francia és angol irodalmat, tudományos és szépirodalmi kötetek felváltva kerültek a kezébe, bár azt is hozzátette a grófnő, hogy regények csak ritkábban, mert a királynét inkább a költészet érdekelte.[90]

A fentebb már idézett Tárczák című kötet egyik novellájából is az derül ki, hogy a lányok gyakran éppen azt szerették olvasni, amitől óvták őket szüleik, nevelőik. Dóczi Lajos *Az önérzet* című írásának az alcíme ez volt: „Nem lányoknak való". A mű e sorokkal kezdődik: „Ezt a tilalmat nem azért irom ide, mert talán olyant lele e kis tanulmányban a nővilág, a mi gyengédségét sérthetné, hanem azért, mert e czikk lányoknak unalmas. Meg azért is, hogy minden leány annál bizonyosabban elolvassa."[91]

Az olvasás szokása (annak hiánya...) még a korabeli vicceknek is gyakori témája lett, és a korabeli lapokban olykor karikatúrákon is kifigurázták a sznob (női) olvasókat. A *Veréb Jankó* 1887-ben például egy viccben az alábbi, leányok között folyó „beszélgetést" közölte:

„A varró-iskolában
- Te, Juczi, nem tudod, mi az a Kisfaludy, meg Vörösmarthy?
- Gipsz-figura a mama sifonérján!"[92]

Fontos még kiemelni, hogy a 19. század nem csupán a női olvasók, hanem a női tollforgatók megjelenésének időszaka is volt. (Erről tanúskodik a folyóiratokban megjelent, nőktől származó tetemes mennyiségű írás is.) Ugyanakkor jól jellemzi a korabeli gondolko-

[89] M. Hrabovszky Júlia: Ami elmúlt. Egy polgárasaszony vallomásai. Budapest, Helikon, 2001. 59. o.

[90] Sztáray Irma: Erzsébet királyné kíséretében. Budapest, Szent István Társulat, 1909. 30. o.

[91] Dóczi Lajos: Az önérzet. In: Tárczák... i. m. 17. o.

[92] A varró-iskolában. Veréb Jankó, 1887. január 9. III/2. 14. o.

dásmódot az a néhány mondat, amit egy körkérdés-csokorra válaszolva 1912-ben naplójában Jászai Mari is megfogalmazott: sok nő, ha egyáltalán olvasott, inkább férfi szerzőktől (legalábbis ezt vallotta be). Arra a kérdésre, hogy férfiak vagy nők írásait olvassa szívesebben, a színésznő ezt válaszolta: „Nem tudok összehasonlítást tenni, mert az utóbbiakat még nem próbáltam."[93] (Emlékirataiban rendkívül nagyra tartotta például Tolsztoj *Háború és béke* című regényét.) Úgy vélte, egy nő, ha már ír, csak a férfiakról írjon, mert magáról úgysem mondja meg az igazat, és nagyon keményen fogalmazott arra a kérdésre is, hogy a nőírók az irodalom melyik ágában lehetek leginkább sikeresek: „Amelyikben mondanivalójuk van. De ilyen nincs."[94]

Záró gondolatok

A 18–19. században mindvégig, és egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintve követhető nyomon az *olvasó nők* históriája. A kutatásaink során összegyűjtött, előzetes várakozásunkat messze meghaladó számban a leányok és nők olvasásához tanácsokat és tiltásokat adó források egyértelműen bizonyítják, hogy a könyvek nevelésben és művelődésben betöltött jelentőségét sok korabeli gondolkodó még a család és az iskola hatásánál is fontosabbnak vélte. A 18. század végétől mind fontosabb, a nemzeti, a magyar nyelvi és a vallásos nevelést illetően is kiemelkedő kérdéssé vált, hogy *mit olvassanak* a lányok és a nők. A gyors léptekkel növekvő, és a 19. század végétől már komoly gazdasági vállalkozásként felfogható könyv- és sajtókiadás közönségének jelentős részét ők tették ki, ezért a szerzők és kiadók tőlük is kiemelten várták a hazai költészet és prózairodalom támogatását. A korabeli női lapok, nőknek nyomtatott irodalmi sorozatok vagy ismeretterjesztő művek, lányregények és más olvasmányok vizsgálata neveléstörté-

[93] Jászai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte: Lehel István. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (1927) 186. o.
[94] Uo. 186. o.

neti szempontból azért is fontos - mint ezt kutatásunk számos forrása bizonyította -, mert ezek is jelentősen formálták a korabeli olvasók nőideálját, amit segítségükkel pontosabban feltárhatunk, mintha csupán a nevelési tárgyú szövegeket tanulmányozzuk.

A tanulmány megjelent:
Csóka-Jaksa Helga, Schmelczer-Pohánka Éva, Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia - oktatás - könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére.* Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs, 2014. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai; 12.) 319–342.

„Okos asszony nem marad gyermek nélkül" Anyai szerep, gyermeknevelés a XVII-XIX. századi Magyarországon

A téma hazai és nemzetközi szakirodalma

A nemzetközi kutatásokban az utóbbi évtizedekben számos olyan munka látott napvilágot, amelyek az anyai szerep különböző korokban és földrajzi területeken megragadható jellemzőivel, változásaival foglalkoznak. Ez a tématerület részét képezi a család- és gyermekkortörténeti vizsgálódásoknak, és önálló, gender szempontú történeti elemzések is születtek az anyaságról. Ezek közül az egyik legnagyobb hatású, magyar nyelven is kiadott mű Elisabeth Badinter *L'amour en plus* (Szeretet ráadásként) című, 1980-as könyve[1]. A szerző nem kevesebbet állít, zömmel franciaországi forrásokra támaszkodva, mint azt, hogy az anyai szeretet nem ösztönös, hanem változó és feltételekhez kötött. Műve második részében azt fejti ki, hogy az anyai szerep és az anyaság megítélése szempontjából a forradalmi átalakulást a XVIII. század utolsó harmada hozta el. Akkoriban szaporodtak meg azok a kiadványok Európa-szerte, amelyek a nők fő kötelességeként emelték ki a gyermekszülést, a gyermekekről való gondoskodást, a szoptatást. Véleménye szerint ennek a (férfiak által irányított) társadalom szempontjából a népességnövekedés előmozdítása, így a gazdaság teljesítőképességének növelése volt a célja, míg a nők

[1] Badinter, Elisabeth: L'amour en plus. Paris, Flammarion, 1980. Magyarul l.: A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999. Artemisz Könyvek sorozat

egyenlőségük valóra váltását és boldogságuk megteremtését remélték attól, ha „jó anyák" lesznek.[2]

Badinterhez hasonló következtetésekre jutott a pszichológus Shari Thurer[3], aki a kőkorszaktól napjainkig terjedően, történeti források és pszichológiai módszerek felhasználásával elemezte az anyaság és a szoptatás históriájának „mítoszait". Nézetei szerint a klasszikus görög világ vagy a reneszánsz Itália korántsem jelentett „aranykort" a nők számára, és a forrásokat szemlélve arra jutott, hogy különböző korok férfiak által kreált ideáljai az anyák és gyermekeik szempontjából gyakran ijesztő tartalmakat hordoztak. A „jó anyáról" szóló elképzeléseket ő időről időre folytonosan változó, egymást követő mítoszoknak tartja.

Az anyaság történetének feltárása más szerzők esetében is szorosan összekapcsolódik egyéb, a női viselkedésmódot befolyásoló tényezők feltárásának igényével. Gyakori például a külföldi szakirodalomban az anyaság és a leánynevelés történetének együttes vizsgálata[4], a nőideál, a feleség- vagy háziasszonyi szerep és az anyai feladatok összekapcsolódó jellemzőinek feltárása[5], a gyermekszülések és gyermekhalandóság, valamint a születésszabályozás adatait gyűjtő és feltáró elemzések jelenléte[6], illetve a téma feminista irányzatok történetével kapcsolatba hozott átte-

[2] Badinter: A szerető anya... i. m. 120–121. o.

[3] Thurer, Shari L.: Myths of Motherhood. How Culture Reinvents the Good Mother. New York, Penguin Books, 1995.

[4] L. például: Burstyn, Joan: Victorian Education and the Ideal of Womanhood. London, Croom Helm, 1980.;

[5] L. például: Jenkins, William D.: Housewifery and Motherhood: The Question of Role Change in the Progressive Era. In: Kelley, Mary (ed.): Woman's Being, Woman's Place: Female Identity and Vocation in American History. Boston, G. K. Hall, 1979.; Cogan, Frances B.: The All-American Girl: The Ideal of Real Womanhood. Athens, University of Georgia Press, 1989.

[6] L. például: Banks, J. A. – Banks, Olive: Feminism and Family Planning in Victorian England. New York, Schokken Books, 1964.; McLaren, Angus: Birth Control in Nineteenth Century England. London, Croom Helm, 1978.; Soloway, Richard Allen: Birth Control and the Population Question in England, 1877–1930. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1982.; Lewis, Judith S.: In the Family Way: Childbearing in the British Aristocracy, 1760–1860. New Brunswick, NJ., Rutgers University Press. 1986.

kintése[7]. Az olyan, áttekintő igénnyel írott művek, mint Ann Allen legutóbbi munkája, a *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970. The Maternal Dilemma*[8] című könyv folyamatában és összefüggéseiben mutatják be több ország anyasággal kapcsolatos eszményeinek és tényeinek az alakulását. (Allen leginkább Anglia, Franciaország, Németország és Hollandia adatait vizsgálta, külön figyelmet fordítva a törvénykezés, az állampolgári jogok alakulására éppúgy, mint például az anya-gyermek kapcsolat pszichológiai megközelítésére.) A francia tematikus nőtörténeti folyóirat, a *Clio* 2005-ben külön számot szentelt az anyaság történetének, benne különböző történeti korok és földrajzi helyszínek bemutatását nyújtva.[9] Az anyaság olaszországi[10] és németországi[11] történetéről is olvashatunk elemzéseket. Az utóbbi években pedig több, az anyaság történetével foglalkozó tudományos tanácskozás is volt a világban, a spanyolországi Oviedóban például 2008-ban rendeztek nemzetközi konferenciát erről a témáról.[12]

Magyarországon több olyan tanulmány is született az elmúlt években, amelyek a XVIII–XIX. századi hazai nőtörténet forrásait elemezve az anyaság históriáját is érintik. Például ez a témája egyrészt László Zsófia XVIII. századi életvezetési tanácsadókönyve-

[7] L. például: Antler, Joyce: Was She a Good Mother: Some Thoughts on a New Issue for Feminist Biography. In: Harris, Barbara - McNamara, Jo Ann (ed.): Women and the Structure of Society: Selected Research from the Fifth Berkshire Conference on the History of Women. Durham, Duke University Press, 1984.; Allen, Ann Taylor: Feminism and Motherhood in Germany, 1800–1914. New Brunswick, NJ., Rutgers University Press,1991. stb.

[8] Allen, Ann Taylor: Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970. The Maternal Dilemma. Houndmills, Palgrave Macmillan, 2005.

[9] Maternité. Clio, 2005/11. Sous la direction Thébaud, Françoise - Knibiehler, Yvonne. http://clio.revues.org/index1427.html (A letöltés ideje: 2015.01.15.)

[10] D'Amelia, M. (ed.): Storia della maternità. Roma - Bari, Laterza, 1991.

[11] Allen, Ann Taylor: Feminism and Motherhood in Germany, 1800–1914. Brunsvick, NJ., Rutgers University Press, New 1991.

[12] Maternidades: Discursos y prácticas. XIV. Coloquio Internacional de AEIHM - I. Coloquio Internacional de Grupo Deméter, Oviedo, 2008. nov. 6–8. http://www.aeihm.org/actividad/coloquios/xiv-coloquio-internacional-aeihm-maternidades-discursos-y-practicas-historicas (A letöltés ideje: 2015.01.16.)

ket elemző írásának.[13] Samu Nagy Dániel pedig tanulmányában[14] főként levelekre támaszkodva dolgozta fel az 1825-ben született König Róza anyaságának - sok tragédiával terhelt - élményeit.

Gazdasági-demográfiai változások az anya- és gyermekkultusz XVIII–XIX. századi kibontakozásának hátterében

Az ipari fejlődés és a kibontakozó kapitalizmus, illetve az azzal kapcsolatban álló népességnövekedés mint fő mozgatórugók ott álltak a XVIII–XIX. század fordulóján a gyermekek felé fordulás és az anyaság kultuszának kibontakozása hátterében. A korszak látványos népességszám-emelkedést hozott, amit számos európai országban a XVIII. század végétől mind pontosabbá és rendszeresebbé váló népesség-összeírások (népszámlálások) láthatóvá is tettek. A gazdaságtan és a demográfiai változások kutatói szerint nem egykönnyű eldönteni, hogy az ipari fejlődés és a piacgazdaság kiépülése vezetett a növekvő népességszámhoz, vagy ellenkezőleg: a piacgazdaság kialakulását éppen a növekvő népesség ellátásának igénye okozta, vagy mindkét jelenség egyszerre, egymással szoros kapcsolatban állva volt ok és eredmény is.[15]

Az állam gazdagodását, a társadalom jólétét már a XVII. században született merkantilista írásművek is kapcsolatba hozták a népesség növekedésével. Az angol Sir William Petty (1623–1687), John Locke (1632–1704), Sir William Temple (1628–1700), Charles Davenant (1636–1714) s a német Hermann Conring (1606–1681), Veit Ludvig von Seckendorff (1626–1692), Johann Joachim Becher (1625–1685) és más írók műveikben tudományosan próbálták igazolni „a nagyszámú népesség állami, politikai és főleg gazdasági

[13] László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány..." i. m. 227–245. o.

[14] Samu Nagy Dániel: König Róza, a feleség, a családanya és a dolgozó nő. In: Évek és színek... i. m. 41–49. o.

[15] A kérdés összefoglaló leírását l.: Worster, Donald: A népesedés és kapitalizmus történetéről. In: A Föld határai. Cambridge, Cambridge University Press, 1988. Az esszé digitális, magyarra fordított változatát l.: http://bocs.hu/ford/bocsf7.htm (A letöltés ideje: 2015.01.11.)

előnyeit."[16] A fiziokrata szerzők többsége hasonlóan gondolkodott, ám a XVIII. században egyes szerzők már a túlnépesedés veszélyeire is intettek. A nápolyi Antonio Genovesi (1712–1769) *Lezioni di economia civile* című, 1769-ben megjelent könyvében, velencei kortársa, Giammaria Ortes (1713–1790) pedig 1790-ben kiadott, *Riflessioni sulla popolazione delle nazioni per rapporto all economia nazionale* című művében foglalkozott a népesedés kérdésével. Az utóbbi szerző kifejtette, hogy a népesség szaporodása ugyan fejlesztőleg hat a gazdaságra, ám csupán egy bizonyos pontig, és az semmiképp nem fokozható a végtelenségig, csak a föld eltartó képességének határáig.[17] A kor jogi, politikai alapműveinek megalkotói, mint például a francia Montesquieu vagy az amerikai Franklin (1706–1790), a német Möser (1720–1794) sem nélkülözték műveikben a népesedéselméletek kifejtését.

Ebben az időben, 1776-ban jelent meg például a skót Adam Smith (1723–1790) nagy hatású közgazdasági műve, az *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzeti gazdagság természetéről és okairól) című munkája[18], amely az első rendszerezett gazdaságtudományi összefoglalás, és a nyugati világ egyik legnagyobb hatású könyveként tartják számon a kutatók. Smith szerint a nemzetek gazdagodásának alapja a munka, a népszaporulat pedig a rendelkezésre álló élelmiszerek és munkaerőszükséglet függvénye.

A XVIII–XIX. század a népességelméletek egész sorának megszületését hozta, amelyek közül talán a legnagyobb hatású Malthus koncepciója. Malthus (1766–1834) – olyannyira építve számos elődje népesedésről vallott nézeteire, hogy egyesek szerint nem is lehet önállónak tekinteni gondolati rendszerét – sok kortársával ellentétben úgy gondolkozott, hogy a népesség szaporodása

[16] Kovács Gábor: A népesedés elmélete. Debreczen, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, 1908. Társadalomtudományi és gazdaságtörténeti kutatások IV. Sorozatszerkesztő: Mandelló Gyula. 12. o.

[17] Uo. 13. o.

[18] A mű korai magyarországi kiadása: Smith, Adam: Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól. (Enyedi és Pólya fordítása) II. kiadás. Budapest, 1899.; Legújabb amerikai kiadása: Smith, Adam: Wealth of Nations. New York, Cosimo Inc, 2007.

egyenesen gátolja az emberiség (a nemzetek) gazdagodását és boldogságát.[19] Ezzel kapcsolatos gondolatait 1798-ban megjelent *Tanulmány a népesedés törvényéről* című, óriási hatású művében fejtette ki. Szerinte az emberiség lélekszáma - ha nem akadályozza semmi - geometriai (exponenciális), míg a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége csupán aritmetikai haladvány mintájára szaporodik. Ez annyit tesz, hogy „Az emberiségnek tendenciája van az élelmiszerek mértékén túl való szaporodásra".[20] Malthus elmélete (mely itt csupán érintőlegesen került említésre) egyik XX. század eleji hazai elemzője, Kovács Gábor szerint „a rokonés ellenszenvnek éppen olyan sokfajta megnyilvánulását keltette maga után előbb az angol, majd más népek politikusai körében, akik a szegényügyi törvényhozással foglalkoztak, mint amennyire vele egyező nézeteket és vele szembenálló fejtegetéseket hívott egymással csatára azok körében, akik a népesedés kérdését egyedül és tisztán a gazdaságtani elmélet szempontjából vizsgálták."[21]

Franciaországban is szerzők egész sora foglalkozott a népesedés kérdésével, és némelyek - mint például az emberiség hajnalát a francia forradalomban meglátó[22] Jules Michelet az 1854-ben megjelent Les femmes de la Révolution (A nők a forradalomban) művében - összekötötték a téma vizsgálatát az anyaság és a nők helyzetének tárgyalásával. Michelet szerint a népesség XVIII. század végi növekedése például egyértelműen összefüggésbe hozható Rousseau filozófiai gondolataival, aki az anyaság természetes megélésére tanított, illetve a szalonok hasonló szellemiségével.[23] Michelet szerint a család lelke a nő, és a francia társadalom akkor újul meg, ha a társadalmi rétegek között „vegyes" házasságok

[19] Malthus, Thomas Robert: Tanulmány a népesedés törvényéről. Budapest, 1902. Nemzetgazdasági írók tára.

[20] Idézi: Kovács Gábor: A népesedés elmélete... i. m. 23. o.

[21] Uo. 29. o.

[22] Miskolczy Ambrus: Jules Michelet, a próféta és a tanár. Aetas, 1999. 1-2. sz. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00011/1h-14.html (A letöltés ideje: 2015.01.09.)

[23] Michelet, Jules: Les femmes de la Révolution. *Paris, Adolph Delahays Éd.*, 1855. 11. o. (Megjegyzés: kutatásaink során a mű második kiadásának google. books-ban közzétett elektronikus (fotózott) változatát használtuk.)

jönnek létre, a fiatalemberek minél korábban és egészséges nőkkel házasodnak – akár a társadalmi helyzetüket tekintve alattuk álló nőket választva is feleségnek.

Hazai vélemények az anyai szerepről a XVII–XIX. században

Az anyaságról sokféle forrás tudósít az újkori Magyarországon, kezdve a kora újkori előkelő hölgyek tollából való levelektől a XIX–XX. század fordulójának gazdag sajtóanyagáig. Feldolgozásaink során fontosnak tartjuk azt a szemléletet, amit Péter Katalin saját gyermekség- és nőtörténeti kutatásai alapján kiemelt az anyaság, az anyai érzés története vonatkozásában.[24] Nevezetesen azt a véleményét, hogy nem tartható az, a történetírásban az 1980-as évekig széles körben elterjedt gondolat – amelyet ő az Európa-centrikus, evolucionista szemlélet következményének tart –, amely szerint a felvilágosodás kora előtt mások, kevéssé erősek voltak az anyai érzelmek.[25] Saját, a XVIII. századi előtti korokkal kapcsolatos nő- és gyermekségtörténeti kutatásaink[26] is azt erősítik meg, hogy különböző történeti korszakokban és földrajzi területeken, más és más társadalmi és kulturális környezetben is évezredek óta meghatározó és a forrásokban többé-kevésbé meg is ragadható, erős érzelmekről van szó az anya- (szülő-) gyermek kapcsolatban. Az azonban vitathatatlan, hogy az írott források korábban sosem látott számban éppen a XVIII. századtól kezdve születtek az anyai feladatokról, a kisgyermekápolás és nevelés korszakban helyesnek tartott módszereiről, tartalmáról, és maga a gyermekszülés fontos értékké vált a felvilágosodás kori euró-

[24] L. erről például: Péter Katalin: Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század. Budapest, L'Harmattan, 2008. 16. o.; Péter Katalin: Jobbágygyermekekről a kora újkori Magyarországon. Műhely, 1995/5–6. 141–148. o.

[25] Vö.: Badinter és Thurer fentebb idézett műveivel.

[26] L. például az alábbi művek vonatkozó részeit: Kéri Katalin: Holdarcú, karcsú ciprusok... i. m.; Uő.: La mujer azteca... i. m.; Uő. (szerk.): Anyaság című fejezet In: Tollam szivárványba mártom... i. m.; Uő.: Gyermekkortörténet Spanyolországban. Iskolakultúra, 2004/10. 84–94. o. stb.

pai (nyugati) környezetben. Hazánkban több, ezzel a témával (is) foglalkozó munka valamely külföldi könyv átdolgozása volt, és jellemző az is, hogy irodalmi művek (például költemények) részletei vagy prédikációk szóltak az anyai feladatok jelentőségéről.

Első hazai forrásaink közül kiemelkedik Pázmány Péter fentebb már említett, a keresztény lány helyes neveléséről írott prédikációja.[27] Ebben kiemelte az anyák nagy felelősségét a gyereknevelést, a szoptatást illetően. Ez utóbbiról – hasonlóan az őelőtte élt ókori és középkori szerzők nagy részéhez[28] – Pázmány sem egyszerűen csak azt gondolta, hogy a táplálás a funkciója, hanem meg volt győződve róla, hogy a tejjel az erkölcsök is átszivárognak az újszülöttbe.

Szintén a témával kapcsolatos kora újkori forrásszövegek közül való Kolosi Török István fentebb már említett, 1630-ban Kolozsváron megjelent, a nőket dicsérő költeménye. Ebben az anyaságról az unitárius költő az alábbiakat írta a 9., *A procreatione prolis* című részben:

„53. Aszszonynak fövebb tiszti méhében fogadni,
Az fogadót magzatot hiven oltalmazni,
Ezértis szoktak többen hasonlókká lenni,
Az Annyokhoz, á kiknek méhekből iöttek k i.

54. Innét esik gyakorta Anya ha goromba,
Fia vagy Leányais lészsz néki ostoba,
Ha penigh vagyon annak esze s-okossaga,
Részes lészen fiais ez szęp aiándékba.

55. Ellenbe ha az Atyák eszesek és böltsek,
Gyakortább ö gyermekek lesznek esztelenek,
Ha peniglen esznélkül azok szűkölködnek,
Tsak Anya legyen eszes bölts magzatok lesznek.

[27] Mint kell keresztyén leányt nevelni? In: Pázmány Péter válogatott munkái... i. m. 267–272. o.

[28] L. a témáról a máig egyik legátfogóbb művet: Fildes, Valerie: Wet nursing: a history from antiquity to the present. Oxford, Blackwell, 1988.

56. Azért szeretik inkább Anyák gyermekeket,
Mert tudgyák és ismerik mint saiát véreket,
Értik azokban lenni nékik töb részeket,
Hogy sem mint az Atyáknak, mert ök szülték őket.

57. Gyermekekis ez okon kedvelik Annyokat,
Legh nagyob indulattal hogy sem az Attyokat,
Az természet tanittya hogjr sok fáydalmokat,
Szenvettek ö érettek méhekben kínokat."[29]

Több versszakon át dicsőítette Török István is az anyatejes táplálás jelentőségét.

Ugyancsak a XVII. században, költeménye utolsó versszaka szerint 1689-ben íródott Felvinczy György már említett költeménye a jó gazdasszonyról. Ennek két szakasza, a 78. és 79. szól az anyák nevelési feladatairól, egyértelműen az ő kötelességükként megjelölve a gyermekek neveléséről való gondoskodást, főként a lányok esetében. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan a szerző azt írta, hogy folyamatosan felügyelni kell rájuk az édesanyáknak, és munkára kell nevelni őket, hogy sohase legyenek restek. A nevelésről általában pedig a költeményben ez, az intézményesült nevelés melletti meglepően elkötelezett kijelentés áll:

„Gyermeki ha vannak, Edgyikét is annak, Nem hadgya tudatlanúl:
Ha talál Ischolát, Nem szánnya a' Summát, Nem neveli parasztúl:
Nem tartya csak othon, Hanem vagy szeget von, vagy emberséget tanúl."[30]

Orczy Lőrinc csaknem évszázaddal később, 1760-ban született, fentebb már szintén említett *A' magyar szépekhezz* című költeménye találó és kifejező leírását adja a „szorgos anyákkal" kapcsolatos korabeli hazai elképzeléseknek. Ebben a költő az alábbiakat írta:

[29] Kolosi Török István: Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok... i. m.

[30] Felvinczy György: A' jo gazda-aszszonynak dicsireti... i. m. 122. o.

„Dítsérem, szeretem én azon Szépeket,
Kik tudnak nevelni Isteni Képeket,
Világnak, Királynak adnak Tsemetéket,
'S ezeknek példásan tésznek jó letzkéket..."[31]

Az anyasággal kapcsolatos egyik legfontosabb újkori forrás a hazai irodalomban Bessenyei György 1777-ben megjelent *Anyai oktatás* című könyve. A szerző ebben a műben többféle szempontból is leírta az anyai szerep jellemzőit és az édesanyák feladatait. Angol és francia olvasmányaitól elrugaszkodva (amelyekben apa, és nem anya szerepelt a levelek írójaként) a magyar szerző egy „anya" kezébe adta a tollat, akinek a levelei – áttételesen – mutatják, hogy mennyi gondot, feladatot jelent egy (leány)gyermek nevelése. Az írásmű számtalan olyan részletet tartalmaz, amelyek kiemelik az anya gyerekgondozásban, nevelésben betöltött szerepének fontosságát, tulajdonképpen azt, a korszakban gyakran hangoztatott véleményt, hogy szerepe, hatása fontosabb, nagyobb, mint az apáé. Hangsúlyozta, hogy a legjobb nevelést gyermekeinek azért tudja maga az édesanya megadni, mert ő áll azokhoz legközelebb, hiszen szíve alatt hordta őket. Az „anya" gondolatait „közvetítő" Bessenyei így írt: „Tudod, hogy a férjfiak csecsemő gyermekségektől fogva ifjúságoknak idejéig édesanyjoknak s dajkáiknak szerelmekhez s gondviselésekhez ragaszkodnak. A természet könyvének első betűit mi nyomjuk szívekre, melyeket onnan a legnagyobb viszontagságok is nehezen vagy soha többé ki nem törölhetnek. Így esett gyermekségek kezünkben, ifjúságokba szabadulnának ki jármunk alól..."[32] Bessenyei a legfontosabb, leányokba is átültetendő erénynek a vallásosságot tartotta, ennek külön fejezetet is szentelt a műben (II. levél). Kifejtette, hogy a nőnek a legfontosabb feladata az, hogy természettől való hivatását, azzal járó kötelességeit beteljesítse, és ez lényegesebb, mint a magasabb műveltségre vagy különböző mesterségekre törekvés. Így fogalmazott: „Olyan mesterségeket kell tanulnod csak, melynek természet szerint való gyakorlása nemmesterségeket, hanem vé-

[31] Orczy Lőrinc: A' magyar szépekhezz. (részlet) 1760.
[32] Bessenyei: Anyai oktatás i. m. 29. o.

led született anyai tulajdonságokat mutasson; és ha tapasztalod, hogy a tanult dolgokat származásodnak fundamentumában bé nem plántálhatod, hogy azok ott önként virágozván, gyümölcsöket hozzanak, mesterségre ne törekedj. Nincsen az emberi társaságban nevetségesebb magaviselet, mint (amilyent) az oly személyek mutatnak, kik természeti tulajdonságoknak minéműségéből ki akarván vetkezni, másba bujnak, melynek követésére elégséges erejek nincsen."[33]

Bessenyei nem hallgatta el az anyává válással járó testi-lelki megpróbáltatásokat sem. A VIII. levélben ezt a gondolatsort címezte Klarissának: „Ah, mennyi fájdalmat, mennyi rettegéseket szenvedünk érettetek! Mennyi titkos nyögéseket kell szenvednünk, míg gyenge testeteket kebelünkbe hordozzuk, rettegvén szivünkbe születtetéseteknek kétséges napjától. Édes, keserves nap, micsoda hányattatásban nem hozatik veled egy szülő anya, ki törődött szívének felével örömét várja, felével pedig utolsó szerencsétlenségét rettegi."[34]

1790 tavaszán Verseghy Ferenc, a magyar jakobinus mozgalom kiemelkedő alakja – a Claud François Xavier Millot (1726–1785) francia történész által írt történelemkönyv általa lefordított magyar kiadásának[35] elején – jelezte, hogy Millot munkáját *A magyar asszonyi nemzethez, úgymint a haza-gyermekek nevelőjéhez* címezi. Ebben többek között az alábbi gondolatokat vetette papírra az anyai hivatás fontosságáról: „Hazánk' leányai! Senkinek olly méltán e' könyvet nem ajánlhatom, mint Néktek, ha nemzetünknek nevelését a' Ti kezeitekben lenni meg-gondolom. (...) ... hogy-ha a' gyermek-nevelés ollyatén személyeknek kezeiben vagyon, a' kik a' tapasztaltt állapotokat mindenkor csak úgy tekéntik, a' mint őnékik azokat a' tudatlanságnak és a' babonának fajzati, az elő-ítéletek le-festik, nem pedig úgy, a' mint magokban vagynak: kitsoda

[33] Bessenyei György i. m. 43. o.

[34] Uo. 73. o.

[35] A világnak közönséges története. Irta frantzia nyelven Abbás Millot Ur, a lugdunumi academiának tagja. Első kötet: A' régi nemzetek. Hely nélkül [Pest], 1790. (Megjegyzés: Millot 1772–73-ban Leidenben megjelent eredeti könyveinek címe: Éléments d'histoire générale. Histoire ancienne. I-IV. Éléments d'histoire générale. Histoire moderne. I-V.)

nem láttya? Hogy a' rosz nevelés az igaz böltsességnek és így az állandó és valódi boldogúlásnak is nagy akadályokat tészen? A' helyett, hogy mostanában húsz egész esztendők alig elegendők arra, hogy azokból az elő ítéletekből ki-vaszkolódhassunk, melylyek a' mi dajkáinkról és nevelő mestereinkről reánk ragadtak: akkor ellenben, ha a' *jót* és az *igazat* édes anyáink' tejével bé-szophatnánk, leg-ottan, mihelyt férjfi-korunkra jutnánk, egyszersmind helyesen-gondolkodó *polgárok*-is és józan indulatú *emberek* lehetnénk."[36] Verseghy is úgy látta tehát, hogy a szoptatás és az anyai felügyelet mellett való nevelés kiemelten fontos, és ajánlásában a spártai anyákat hozta fel példának, utalva rá, hogy erős gyermekeket csak erős asszonyok nevelhetnek.

1791-ben kelt Komáromban Perlaki Dávid (1754–1802) evangélikus esperes könyve[37], amelynek gondolatait a szerző saját bevallása szerint külföldi könyvekből is merítette, mégpedig úgy, hogy az azokban talált szövegeket „szorosan se nem fordítottam, se mellette mindenekben meg nem maradtam"[38]. A könyvön érezhető Rosenmüller hatása, és a szerző maga említi elődei közül több neves pedagógiai gondolkodó alakját, akikre támaszkodott, például Locke, Rousseau, Fénelon, Rochow, Felbiger vagy Basedow nevét. Ez a mű, melyet Fehér Katalin „pedagógiaelméleti irodalmunk egyik korai, és igen becses darabjának"[39] nevezett – több olyan tanácsot is tartalmaz, amelyeket a szerző az anyáknak címzett. Több kortársához hasonlóan Perlaki felhívta a figyelmet a szoptatás fontosságára, és a kicsi gyermekeknél a szeretetteljes, de következetes (anyai) nevelés jelentőségére.

A XVIII. század közepétől kezve mind több és több, gyermekváráshoz és szüléshez, a csecsemőgondozáshoz, szoptatáshoz és

[36] Verseghy Ferenc: A magyar asszonyi nemzethez, úgymint a haza-gyermekek nevelőjéhez. In: A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 191. o.

[37] Perlaki Dávid: A' gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás, mellyet a' szüléknek és gyermek tanítók' s nevelőknek kedvekért összve szedegetett... Komárom, Weber Simon Péter Nyomdája, 1791.

[38] Perlaki i. m. I. 9. o.

[39] Fehér Katalin: Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek... i. m. (osz. n.)

gyereknevelséhez tanácsokat adó, az anyai szerepre felkészítő és ahhoz segítséget nyújtó, főként *orvosi könyv* is született Magyarországon.[40] Weszprémi István *A' kisded gyermekeknek nevelésekről való rövid oktatás* című, 1760-ban Kolozsváron megjelent munkája egyértelműen tükrözte Locke nevelési gondolatainak hatását, azt a gondolkodásmódot, hogy a test felszabadítása az ember egészséges személyiségfejlődése szempontjából fontos. A korabeli gondolkodásmód jellemzéséről Locke és Weszprémi írásai alapján Mester Béla az alábbi sommás megállapítást tette: „A testi szabadságra vonatkozó gyermekkori szabályokat a saját testre való reflektáltság felnőttkori regulái egészítik ki, egyszerre adva az egészség megőrzésére szolgáló testgyakorlati és dietetikai tanácsokat a magánéletben, és a társas viselkedéshez fogódzót adó higiénés és esztétikai regulákat. A jól kitapintható cél a szabad testben szabad szellemmel fölnövő, ezért testéhez reflektáltan viszonyuló, felvilágosult felnőtt; a célközönség a város értelmisége."[41] Locke *A' gyermekek' neveléséről* című műve a korszakban magyar fordításban kétszer is kiadásra került, borosjenői Székely Ádám fordításában: 1771-ben és 1829-ben. Az előbbi Kolozsváron[42], a második Budán, Burián Pál kiadásában, *Az erkölcsi nevelésről* címmel.

Kiss József fentebb idézett katekizmusa[43] egész szövegén is végigvonul ez a téma, és a III. fejezetben külön is kifejtésre kerül a gyermekápolás és -nevelés. A szerző a pólyázástól a járástanításig minden lényeges kérdést érintett, hangsúlyozta a gyermek,

[40] Ezekről részletesen l. pl.: Friedrich Ildikó: Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2002. Libri Historiae Medicae 112–135. o. és 141–143. o.

[41] Mester Béla: Ideggyengeség és hipochondria. In: Gurka Dezső (szerk.): Egymásba tükröződő emberképek… i. m. 89. o.

[42] Megjegyzések: 1. A kötet eredeti címlapján római számmal 1769 szerepel kiadási évként, ugyanakkor a nyomtatás esetében arab számokkal az 1771-es év. 2. Székely Ádám a művet nem angol eredetiből, hanem Pierre Coste francia kiadásából fordította. L. erről: Németh S. Katalin: „Petrárchának ezen jeles szavai". Székely László Petrarca-fordításai. In: Jankovics József (főszerk.): „Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX születésnapjára. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. 192. o.

[43] Kiss József: Egészséget tárgyazó katechismus… i. m. (osz. n.)

mint önálló lény fontosságát, a szülői odafigyelés, a tisztaság, a mozgásszabadság kiemelkedő szerepét. Fellépett a gyermekmunka, a gyermekbántalmazás ellen, és külön részeket szentelt az iskolábajárás méltatásának, az iskolaépülettel szemben támasztott egészségügyi követelmények részletes kifejtésének.

1802-ben látott napvilágot Zsoldos János (1767–1832) Veszprém megyei főorvos nőgyógyászati könyve, az *Aszszony orvos*, amelyben a női betegségek leírása és gyógymódja ismertetése mellett hosszas részeket szentelt a várandósság, a szülés és a gyermekágyas időszak, illetve szoptatás témájának is. Művét olykor történeti és költői szépségű gondolatok is tarkítják, ezt láthatjuk abban az alfejezetben is, ahol az állapotos nőkkel szemben elvárt viselkedésről írt. Ebben sommásan megfogalmazta azt, hogy mit gondol magáról az anyaságról, amit kortársahoz hasonlóan a nő mindennél fontosabb és felemelőbb hivatásának tartott. Többek között ezt írta: „Az a' szenvedés, mellyet az Aszszonyok az Embernem szaporodásáért türnek, az a' haszon, mellyet szenvedések által munkálódnak, az a' méhmagzat, melly az Embertársaságnak reménylett jövendőbeli Tagja, 's edgyik fenntartója fog lenni, kivánja, hogy a' jó aszszonyok mindenkor, a' terhesek pedig mindnyájan tekintetbe, betsbe, és kiméllésbe tartassanak. Tselekedték ezt eleitől fogva minden pallérozottabb Nemzettségek, és a' Terhesek eránt még közönséges Törvénnyeikben-is kiméllést, és tiszteletet mutattak."[44] A szoptatásról másokhoz hasonlóan úgy gondolkodott, hogy az az édesanya feladata, és csak akkor szabad dajkára bízni, ha valami miatt nem tud szoptatni a nő. A dajkákról ő is úgy vélte, hogy megválasztásuk csak igen körültekintően történhet, mert testi és jellembeli tulajdonságaik átszivárognak a tejjel a gyermekbe, és ezt abból a tanításból vezette le, hogy az ember temperamentuma az elfogyasztott ételektől függ. Sok elődjéhez és kortársához hasonlóan óvott a beteges és erkölcstelen szoptatóasszonyoktól, és többek között az alábbi példát hozta: „Hogy a' gyermekek dajkáik' nyavalyáit bé-szivhattyák arra példát a' mai Világba keresnem nem-is szükséges, minthogy kivált

[44] Zsoldos János: Aszszony orvos i. m. 170. o.

népesebb Városokban már 5. 's 6. esztendős gyermekek közt nem ritkaság frantzuból eredt nyavalyásokat, idő nap előtt bujálkodókat látni..."[45] Pálfi Melinda egy tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy a könyv ugyan a nők gyógyításáról, a női testről szól, a szülésről és a gyermekápolásról szólt, ám a szerző nem a nőknek címezte ismertetéseit, hanem más (férfi) orvosoknak. Ez a korszakban sajátos vonás, hiszen az orvosi-gyógyszerészeti képzés intézményesülésével párhuzamosan a (női) testről, gyógyításról való női tudás háttérbe szorult, másodrendűvé vált.[46]

Ugyancsak 1802-ben Őry Fábián László átültetésében jelent meg Pozsonyban Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) könyve[47], *Az anyákhoz való jótanács a gyermek testi nevelésének nevezetesebb pontjairól* címmel. A fordító – ellentétben az imént említett Zsoldos-féle könyvvel – munkáját egy édesanyának, Nagyajtai Cserei Ilonának (idősebb Wesselényi Miklós feleségének) ajánlotta. Cserei Ilona más források szerint is kiemelten figyelt fia, ifjabb Wesselényi Miklós nevelésére, hiszen közismert, hogy 1809-ben, fia 13 éves korában egyik rokonától, Teleki Lászlótól is kért tanácsokat, aki el is küldte neki kisebb módosításokkal azt, a kéziratban maradt munkáját, amit még 1796-ban írt a saját fiai nevelőjének *Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében* címmel.[48]

A reformkor hazai sajtójában is gyakran foglalkoztak a cikkírók azzal a kérdéssel, hogy milyen is a jó anya, melyek a legfontosabb feladatai gyermekei nevelése, ápolása vonatkozásában, és megfogalmazódott az a kérdés is, hogy hogyan lehet a leányokat anyává nevelni, azaz az anyasághoz tartozó feladatokra a lányokat már gyerekkoruktól kezdve felkészíteni. 1825-ben a debreceni

[45] Uo. 401. o.

[46] Pálfi Melinda: Női tudásformák egy 18. századi férfi diskurzusban. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, Miskolc, IV. évfolyam, I. szám, 2009.

[47] Eredetileg: *Hufeland, Christoph Wilhelm:* Guter Rath an Mütter über die wichtigsten Punkte der physischen Erziehung der Kinder in den ersten Jahren. Berlin, 1799.

[48] L. erről részletesen: Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Erdélyben a XVIII–XIX. század fordulóján. Magyar Pedagógia, 1993/3–4. 150. o.

református főiskolán tartott székfoglaló beszédében[49] Zákány József (1785–1857) a nevelésről szólva azt mondta, hogy annak feladata elsőként az édesanyákra hárul, akik csak akkor nevelhetik jól gyermekeiket, ha műveltek, és nem csak „iminnen-amonnan összekapkodott nyelvbeli, muzsikai, asszonyi munkai kevés esméreteket" kapnak. Több kortársához hasonlóan a neveléstan professzora is kritikával illette a lánynevelést, és fontosnak vélte annak megreformálását. 1827-ben a Felső Magyar Országi Minerva egy hosszas cikkben idézte Herepei Károly református lelkész egy halotti beszédét, aki a női virtusokról szólva többek között részletesen kifejtette azt is, hogy milyen feladatai vannak egy feleségnek és édesanyának. A nő legfőbb erénye, ha férjhez megy, a hűség. Szerinte a nők általában azért hűségesebbek a férfiaknál, mert „nékiek a Férjfiakra több szükségek vagyon..."[50] Kiemelte még az engedelmességet, habár ezzel némi ellentmondásban arra biztatta a nőket, hogy kiismerve férjük gyengéit és hibáit, tanuljanak meg uralkodni azok felett. A békesség-tűrést, a kedvességet és a nyájasságot is feleségi erényeknek tartotta, mint elengedhetetlen feltételeit a „házi élet örömeinek". A férfiaktól hasonlókat nem kívánt, sőt ilyen mondatokat szőtt beszédjébe: „A' Férjnek komor homlokán szabad ollykor-olykor ránczoknak is lenni. Az aszszonyét ez egészszen eldísztelenítené."[51] Az anyai hivatást Herepei – sok kortársával együtt – a nő rendeltetésének tartotta. Enélkül szerinte a nő csak „eggy szép és czifra mobilia", és ez a legszebb hivatás a világon. A gyermekek ápolását és nevelését (ez

[49] Zákány József: Rövid beszéd, melyet a nevelés tanító-széke legelső megnyitása alkalmatosságával hivatalába való beállíttatásakor tartott a helv. vallást tartók debreczeni nemes collegiuma oratoriumában Nov. 13. napján 1825. Debreczen, 1825. (Megjegyzés: A művet elemezte: Pukánszky Béla: Egy feledésbe merült magyar pedagógus – Zákány József (1785–1856) kísérlete az első magyar nyelvű neveléstudományi rendszer megteremtésére. Pedagógiai Szemle, 1984. 11. sz. 1099–1105. o.)

[50] D. M.: Az Aszszonyi Virtusokról. Felső Magyar Országi Minerva, 1827. Júniusz 1257. o.

[51] Uo. 1258. o.

utóbit különösen leánygyermekek esetében) a prédikátor egyértelműen anyai feladatként említette.[52]

Staut József főhadnagy egy írásában nagyon hasonló gondolatokat fejezett ki, mikor úgy fogalmazott, hogy az anyák feladata kiemelkedő, hiszen messzebb terjed a hatása, mint általában gondolják, különösen leánygyermek tekintetében. Szerinte „mindennemű gondolkozás mód, minden esméret, minden oktatás végetlen gyökeret ver a leány' szívébe, mellyet az anya közöl véle, 's gyönyörü gyümölcsöket hozand."[53] Figyelmeztetett azonban arra, hogy a fő az erényes életre nevelés, az arra való szoktatás, hogy a leány a neki kijelölt korlátok között maradjon, „mert semmi sincs nevetségesebb, mint azon aszszony-személy, ki olly rollét akar játszani, melly mind természettől, mind rendeltetésétől idegen."[54] A korszakban - hasonlóan, mint a történelem során annyiszor, a XVIII. századtól pedig különösen gyakran - folyamatosan taglalták a lapok azt a kérdést is, hogy szabad-e, vagy milyen esetben a gyermekek táplálását dajkákra bízni. A Felső Magyar Országi Minerva egyik 1830-as száma például azt írta, hogy az a rossz szokás harapódzott el Magyarországon is, hogy egyre több nő fogad szoptatós dajkát a csecsemője mellé akkor is, ha ezt nem indokolja semmi, sokaknál ez a jó vagyoni helyzet kifejeződése, és már a „kalmárnék és mesterembernék" is dadát kívánnak. A szerző szerint ez nem helyes, hiszen „az anyák, midőn gyermekeik szoptatásánk terhe alól magokat könnyen felszabadítják, eggyik legszentebb s' ollyan kötelességöket hágják által, mellyet a' Teremtő maga mélyen béoltott szívökbe".[55] Csakúgy, mint sokan az ókori görög és római szerzők közül[56], a cikkíró is „több mint hi-

[52] Uo. 1259. o.

[53] Staut Jó'sef: Egy két szó a' Nevelésről. Felső Magyar Országi Minerva, 1830. Aprilisz II. k. 4. füzet 48. o.

[54] Uo. 48. o.

[55] A' szoptatós dajkák ellen. Felső Magyar Országi Minerva, 1830. Juniusz II. k. 6. füzet 220. o.

[56] L. erről részletesen: Fildes, Valerie: Wet nursing... i. m.; Lloyd deMause: Sending to a wet nurse as a delegate of the destructive grandmother. In: Uő: The Emotional Life of Nations. New York, Karnac Books, 2002. 320-326. o.; Fildes, Valerie: The Culture and Biology of Breastfeeding: An Historical Re-

hető"-nek tartotta azt, hogy a dajka jelleme is átszivárog a tejjel a gyermekbe, már csak ezért is elvetendő a dajkák alkalmazása. A jó anya tehát szerinte feltétlenül az a jellemes, odaadó asszony, aki a gyermekét maga szoptatja.

A Fillértár című újság egyik 1834-es cikke azt taglalta, hogy milyen nagy befolyással vannak az édesanyák fiaik jellemének alakulására. A cikkíró szerint nem csak az apák, de az anyák is sokat tehetnek azért, hogy gyermekük csendes, meggondolt, jámbor és jó erkölcsű ember legyen, sőt, fiúk esetében az anyai hatás még fontosabb. A szerző ezt így foglalta össze: „ (az anya) soha ne feledkezzék arról, mennyi jót eszközöl gyermekeiben, jelesen a' fiúkében, saját ájtatos életpályája, iparja, rendszeretete, csinossága 's takarékossága; mert a' fiú anyjához inkább szít mint apjához; amannak szelíd módja jobban hat sebes érzetire, 's fékezi vad szenvedélyit; tanácsa, vigasztalása, intése mély gyökeret ver szivében, 's nem felejti, mit javára mond 's teszen."[57] Kiemelkedő példaként Mátyás király, Goethe és Klopstok esetét említette, akikre az édesanyjuk (utóbbira a nagyanyja) tett jelentős hatást nevelkedésük során. Ugyanez a lap egy későbbi számában azt írta, hogy az anyai hivatás a legnagyobb dolog a világon. „Az emberiségnek egyetlenegy tökély adatott 's ezzel csak a' nő bír, mert az a' tökély az anyai szeretet. Ez valódi szikrája az Istenségnek, mert minden haszonleséstől és önségtől ment. Hasonlít az anyai szeretet azon férjfihoz, ki tölgyet ültet; ő ennek árnyában alig ha fog nyugodni, de a' tölgy megnő 's diszesíteni fogja az Isten' földét..."[58] Az anyai szerepet a szerző tehát az isteni teremtés részeként, legmagasztosabb feladatként láttatta, és az írás végén ezt nevezte a nő valódi rendeltetésének.

Ekkoriban írta *Nőjogtan* című, általunk már említett művét a sárospataki Nyíri István. Ennek 22–25.§-a a szülők kötelességei-

view of Western Europe. In: Stuart-Macadam, Patricia – Dettwyler, Katherine A. (eds.): Breastfeeding. Biocultural Persectives. New York, Aldine de Gruyter, 1995. 101–126. o.

[57] Az anyák' befolyása fiaik' gondolkozásmódjára. Fillértár, Pozsony, 1834. 1. évf. Mártius 8. 11. o.

[58] Gondolatok a' házas életről. Fillértár, Pozsony, 1834. 1. évf. November' 1. 279. o.

ről szól. Ez, kora több más írásától eltérően, a gyermekek táplálását és felnevelését a *szülőpár* feladataként említi. Utalt rá, hogy ha csak „hideg okoskodás" alapján kellene dönteni, akkor az apák könnyen a nők kötelességei közé sorolnák a gyermek táplálását, márpedig az mindkét nembelieknek feladata. Természetesen elismerte, hogy az édesanya szülés után olyan szeretetet érez ösztöneiből fakadóan a csecsemő iránt, hogy arról gondoskodik, és ez akkor is megtörténik, ha dajkát fogad mellé, nem csupán ha ő maga szoptatja.[59] A férj pedig szerinte már csak azért is gondoskodni fog a gyermekéről, mert az „szeretett nőjéhez tartozó", és mert látta, milyen szenvedéseken ment át az asszony, mire a kicsi megszületett. „És mivel az ember minden tárgyat érteni, azokra értelmét fordítani, 's velek úgy bánni igyekezik, mintha azokkal értelmét közölni akarná: következik, hogy a' szülék, magokhoz hasonló kisdedökkel természet szerint úgy fognak bánni, mint értelmesíthetővel. És így őket értelmességre nevelik."[60] Kiemelte, hogy a szülőknek nem csak kötelességeik, de jogaik is vannak a gyermekekkel kapcsolatosan, és szerinte éppen ez is alátámasztja, hogy az apáknak is gondoskodniuk kell utódaikról, hiszen ha nem tennék, a velük kapcsolatos jogok is csak a feleségüket illetnék. Nőjogi szempontból igen korán fogalmazta meg azt, hogy a házasságkötés – mivel nem „állati indúlatok' kielégítése", hanem „emberi szerkezet" – olyan jogi lépés, amely nem teszi lehetővé azt, hogy egyik fél a másik jogaival visszaéljen. Igen korszerű módon fejtette ki azt, hogy a társadalomnak – ahhoz, hogy „népesedését fenntartsa" – törvényekkel kell garantálni a szülés segítését és magát a gyermeknevelést. Ez utóbbit úgy, hogy ki kell mondani „a' szülei nevelés' kötelességét mind a' két szülékre nézve", és síkra szállt amellett is, hogy a törvényhozóknak kötelességük „a' szüléknek gyermekeiktől akármi szín alatt való megfosztásait teljes erővel megakadályoztatni"[61].

Nyíri István értekezésének alapgondolata (vagyis mindkét szülő gyermeknevelési felelőssége) azonban szinte egyedülálló a kor-

[59] Nyíri István: Nőjogtan... i. m. 121. o.
[60] Uo. 122. o.
[61] Uo. 123. o.

szak hazai irodalmában. Mint a korábbi évszázadokban, a reformkor legtöbb kútfőjében is az szerepelt, hogy a gyermek táplálása és nevelése (legalább is kisebb korában) az anyák dolga.

Herepei Gergely református lelkész egy halotti beszédében – kiemelve az édesanyák óriási társadalomformáló szerepét – 1836-ban azt fogalmazta meg, hogy „az anya a serdülő emberiségnek hazája, oskolája, világa s mindene", és síkra szállt az anyák műveltsége, jellemnevelő feladatai mellett éppúgy, mint az anyatejes gyermektáplálás mellett. Kifejtette azt is, hogy mindennek érdekében másfajta leánynevelésre, nőnevelő intézetek felállítására van szükség, mert ez a családoknak és az egész hazának is érdeke.[62] Schoepf Merei Ágoston (1805–1858) is hasonlóan vélekedett egy 1844-es röpiratában, és gyermekorvosi tapasztalataiból (sok beteg kisgyerek szomorú példájából) merítve szorgalmazta a leendő anyák testi nevelését. Ő is kifejtette, hogy ha az anya egészséges, akkor a kisdedek legjobb tápláléka az anyatej.[63]

A reformkori Magyarországon számos olyan egyházi prédikáció is megjelent nyomtatásban, amelyek az édesanyák feladatairól szóltak. (A közvélemény befolyásolásával, a szélesebb néprétegek felvilágosításával, szószékről történő erkölcsi nevelésével kapcsolatosan természetesen a csupán elhangzott, és tartalmukban, szövegüket illetően ma már nem, legfeljebb csak nyomokban rekonstruálható szentbeszédeket is meg kell említeni, mint a korabeli nevelés- és művelődéstörténet nagy fontosságú elemeit.) A prédikációs gyűjtemények között több, külföldi művekből lefordított olyan kötet-együttes is említhető, mint a Surjánszky Antal szerkesztésében 1843–45 között négy kötetben megjelent *Ka-*

[62] Idézi: Fehér Katalin: „Neveljünk polgárokat!"... i. m. 31. o.

[63] Schoepf Auguszt: Néhány szó ártalmasan megalapult ártalmas gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz. Pest, Landerer és Heckenast, 1844. Idézi: Fehér Katalin: „Neveljünk polgárokat!"... i. m. 79. o. (Megjegyzés: A mű Schoepf négy oldalas ajánlásával együtt megtalálható volt Széchenyi István könyvtárában, aki a neves orvos nagy tisztelője volt. L. erről: Radó István: Gróf Széchenyi István könyvtárának töredéke Sopron sz. kir. város közkönyvtárában. Magyar Könyvszemle, 1938. április-június, LXII. Harmadik folyam 2. füzet, 120. o.)

lászat a' legjelesb német katholikus hitszónokok egyházi beszédeiből[64] című munka. Ebben a válogatásban is – hasonlóan sok korábbi és későbbi hitszónoklathoz – a nők, az anyák számára legfőbb ideálként állított nő a Szűzanya volt. Egy szerző például így írt Mária követéséről: „Vajha az asszonyi nemben mindig több és több tanítványt nyerhetne!"[65] A gondos asszony, a jó anya, az erkölcsös nő vonatkozásában a beszédekben gyakran idézték Pál apostol leveleit (különösen az efezusbeliekhez írt gondolatait), és minduntalan leszögezték, hogy a férfi és a női szerepek között jelentős, „természettől való" különbségek vannak. Egy esküvői szertartásra ajánlott korabeli prédikációban például ez állt: „Önt különösen, mint családatyát illeti az uraság, melly nem ismer szigoruságot, melly nem terhel. Önre mint nőre nézve tetsző maga átadása, férje' szeretteli uraságának engedékeny alávetése"[66].

Az értekezésünkben már többször említett, külföld-majmoló, pazarló és lusta nőkről írott Nagy Ignác-féle 1843-as cikk, *Az arszlánnő* is érintette az anyaság, a szoptatás és a dajkaság kérdését. Ő „társasági viszonyaink egyik legmélyebb sebének" nevezte azt a szokást, hogy az anyák dajkához adják gyermekeiket, ugyanakkor rámutatott azokra a társadalmi problémákra is, amelyeknek következménye például az, hogy sok leányfejjel szült nő nem tud önállóan gondoskodni a gyerekéről.[67]

Az anyai hivatás magasztalása és a gyermeknevelési feladatok taglalása a szabadságharc utáni időszakban sem hiányzott az újságok hasábjairól, a beszédekből és röpiratokból, és alapvetően a szemlélet sem változott, csak a hangnem. Vagyis: a gyermekek ápolását, nevelését (ez utóbbit a lányok esetében kiemelten is) a szerzők többsége az édesanyák feladatának tartotta, és mindezt még emelkedettebb, még hazafiasabb módon tárgyalták, mint 1848 előtt. A reformkorhoz hasonlóan, még annál is inkább a re-

[64] Surjánszky Antal (szerk.): Kalászat a' legjelesb német katholikus hitszónokok egyházi beszédeiből... i. m.

[65] Gyümölcsöző boldogságos Szűz Mária' ünnepére. In: Surjánszky i. m. IV. k. 73. o.

[66] Esketési beszéd Művelt jegyesekhez. In: Surjánszky i. m. III. k. 250. o.

[67] Uracsok, arszlánnők... i. m. 114–115. o.

zignált korszakban többen a magyar anyákat tartották képesnek arra, hogy megmentik és felemelik a nemzetet. A Családi Lapok című újság 1852-es indulásától kezdve fontosnak tartotta, hogy az anyai hivatásról, az anyák nevelési feladatairól szóljon. Szabó Imre (1814–1881) *Anyai emlék* címmel közölte akkor készülő, *A falu őrangyala* című regényének[68] egy hosszabb részletét. Szabó Imre (aki élete későbbi időszakában püspök és akadémiai tag is lett[69]), a *Katholikus Néplap* alapító szerkesztőjeként, a *Religio és Nevelés* cikkírójaként csakúgy, mint különböző népies elbeszélések, színdarabok szerzőjeként elsősorban a falusi népesség erkölcsi nevelését tűzte ki célul.[70] Ebben, a lapban közölt regényrészletben azt fogalmazta meg, hogy a nő rendeltetése a szeretet és az anyaság. Szerinte az édesanya gyermekei iránt érzett szeretete messze túlszárnyalja az apáét, és éppen ez a túláradó szeretet teszi a nőt sok tekintetben a férfi fölé. Az anyák lánynevelési feladatairól ezzel teljes összhangban azt írta, hogy azokat az anyai és háziasszonyi feladatokra kell felkészíteni, tudományokat tanító oktatásukat, zenére, táncra és idegen nyelvekre való felkészítésüket nem tartotta kívánatosnak a katolikus szerző, főként az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó lányok esetében. „Szegény sorsban született leánynak orsó, tü, főzőkanál illik kezébe. Bár a birtokosabb családok leányainál is erre volna a fő gond. Mindig sajnos félszegség az, ha a leányokat erővel tudósokká, énekben, tánczban, zongorában müvésznőkké akarják nevelni. A nőt nővé, a család anyjává, középpontjává kell nevelni. Szép a müvészet. A zene, az ének nemesiti a szivet, a tisztes táncz egészségére válik a testnek. Mindezt tudni jó, módjával gyakorolni szép és hasznos. De mégis, nem malasztja, mint lenni kellene, hanem átka a háznak az ollyan nő, ki egyebet nem tud, mint nehány órai piperkőzés után a zongorához

[68] Szabó Imre: A falu őrangyala. Eger, 1862.

[69] Arcképes életrajzát, papi munkásságának, írói pályájának összefoglalást l.: a-ch.: A szombathelyi püspökség százados ünnepe. Vasárnapi Ujság, 1877. augusztus 19. XXIV. évf. 33. sz. 513–515. o.

[70] Művei, például ez a regény megtalálhatók voltak a XIX. század végi népkönyvtárakban, miként például Papp Ivánné is írta az Adalékok az alföldi olvasókörök és népkönyvtárak történetéhez 1890–1914. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Budapest, OSZK, 1958. 289. o.

ülni; ki csak a tánczteremben érzi otthonosnak magát; a háztartás teendőivel pedig nem törődik, azt sem nem szereti, sem nem érti. Az illyen nő minden lehet, de a családi boldogság angyala nem lehet soha!"[71]

Egy későbbi cikkben ugyancsak 1852-ben azt emelte ki a szerző, R. J., hogy a romlott világ, a „fölvilágosodás, testvériség, humanismus és egyéb, szebbnél szebb czimek alatt" magát a szívekbe csempésző „korszellem" mind jobban kiirtja a hitet, meggyengíti a kereszténységet, éppen ezért óriási szerepe van a keresztény édesanyáknak, hogy gyermekeiket vallásos szellemben, a régi értékek tiszteletére neveljék.[72] Campan és De Maistre gondolatait idézte, akik Franciaország felemelését az anyáktól várták. A cikkíró az anyák szerepét és hivatását teljesen az apáké és a nevelőké elé állította. A vallásos életvitelre, a szeretetre, az erkölcsösségre szoktatás az első évek családi nevelésén múlik. Az anyák nevelési feladatait a cikkíró azonban nem csupán pozitív tartalommal megtöltve sorolta (ti.: a gyermekek „jó illatú virágok Isten kertjében", akiket „az anyai gondosság ápol", az anyai „jámborság öntözget"; hanem azt is kiemelte, hogy amit az anya elmulasztott a gyermeknevelésben, azt csak ritkán lehet helyrehozni, az "anya okozta csorbákat aligha kiköszörülik".[73] A század több szerzőjéhez hasonlóan tehát ez a cikkíró is az anyákat tette elsősorban felelőssé a nevelésért, sőt, végső soron a teljes nemzeti haladásért és az emberiség boldogulásáért, jövendőjéért. Summázatként így fogalmazott: „Gyermekeink mindazon erényekkel, tudományokkal és egyéb jó tulajdonságokkal tündöklendnek, mellyeket tőlünk öröklöttek; de mindazon hibákat, bünöket és szenvedélyeket is megőrzendik, mellyeket bennök kijavítani, vagy fékezni annak idején elmulasztottunk. Szóval: az államnak jövendő polgárai erényesek leendnek, vagy kicsapongók; a hazát boldoggá teendik

[71] Szabó Imre: Anyai emlék. Családi Lapok, I. évfolyam II. félév 4. szám 1852. augusztus 31. 189-190. o.

[72] R. J.: A nőnem befolyása az emberi társaság polgáriasodására. Családi Lapok, I. évfolyam II. félév 7. szám 1852. Oct. 15. 297-298. o.

[73] Uo. 300. o.

vagy megdöntendik: a mint őket gyermekkorukban jól vagy roszszul neveltük."[74]

Ugyanez a lap 1853-ban cikksorozatot közölt *Nőnevelési levelek (Anyák számára)* címmel. Ennek már első részében szerepelt az a gondolat, hogy a lányok esetében az édesanyát még a legbölcsebb atya sem pótolhatja, és a szerző („Julia") kiemelte a rendezett, keresztényi családi élet fontosságát, ezt nagyobb nevelő erőnek tartotta, mint bármilyen iskola vagy egyéb társadalmi intézmény szerepét. A cikkíró szerint az anya és gyermek kapcsolata a világ legerősebb köteléke, „nincs hasonló érzelem, és egyedül ez kiséri az embert egész a sirig".[75] Szerencsétlennek, kereszténytelennek és „természetlennek" nevezte a szerző azokat az anyákat, akik nem szoptatják a gyermeküket, és „idegen bérenczekre bizván kifejlésöket, neveltetésöket, kormányzásukat, csak különös kegyből, tán minden két-három hétben egyszer meglátogatván őket..."[76] élnek. Következő levelében Julia Unger dietétikai művére hivatkozott, és idézte Tertulliánust is az anyai feladatokkal kapcsolatosan.[77]

Ugyanebben az évben a lap Klezsó József (1820–1860) szerkesztő anyáknak szánt tanácsait is közölte, aki a valláserkölcsi nevelés tekintetében kiemelte az anyák szerepét, akik nélkül az egész keresztény világ elvadul, és akik arra hivatottak, hogy a „szív neveléséről" gondoskodjanak. Szerinte rossz nevelési irány az, hogy az anyák gyermekeiket csak „tudományokra" tanítják, ha erkölcseik kimunkálására nem figyelnek oda. Idézte Maréchal asszony művének főbb gondolatait, így összegezve azok lényegét: „Ha igaz, hogy a társadalom veszedelemben van, ugy azt a bölcsészek és moralisták nem mentendik meg; ellenben az anyák akarata több mint elégséges arra, hogy azt másodszor is az övényből kiragadják. (...) A jövendő nem az ujitók szép rendszereiben, hanem a nő-

[74] Uo. 303. o.

[75] „Julia": Nőnevelési levelek. (Anyák számára) I. Családi Lapok, 1853. April. 15. Második évfolyam, I. félév 7. szám 311. o.

[76] Uo. 311. o.

[77] Uo. 313–316. o.

ben fekszik, melly gyermekét térdin tartja, s neki az első tanításokat adja. Forduljunk e nőkhöz és téritsük meg őket; hóditsuk meg zászlainkhoz - másként semmi remény nem lehetséges."[78] Soraiból kitűnik, hogy az anyák szerepét Klezsó nagyon felmagasztalta, és hatékony nevelői működésüket csakis úgy tudta elképzeni, ha buzgó és elkötelezett keresztények.

1855-ös írásában Podmaniczky Frigyes éppúgy, mint előtte és utána sokan, az anyaságot tartotta a nő legfontosabb hivatásának. A korszak kiábrándult hangulatát, ugyanakkor bizakodását jól jeleníti meg a tőle vett alábbi idézet: „Nehéz megoldásu ugyan az anyai hivatás és feladat, de szép és tisztességes; kétszeresen az, ha süker korázza ügyekezetét. A haza neki köszönheti polgárait, neki köszönheti legnagyobbrészint, ha lelkes, s e mellet józan emberek keletkeznek, kik támogatva a roskadozni akarót, megmentik az összezúzott hajónak legalább vázát."[79] Ugyanerre az évtizedre, saját gyermekkorára, szüleire emlékezett memoárjában Jászai Mari, aki írásműve természeténél fogva az anyaság, a gyermeknevelés árnyoldalait is bemutatta, nem csupán pátosszal szólt az anyai hivatásról. Emlékei szerint édesanyja, aki sok gyermeket szült, nagyon nehéz életet élt: „1853-ban költöztünk be Győrbe. Nőttek a gyerekek és fogyott a kenyér. A büszke, nemes Keszey Julianna nem panaszkodott. Szoptatott, főzött, mosott, varrt reánk és hordta az ebédet az ura után oda, ahol az éppen dolgozott. Az ötödik gyerek után lankadni kezdett acélos ereje. Levágta „földet söprő" aranyhaját, mert „nem ért rá megfésülni". A *fiait* kellett reggelenként az iskolába készíteni, hogy azok ne csak a „legokosabbak", hanem a „legcsinosabbak" is legyenek..."[80]

Döblingi tartózkodása alatt vetette papírra Széchenyi István azokat a gondolatokat az idős asszonyokról (anyákról), amelyek életében már nem, csak 1875-ben jelentek meg a kéziratairól szer-

[78] Klezsó József: Tanácsadás az anyáknak. A sziv első nevelését illetőleg I. Családi Lapok, Második évfolyam II. félév 4. szám 1853. Augustus 31. 165. o.

[79] B. Podmaniczky Frigyes: Szerelem, szeretet és hölgyeink. Család könyve. Pest, 1855. I. évf. 9. o.

[80] Jászai Mari emlékiratai... i. m. 6. o.

kesztett *Önismeret* című kötetben. Soraival mélységesen elítélte azokat a fiúkat, akik édesanyjukat nem tisztelik, annak szavát nem fogadják meg, és rá csak mint „vénasszonyra" tekintenek.[81]

Feleségek és anyák a dualizmus idején

A XIX. század végén nagyot fordult a világ. A nők élete Európa-szerte jelentősen megváltozott. Mint azt már bemutattuk, hazánkban is fontos lépések történtek a nőemancipáció különböző területein, a nők minden korábbinál nagyobb számban léptek ki a munka világába, növekvő számban voltak jelen a középiskolákban és egyetemeken, és ott találhatjuk őket a századforduló táján számos sportág művelői között és a legtöbb nyilvános társadalmi eseményen. Jelentős részük azonban a XIX. század végén – jóllehet többé-kevésbé átalakult keretek között – továbbra is feleség és édesanya volt és olyan asszony, akire tetemes háztartási teendő és a gyermeknevelés legtöbb feladata is hárult. Fábri Anna azt írta minderről, hogy a század második felének jellemzője: „a lányok többsége férjhez megy, és lehetősége van betölteni a számára hagyományosan adott hármas szerepkört: feleség lesz, háziasszony és anya. A nőknek ez a hármas feladata ugyan megmarad (...), ugyanakkor számos vonatkozásban változást figyelhetünk meg a házi szerep tényleges mindennapjaiban."[82] A technikai és tudományos fejlődés, az óvodai-iskolai hálózat szélesedése, a kórházi betegápolás kereteinek bővülése, a készételeket, készruhákat árusító üzletek terjedése, a közlekedési változások mind-mind hozzájárultak a nők otthoni teendőinek, a háziasszony-feleség-anya hármas szerepkör feladatainak minőségi átalakulásához.

A nyomtatott forrásokból kirajzolódó „ideális nő" a korszakban egy olyan feleség volt, aki vezette a háztartást; nem csupán hozománnyal bírt, de a házasságkötés után is egész életében takarékoskodott; csinos és ápolt volt, és férje, gyermekei küllemére

[81] Széchenyi István: Önismeret. (Döblingi kézirataiból) Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., 1875. 32–33. o.

[82] Fábri Anna (szerk.) A nő és hivatása II. i. m. 53. o.

is ügyelt; nem volt pletykás és erkölcstelen; magát folyamatosan művelte, hogy férjének kellemes beszélgetőtársa legyen; és női mivoltához az elvárások szerint az is hozzátartozott, hogy gyermekeket szüljön és neveljen. A különböző női szerepek minél sikeresebb teljesítéséhez meglehetősen sok tanácsadó mű született, ezek sem tudták azonban áthidalni vagy megoldani azokat a társadalmi-gazdasági problémákat, amelyek a korabeli nők és családok életét nehezítették. Az újságokban szereplő mosolygós, karcsúra fűzött divathölgyek, az ünnepelt gyönyörű színésznők, a főúri családok luxus körülmények között élő tagjai, azaz a nyugodt, „ideális anyák", a tökéletes házaspárok és a mintafeleségek általuk közvetített képe a korabeli Magyarország asszony-milliói számára sok esetben csupán részlegesen követhető modellnek, illetve elérhetetlen ábrándnak bizonyult.

Katolikus lelkészek prédikációiban gyakran az is konkrétan kifejezésre került, hogy az alázatosság, az isteni és felebaráti szeretet, az engedelmesség és tűrés, az imabuzgóság a nők legfőbb erényei, és jóllehet, általános gondolat volt, hogy a szüzesség fontosabb a házasságnál[83], ez utóbbit is igen lényegesnek vélték, a szaporodó vadházasságok és a szabad szerelem ellenpontjaként, mint a vallásos élet kívánatos társadalmi keretét. Azokat a nőket, akik nem apácák lettek, elsősorban anyaként és odaadó feleségként látták és szólították meg a prédikátorok.[84] Vincze Alajos (1839–1919), aki kora jelentős egyházi írója, több katolikus lap, például az első hazai katolikus hetilap, a *Népújság*[85] munkatársa volt, 1877-ben így fogalmazott beszédében: „E szóban: anya, a nőnem legszebb, legmagasztosabb hivatása van kifejezve. (...)

[83] Ezt az álláspontot a XIX–XX. század fordulójának pécsi papsága prédikációiból, írásaiból jól kibonthatjuk. L. erről az alábbi tanulmányt: Tengely Adrienn: A pécsi papság nézetei a nőkérdésről a századelőn. In: Tudomány és kutatás a Klimo Könyvtárban.... i. m. 87–95. o.

[84] L. például Babócsay Pál: Gyümölcsoltó-Boldogasszony ünnepére. A bold. Szűz Mária erényeiről. In: Uő.: Egyházi beszédek az egyházi év minden ünnepére. Kocsi Sándor nyomdája, Pest, 1868. 40–45. o.

[85] Szecskó Károly: A Népújság (1869–1893). Magyar Könyvszemle, 1998. 114. évf. 1. sz. 26–40. o. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00016/0005-e7.html (A letöltés ideje: 2014.12.20.)

Midőn az anyáról van szó: szemeim elé rajzolódik az önfeláldozó szeretet hű képe, mely előtt tisztelettel hajlik meg a fő, mely iránt forró hálával viseltetik a lélek."[86] Kortársa, a szintén egri Magyar Ferenc (1809–1884) katolikus pap, 1860-ban kiadott *Menyekzői repkény* című prédikációjára a későbbi években is hivatkoztak, ami világosan mutatja, hogy hittársai egyetértettek a szövegben foglalt gondolatokkal. Ő azt fogalmazta meg, hogy az a nő, aki nem hívő, egy szörnyeteg, és „kétes gyámola a férjnek, s már az oltár előtt is gyanus hűségü; soha sem szereti ő férjét, hanem csak önmagát s a maga pillanati gyönyörét; szilajkodik az örömben, kétségbeesik a fájdalomban."[87] A feleség, az anya dolga a hitszónokok szerint nem csupán a család összetartása, hanem a férj vigasztalása és támogatása is, ahogyan például Károly János (1834–1916) Fejér megyei pap és egyházi író, történész[88] 1887-ben megfogalmazta *Esketési beszéd* című templomi szónoklatában: „Ha férjed homlokára a gondok vésnek barázdákat – a te kezed simítsa el azokat; ha küzdelmeiben kimerülve, az emberekben csalódva, reményeinek romjai felett már-már összeroskad – a te szerető karjaid emeljék őt fel szíved magaslatára..."[89] Ahogyan Tengely Adrienn Pécs városa esetében feltárta, az is gyakran előfordult, hogy egy-egy valóságos asszony, egy széles körben ismert anya vált keresztény kortársai példaképévé. A kutatónő szerint ez a nő a XIX–XX. század fordulóján a dél-magyarországi városban az országbíró, egy

[86] Vincze Alajos: Gyümölcsoltó B. asszony ünnepére. In: Válogatott magyar katholikus egyházi beszédek gyüjteménye. II. k. Szerk.: Pátkai (Seidel) Pál. Székesfehérvár, Számmer Imre, é. n.

[87] Magyar Ferenc: Menyekzői repkény vagy a boldog házasság alapja s feltételei. Az egri főtemplomban kétrendbeli egyházi beszédben hirdette M. F. Eger, Érseki Lyceumi könyvnyomda, 1860. 6. o.

[88] Életrajzi adatait és művei listáját l. az alábbi honlapon: http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10355.htm (A letöltés időpontja: 2014.12.19.)

[89] Károly János: Esketési beszéd. In: Uő.: Vegyes egyházi beszédek. I. Budapest, Talabér János, Hunyadi Mátyás Intézet, 1887. 119. o. (Megjegyzések: 1. A mű II. kötete 1890-ben jelent meg Székesfehérváron. 2. Károly János más beszédeket is tartott a keresztény házasságról, nyomtatásban megjelent még a következő: A keresztény család a házasságban. Sennyey Béla báró és Nádasdy Julia grófnő esketése alkalmával mondott Budapesten. Székesfejérvár, 1890.

baranyai földbirtokos felesége, Majláth Györgyné (született Prandaui Hilleprandt Stefánia) bárónő (1832–1914) volt[90], akinek életéről halála után Döbrössy Alajos kanonok a helyes, keresztényi szellemű női életvitelre példát adó könyvet is írt.[91]

Annak ellenére, hogy a századforduló táján a hazai nők száz- és százezrei is megjelentek az otthoni magánszférán kívüli életterületeken, a korabeli férfi és női szerzők nagy része úgy vélte, hogy a családi élet minőségéért és a gyermeknevelés sikerességéért, sőt végső soron az erkölcsökért és a nemzet sorsáért leginkább ők a felelősek. Jankovich Reményi Katalin egy 1872-es írásában például ezt kérdezte: „ki készíthetné jobban elő a gyermeket, főképp a leánygyermekeket az élet különféle jelenségeire, mint éppen az anya? Ismerhetik-e a férfiak – a legtudományosabb férfit sem véve ki – a nő benső szívvilágát úgy, mint maga a nő?"[92]

1872-ben a *Vasárnapi Ujság* Sámi Lászlónétól – aki Louis Martin Aimé (1782–1847) eredetileg két kötetben megírt, a Francia Akadémia által jutalmazott művét[93] kivonatolta – közölt egy kétrészes cikket *Az anyák nevelése* címmel. Az írásban az, a korszakban sokat hangoztatott vélemény olvasható, hogy egy ország igazi műveltségi fokmérője az, hogy miként bánik a nőkkel. „Keleten, hol a nők rabszolgák, a régi világ egy része mozdulatlan és eszme nélkül áll: a nyugot az egyenlőség és világosság felé halad, mert a nők szabadok és tiszteletben részesülnek."[94] Összefoglalta továbbá a szerző azt, hogy „bár milyenek legyenek az ország szokásai és törvényei, az erkölcsöket a nők határozzák meg. (...) A gyer-

[90] Tengely Adrienn i. m. (osz. n.)

[91] Döbrössy Alajos: Istenben boldogult özvegy Székhelyi Majláth Györgyné született Prandau-i Hilleprandt Stefania bárónő. Pécs, Dunántúl Nyomda, 1917.

[92] Jankovich Reményi Katalin: A nő hivatása. Családi Kör, 1872. augusztus 18. 739. hasáb

[93] Martin, Louis-Aimé: L'éducation des mères de famille Ou De la civilsation du genre humain par les femmes. 1–2. Gosselin, Paris, 1834. Megjegyzés: a mű 1837-es kiadásának digitalizált változata az alábbi honlapon olvasható: http://openlibrary.org/b/OL23429856M/De_l%27%C3%A9ducation_des_m%C3%A8res_de_famille__ou__De_la_civilisation_du_genre_humain_par_les_femmes (A letöltés ideje: 2015.01.04.)

[94] Uo. 36. o.

mek testi és erkölcsi nevelését ne vegyük ki az anya gondja alól, mert az emberiség leghatalmasabb rugója: az anya szerelme."[95] A cikk a francia szerző nyomán több (francia uralkodókra és antik hősökre vonatkozó) példát is sorolt az anyák óriási jelentőségének alátámasztására. Egyértelműen leszögezte, hogy milyen fontos egy nemzetre nézve az anyák jelleme: megfogalmazása szerint az az egész nemzet jellemévé válik. A keresztény gondolkodók szerint a nők legfontosabb eszményképe Mária, róla és más, a Bibliában szereplő nőkről és a történelem szent életű asszonyairól szóltak nőket érintő műveik és templomi prédikációik. Huszár Károly (1824–1901), az igen termékeny írónak is tekinthető[96] Fejér megyei katolikus pap egyházi beszédeinek gyűjteménye például különösen sok, a női léthez példázatokat adó szöveget tartalmaz, köztük az édesanya hivatására, a gyermeknevelésre vonatkozóan tanácsokat adó, Szent Annáról szóló prédikáció. Ahogyan a székesfehérvári katolikus lelkész gondolta: „A nevelés ama szent törvény, melyet Isten az embereknek adott...", és ez „teszi az embert emberré"[97]. Sok más szerzőhöz hasonlóan ő is kiemelte az anyák nagy felelősségét a keresztény nevelés sikeressége tekintetében: „Ker. anyák! Bennetek van minden reményem; ti új jobb, istenfélőbb emberekkel népesithetitek be az országot, az anyaszentegyházat. (...) Az atyai ház az ő világuk [t.i. a gyerekeké]; a te szived az ő menedékök, ha megriasztja őket valami az életben. (...) Az anyák dolga behozni a jámborságot a házba és ápolni. A mely házban nem mutat az anya példát a jámborság – és isteni félelemben, ott nem sokára kevés jóságot lehet találni. Az istentelen, hitetlen férfiu igen utálatos teremtmény; hanem még utálatosb az istentelen, hitetlen asszony..."[98] Egy másik, Szent Dorottya napján

[95] Sámi Lászlóné: Az anyák nevelése. I. Vasárnapi Ujság, 1872. január 28. XIX./4. 36. o.

[96] Műveinek bibliográfiai adatait l. az alábbi honlapon: Magyar Katolikus Lexikon. http://lexikon.katolikus.hu/H/Husz%C3%A1r.html (A letöltés ideje: 2014.12.19.)

[97] Huszár Károly: Történetekkel felvilágosított egyházi beszédek – Magyar- s Erdélyország minden bucsunapjára. Székesfehérvár, Számmer Imrénél, 1873. I. k. 66. o.

[98] Uo. 69. o.

tartott prédikációjában is azt emelte ki, hogy a gyermek anyjától nem csak a „természeti életét" kapja, hanem az erkölcsi, keresztény szellemű nevelés első csíráit is, éppen ezért nem mindegy szerinte az, hogy milyen a leánynevelés, hogy hogyan készítik fel feladataikra a leendő édesanyákat. Így fogalmazott: „Én pedig azt mondom: ha a lányok nevelését megjavitanánk, csakhamar az asszonyt is megjavitanánk, ki az emberiség fájának gyökere. Ha az emberi társaság minden állapotában minden asszony jól neveltetnék, az egész kath. világot megjavítanánk."[99] A keresztény álláspont szerint tehát a vallásos szellemű nevelés és az erkölcsök kialakítása – a gyermek testi gondozása mellett – elsősorban az anyák feladata és felelőssége, és ennek sikerességén múlik az országok és a vallás sorsa is.

Teljesen hasonló gondolatokat vetett papírra *Nőtan vagy az asszonyi hivatás tudománya* című munkájában De Gerando Antonina 1880-ban, amikor ezt írta: „Nevelni, az új nemzedéket az előbbeninél jobbnak teremteni, ez az anyák feladata, kezökben van a haza sorsa."[100] A nőnevelés ügyével elméletben és gyakorlatban is sokat foglalkozó tanárnő művét az alcím szerint a lánynevelő intézetek, felső nép- és polgári iskolák számára, illetve magánhasználatra készítette, mégpedig amiatt, ahogy könyve elején jelzi, mert nem talált egyetlen hasonló témájú könyvet sem, amely szerinte megfelelő ismereteket nyújt a nő rendeltetésének, feladatainak ismertetéséhez. Műve középpontjában az erkölcsi nevelés áll, enélkül De Gerando Antonina szerint nem teljesíthetők jól az anyai kötelezettségek sem, és a vallásos nevelésnek is erre kell épülnie. Szerinte a „család lelke az asszony, kit a természet maga a szeretetnek és önfeláldozásnak teremtett. Innen aztán hatalma. Nem csak a gyermeknek sorsa, de még a férfié is e gyönge nő kezében van."[101] Könyve nyolcadik, *A nő mint anya* című fejezete már bevezető mondatában a nő „legszentebb, legmagasztosabb hivatásá"-nak nevezi az anyaságot. A szerző szerint az erkölcsi nevelést csakis az anya adhatja meg igazán gyermekeinek, a testi és a szel-

[99] Uo. 164. o.
[100] De Gerando Antonina: Nőtan... i. m. 8. o.
[101] Uo. 15. o.

lemi fejlesztést lehet csak sikeresen másokra bízni, de valójában az anya fő kötelessége a nevelés.[102] A fejezet tartalma valójában gyermeknevelési tanácsok egész sorozata, olyanoké, amelyek a XIX. század végén számos neveléstani, gyermekgondozási és egyéb műben szintén megfogalmazódtak.

Nők világa című könyvében Szabó Richárd is úgy vélte, hogy a nők legfontosabb feladata az anyaság, a gyermeknevelés, kötete utolsó levelei erről a témáról íródtak.[103] Hasonlóan gondolkodott M. Kalocsa Róza, aki szintén úgy fogalmazott, hogy a nők legfontosabb feladata a gyerekeik nevelése, sőt ezt tulajdonképpen *egyedül* az édesanyák felelősségeként említette. Ezt írta: „A gyermek helyes nevelése első és fő kötelessége az anyának, amely elől minden más érdeknek hátrálnia kell, mert legtöbb esetben az anyai nevelés hinti el a gyermek jövendő boldogságának magvát, az anya felelős érte, hogy gyermekéből áldozatkész családtag, jó honpolgár és becsületes ember váljék."[104] Kifejtette, hogy mennyire fontos az édesanya személyes példaadása, a saját jellemének nemesítése, hibáinak javítgatása. Ugyanezt emelte ki többek között írásában egy másik korabeli szerző is: „Míg tehát az anya nem szűnik meg gyermeke, férje, mások előtt a képmutatót, hízelgőt adni, addig falra hányt borsó minden szava, gyermekénél siket fülekre talál. Így nem nevelhet a gyermekből nyílt, őszinte, igaz embert. Tisztességes rendszeretetet, pontosságot, elővigyázatot, előzékeny viseletet, igazmondást, tisztességes beszédet mind-mind az anyjától kell, hogy elleshesse a gyermek. Csak így fogja ezeket megtanulni, megszeretni, megtenni. Szoktatni kell erre. (...) a szoktatás előfeltétele pedig a példaadás. A gondos anya sokat ad magára, számot vet minden tettével, jó példával jár elöl; sűrűn fordul meg a gyermekszobában, intéz, óva ápolja, rászoktatja ama követendő jókra, miknek ő eleven példája..."[105] A Nemzeti Nő-

[102] Uo. 64–65. o.

[103] Szabó Richard: Nők világa... i. m. 107–110. o.

[104] M. Kalocsa Róza: Az anya. Családi Kör, 1875. május 28. 493. has. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) A nő és hivatása II. i. m. 71. o.)

[105] Szöllősi Jenő: Anyák hibái. Tanügy, 1895. aug. 1. és szeptember 1. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) A nő és hivatása II. i. m. 81. o.)

nevelés egyik 1898-as cikkében hasonló gondolatokat fogalmazott meg a szerző, Krompecher Irén. Kifejtette, hogy az anyaság a nők „szent kötelessége", és nekik kell igazságra, engedelmességre, hitre nevelni a gyermekeket. Erre nem tartotta igazán megfelelőnek sem a felfogadott neveőnőket, sem pedig a férfiakat, ez utóbbi véleményét így indokolta: „Hogy a nők a gyermeknevelésre hivatottabbak a férfiaknál, az bizonyításra nem szoruló állítás. Hiszen maga a természet is erre utalja az anyát, bármily állású legyen is az."[106]

Ez a szemlélet az 1896-os II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus előadásaiban is gyakorta megjelent. Például Geőcze Sarolta (1862–1928) is – aki a nőnevelés, a női műveltség emelésének lelkes szószólója volt – azt mondta egyik előadásában, hogy „az élet arra tanít, hogy a családok boldogulásának vagy romlásának főtényezője a nő. Megesik olykor, hogy a családot a családfő szenvedélye: a kártya, a bor vagy egyéb juttatja a tönk szélére; csakhogy ez kivétel. Okos, munkás, kötelességérző asszony még az ő gyenge férjét is vissza tudja terelni a kötelesség útjára; s a tiszta lelkű, vallásos, munkás, kötelességérző nő körül valami oly tiszta erkölcsi légkör képződik, a melyben a szenvedély meg nem él; a melyben a férfiúi lélek is megtisztul; az ily nő férjét mindig vissza tudja téríteni elhagyott tűzhelyéhez (...) Az ilyen anya mindig el tudja hinteni gyermekei lelkében a jó magot; s az ilyen anya gyermeke nem lehet sem önző, sem vallástalan..."[107] Geőcze tehát mindenért a nőt tette felelőssé többszörös értelemben a családi életet illetően. A kacérkodó, zsúrokra és partikra járó, „modern" asszony „típusát", akinek a gyermek nyűg, és csak a szórakozások érdeklik, az előadónő a „régi", a hagyományokhoz ragaszkodó, önzetlen és önfeláldozó nőhöz hasonlította. Határozati javaslatában még a fentebb idézett gondolatoknál is karakteresebben fogalmazott: „Mondja ki a kongresszus, hogy tekintettel ama körülményre, hogy a család alapítás nehézsége, valamint a

[106] Krompecher Irén: Anya és nevelőnő. Nemzeti Nőnevelés, 1898. február XIX./2. 81. o.

[107] Geőcze Sarolta: A leányok erkölcstani nevelése az iskolában II. In: A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I. kötet i. m. 1219. o.

családi kötelékek bomlása, de a többi társadalmi bajok, talán az öngyilkossági esetek szaporodása, stb. sőt a sikkasztások is nagy részben a nők erkölcsi nevelésében gyökereznek, kívánatosnak tartja, hogy a nők nevelésével foglalkozó tényezők az egész vonalon működésükben a fősulyt a nők erkölcsi nevelésére fektessék."[108] Szerinte a fő probléma ugyanis az, hogy a lányokat nem arra nevelik, hogy tűrjenek és uralkodjanak a vágyaikon, és a szülőknek az iskolával együttműködve ki kell fejleszteni a lányok kötelességérzetét. A kongresszus Családi nevelési szakosztályában Komócsy Józsefné mindehhez még azt tette hozzá, hogy a gyerekek képzőművészeti nevelése is az édesanyák feladata, mert „az ő műigényei szerint formálódik az egész háztájék arczulata, ő képes azt lakályossá és vonzóvá tenni és a mit nagyon akar - valljuk meg őszintén - annak még a férj oppozicziója sem bir soká ellenállni..."[109]

A tanító- és tanítónőképzők számára kiadott *Olvasókönyv* Gyulai Pál egyik, Vörösmarty Mihály édesanyjának bemutatását nyújtó írásával próbálta megjeleníteni a növendékek előtt az „ideális anya" képét, a költő verséből (az 1847-ben írt *Szegény asszony könyve* című) vett idézettel alátámasztva Csáty Anna jószívűségét, takarékosságát, ugyanakkor nehéz sorsát.[110]

A korábbi keresztény írásokból és prédikációkból már ismert nőideál, a Szűzanya követésének fontossága is töretlenül jelen volt a XX. század elején a keresztény nyomtatott művekben. Jeney Ernő 1902-ben kiadott *Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek* című prédikációgyűjteményében az áll, hogy kora asszonyainak meg kell tanulniuk Mária erényeit.[111]

[108] Uo. 1223. o.

[109] Özv. Komócsy Józsefné: A művészeti nevelés a családban. In: A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I. kötet i. m. 320. o.

[110] Gyulai Pál: Vörösmarty anyja. In: Kiss Áron - Komáromy Lajos - Péteffy Sándor (szerk.): Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára... i. m. 183–186. o.

[111] Jeney Ernő: Boldogasszony fogantatása ünnepére. In: Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek. Győr, Győregyházmegyei Könyvsajtó, 1902. 1–10. o.

A nő a magyar közmondásokban című, fentebb már idézett 1903-as cikk több más téma mellett az anyaság kérdését is érintette. A szerző szerint a nő hivatása szerint anya, hitves és háziasszony, és ezek közül a legszebb és legnehezebb az anyai hivatás. Bár az író elismerte, hogy ez mindenütt a világon így van, hazafias pátosszal emelte ki, hogy „ez a szó, »édes anyám« oly jellemző arra a benső viszonyra, mely a magyar anya és gyermeke között van, hogy nincs más nyelv a földön, mely ezt hasonló gyöngédséggel ki tudná fejezni."[112] Több, az anyával kapcsolatosan megfogalmazott – zömmel negatív tartalmú közmondás után – a cikk anyasággal összefüggő fejtegetései ezzel a közmondással zárulnak: „Okos asszony nem marad gyermek nélkül."[113]

A cikk kiemelte még azt, hogy a világon sehol olyan jó háziasszonyok nincsenek (!), mint Magyarországon, a megfogalmazás szerint ez „nemzeti vonás". A magyar nőt ez az erény a szerző szerint „megkülönbözteti más nemzetek jó gazdasszonyaitól, mert míg például a német „Hausfrau"-nak jellemében mindig van valami fukar, a francziáéban van valami a nagyvilági dáma vonásaiból"[114], addig a jó magyar háziasszony bár takarékos, de vendéglátó, adakozó is ugyanakkor, továbbá körültekintő, dolgos és szorgalmas. „Legelőbb kel s utoljára fekszik, férjének, „urának" minden kívánságát szemén olvassa le, gyermekei nevelését nem hanyagolja el s e mellett konyhában és éléskamrában, pinczében és istállóban megfordul; okos, szelid, ha kell, szigorú módon kormányozza egész háza népét."[115] A cikk tulajdonképpen mindvégig tartja ezt, az Ószövetség (például a Példabeszédek könyve) háziasszony-képével szinte betű szerint megegyező nőábrázolást a magyar nők vonatkozásában. (Ezt csak erősítette a hazai nők mély vallásosságának kiemelése.)

A nő mint feleség is számos magyar közmondás tárgya, és a cikkíró talán ezeket mutatja be leghosszabban, kiemelve, hogy a jó

[112] Relkovič Mita: A nő a magyar közmondásokban I. Nemzeti Nőnevelés, 1903. február-március, 24./2–3. 121. o.

[113] Uo. 122. o.

[114] Uo. 122. o.

[115] Uo. 122. o.

feleség nagy áldás, de nagyon kell is rá vigyázni. A nő és férfi viszonyáról szerinte nem annyira a „feleség" szó, sokkal inkább az efféle mondások tanúskodnak: „Az asszonynak alább egygyel", illetve „Előbbre való a süveg a kontynál".[116]

1911-ben, amikor a *Nemzeti Nőnevelés* egyik cikke – az 1908-as iskoláztatási adatokra támaszkodva – a mintegy hárommilliós női analfabétizmus adatait és következményeit elemezte, a szerző, Sebestyénné Stetina Ilona áttételesen tulajdonképpen megfogalmazta azt, hogy miben is látja a nők (legalábbis az alsóbb társadalmi rétegek asszonyainak) legfontosabb kötelességeit. Azt írta, hogy az ő tudatlanságuk, babonás gondolkodásuk azért probléma, mert így „a maguk és családjuk egészségének megtartásáról, megvédéséről, gyermekeik gondozásáról, ápolásáról halvány fogalmaik sincsenek", s ebből „a nemzet életét és erejét fenyegető komoly veszedelmek származhatnak".[117] Kiemelte, hogy ezen a leány-ismétlőiskolák hálózatának teljes kiépítésével és iskolán kívüli háztartási, gazdasági, egészségügyi tanfolyamokkal, tanító(-nő)k által tartott népnevelő előadásokkal, közművelődési egyesületek szervezésével lehetne segíteni, hiszen az újabban szervezett leány-középiskolák, illetve az egyetemek csak egy szűk kisebbség számára jelentenek művelődési, előrelépési lehetőséget. Más, korabeli források tartalmával összevetve ezt az írást, világosan kitűnik, hogy a magyarországi női népesség nagyobb hányadáról a korszakban úgy gondolkodtak, hogy ők a családok összetartói, a gyermeknevelés igazi felelősei, rajtuk áll a nemzetépítés, az ország erősítése, a „nemzetmentés".

A XX. század elején a Feministák Egyesületében többször is hangzott el olyan előadás, amely – fordított módon – szintén ugyanerre, vagyis az anyák, a nők otthoni kötelezettségeire utalt. Egy 1909-es felolvasásában Ungár Dezsőné így fogalmazott: „a családanyának a társadalomban csak kötelességei vannak, el-

[116] Uo. 123. o.

[117] Sebestyénné Stetina Ilona: Nőnevelés – nemzetnevelés. Nemzeti Nőnevelés, 1911. január XXXII/I. 3. o.

lenben jogai nincsenek. Őt terheli a gyermeknevelés, a háztartás gondja és sok más egyéb kötelezettség, amellyel szemben valóban igazságtalanság a teljes jogtalanság."[118]

Felvilágosító művek a gyermekgondozásról és nevelésről

Az ezekhez hasonló munkák mellett a kötelező iskoláztatás bevezetése nyomán a XIX. század utolsó negyedében inkább az olyan művek száma nőtt hazánkban, amelyek szerzői a kisgyermekek testi neveléséhez, a csecsemőkori ápolásához, a szoptatáshoz adtak tanácsokat az édesanyáknak.[119] A fővárosban adták ki például 1876-ban Wittmann Lázár *A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra* című könyvét.[120] Az egészséges kisgyermek testi ápolásával kapcsolatosan ez a könyv – hasonlóan a korábban megjelent szakmunkákhoz – az alábbi fejezeteket tartalmazta: a kisgyermek bőrápolása, ruházata, fekhelye, tápláléka, a szoptatás, dajka, fogzás, elválasztás. E tárgyköröket azonban alaposabban, bővebben tárgyalta a szerző, mint elődei. Ez is javarészt a századvégre óriási fellendülést megért orvostudomány eredményeinek volt köszönhető, és e tételt látszik igazolni olyan új témák tárgyalása a könyvben, mint például a „védhimlőoltás". A könyv második fele – szintén a gyermekgyógyászat nagymérvű fejlődésének köszönhetően – a beteg gyermek ellátására, táplálására vonatkozó jó tanácsokat tartalmazott. E részben megtalálhatjuk – és mai szemmel nézve különös érdeklődésünkre tarthat számot – a pépek, gyógyfürdők, helyes étrendek, gyógyszerek és lázcsillapítás bemutatását. Wittmann hosszasan boncolgatta művében a dajkaság intézményét, igazoló okmányokat követelt a pénzért szoptató

[118] Ungár Dezsőné: A nők választójoga az anya szempontjából. Nemzeti Nőnevelés 1909. január-február XXX/I-II. 87. o.

[119] L. például az alábbi műveket erről a témáról: Pukánszky Béla: A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben. Pécs, Iskolakultúra, 2005.; Kéri Katalin: A Nagyenyedi Bethlen Könyvtár kisdedneveléssel foglalkozó könyvei. Egészségnevelés 1997/2. 93–96. o.

[120] Wittmann Lázár: A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra. Budapest, 1876.

nőknek, hogy a gyermek táplálását jól láthassák el. Amíg ez nincs, a dajkák nem szoptatnak, írta Wittmann, hanem „... tehéntejjel, kenyérrel, burgonyával, szopózacskóval, (...) mákfőzettel jól tartatik (t. i. a gyermek). Igy elszundikál; a beálló hasmenésre nincs tekintet; pedig emiatt vagy a falun megy tönkre, vagy elsatnyult állapotban hozatik vissza az anyának."

Jóllehet, a korszak szakmunkái[121] szinte egybehangzóan kiemelték az anyatejes táplálás jelentőségét, esetenként nehézkes volt a szoptatás, a bérdajka fogadása pedig nehezen megoldható, sok problémával járó feladat volt, miként a fenti idézet is mutatja. Éppen ezért fontos segítséget jelentettek a szoptatni nem tudó édesanyáknak a gyermek-tápszerek. 1909-ben a „Nestlé-liszt" kiválóságát bizonyítandó, az alábbi „olvasói levél" jelent meg az Új Idők hirdetés rovatában, egy Szabolcs megyei asszony tollából: „Négygyermekes családanya vagyok s mind a négy gyermekemet emberi tej kizárásával mesterséges uton az Ön gyermektáplisztjével neveltem fel. Mint gyógyszerész hitvesének módomban állott különféle táplisztet ismerni, de örömömre szolgál Önt a felől biztosíthatni, hogy egyedül az Ön táplisztjében nem csalódtam. (...) Én körülbelül 220–250 doboz Nestlé-lisztet használtam el gyermekemnél és igy az eredmény tekintetében feljogosítva érzem magam kritikát gyakorolni. (...) Fogom is használni kis fiamnál továbbra is, de minden ösmerősömnek mindenkor nyugodtan fogom ajánlani..."[122] Egyes források azt mutatják, hogy a korszak orvosai nem minden esetben értettek egyet az ilyen fajta gondoskodással. Leszner Rudolf például egy 1902-es tanulmányában azt fogalmazta meg, hogy az egészséges anyától meg kell követelni, hogy gyermekét maga szoptassa. Szerinte ez az anyák legfőbb társadalmi kötelessége, amelynek teljesítése gyermeke erkölcsi életé-

[121] L. például: Horváth Elek: Orvostudori értekezés a szoptatás kötelességéről. Dissertatio inaug. med. de officioe lactationis, Pest, 1833.; Dubay Miklós: Miért szoptassa az anya önmaga gyermekét? (A »budapesti orvosi kör« által jutalmazott pályamű.) Budapest, 1887.; Berger Ignácz: A csecsemő táplálltatásáról és azon káros hatásokról, melyek a nőre háramolhatnak, ha az nem szoptat, habár egészsége azt megengedné. Népszerű dolgozat gondos anyák számára. Budapest, 1889. stb.

[122] Uj Idők 1909. július 25. XV/30. 88. o.

re is kihatással lesz. Szenvedélyes hangon ítélte el a gyermeküket nem szoptató nőket: „az emberek, úgy látjuk, igen gyakran czuczlit dugnak a gyermek szájába s idegen tejjel táplálják, vagy éppen mesterséges keverékkel, Nestle-féle liszttel, vagy hasonló mással tömik meg gyomrát. Pedig nem emberi felsőbbségük bizonyítéka, ha kulturánkból folyik is, hogy a gyermekeket anyjuk nagyobb megterhelése nélkül is fölnevelhetjük, a mintogy az sem nemesbedett erkölcseink példája, hogy az anya kötelességét más személlyel fizetésért végeztetjük."[123] 1909-ben kiadott könyvében[124] Berend Miklós szintén írt a mesterséges táplálás hátrányairól is.

A család, a szülők számára több könyv és cikk közölt helyes nevelési, viselkedési mintákat, ahogyan 1878-ban Cseh Károly is, aki *Egészségügyi levelek egy anyához*[125] című művében 59 levélben fordult a testi és lelki nevelés problémáival az édesanyákhoz. Könyve rendkívül sokrétű, figyelme szinte mindenre kiterjed, levelei érdekesek, és műve olvasását tárgymutató könnyíti meg, amelyben – számos más fogalom között – az alábbiakkal találkozhatunk: tej, táplálék, szoba, testalkat, ruházat, terhesség. A témák tehát a „régiek", tárgyalási módja, választott műfaja: a levél azonban Cseh Károly munkáját érdekes, újszerű olvasmánnyá tette.

A századfordulóhoz közeledve mind jobban szaporodtak a hasonló könyvek. 1897-ben adták ki fordításban Braidwood Murray Peter *Anyák tanácsadója és útmutatója gyermekeik ápolásánál*[126] című, eredetileg 1874-ben megjelent művét. Témakörei a fentiekben tárgyalt könyvekével szinte megegyezőek, kötete értékét emeli, hogy azt olyan mellékletekkel látta el, amelyek kétségkívül hasznosíthatók voltak a mindennapi gyermekápolásban: táblázatban fog-

[123] Leszner Rudolf: Az anyatej. Természettudományi Közlöny, 1902. 34. kötet 50. o.

[124] Berend Miklós: A szoptatás, a mesterséges táplálás és a csecsemőkori bélbajok. Az egészség könyvtára VII. Budapest, Franklin, 1909.

[125] Cseh Károly: Egészségügyi levelek egy anyához. Budapest, Busehmann F. Nyomdája, 1878.

[126] Braidwood Murray, P.: Anyák tanácsadója és utmutatója gyermekeik ápolásánál. Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1897. A mű eredeti, angol kiadásának adatai: Braidwood, Murray Peter: The Domestic Management of Children. London, Smith Elder, 1874.

lalta össze például az életkor és a súlygyarapodás összefüggéseit. Írásán mindvégig jól látható, hogy orvosi, biológiai és technikai felfedezésekben, újításokban jártas, olvasott szakember volt, erre utalnak hasonlatai is, mint ezt az alábbi idézet is bizonyítja: „Az ujszülött csecsemőt olybá tekinthetni, mint egy tömb élő földanyagot, mely különféle alkatrészekből (sejtszövetekből) áll s melyet, helyes gondozással, egészséges lénnyé lehet fejleszteni, de viszont igen egyszerű eszközökkel fokozatosan hirtelen is meg lehet semmisíteni."[127] A könyv összefoglalja az anyák kötelességeit, melyek közül az első, hogy önmaguk egészségére vigyázzanak, a második, hogy gyermeküket tejjel és meleggel lássák el, a harmadik pedig, hogy gyermekük egészségére felügyeljenek.

A kicsik és nagyobbak otthoni foglalkoztatását szolgálták a századfordulón már mind nagyobb számban kapható gyermekjátékok, mese- és ifjúsági könyvek[128] illetve újságok. A gyermekirodalom külföldi remekei mellett a századfordulóra elkészült Benedek Elek *Székely Tündérország* (1885) című mesegyűjteménye és egyik legjelentősebb műve, az öt kötetben kiadott *Magyar mese- és mondavilág* (1894–1896), 1902-ben útnak indult Sebők Zsigmond *Mackó ura*[129] és Móra Ferenc *Az aranyszőrű bárány*[130] című műve.[131] Több más neves hazai író és költő is készített ebben az időszakban remekbe szabott ifjúsági regényeket, gyermekverseket és ismeretterjesztő munkákat. Ezek mellett a *Kis Újság*, a *Jó Pajtás*, a *Hasznos Mulattató*, a *Vasárnapi Ujság* melléklapjaként 1873-ban indított, Beniczky Irma-szerkesztette *Kis Vasárnapi Ujság*, a Pósa Lajos és Benedek Elek alapítószerkesztők által gondozott *Az Én Újságom*,

[127] Uo. (osz. n.)

[128] L. Komáromi Gabriella: Elfelejtett irodalom. Fejezetek a magyar gyermek és ifjúsági próza történetéből. 1900–1944. Budapest, Móra, 2005.; Drescher Pál: Régi magyar gyermekkönyvek (1538–1875) Budapest, A Magyar Bibliophil Társaság Kiadása, 1934.

[129] Sebők Zsigmond: Mackó úr első utazásai. 1902., majd Uő.: Dörmögő Dömötör az országban. 1912.

[130] Móra Ferenc: Az aranyszőrű bárány. Szeged, 1902.

[131] L. erről például: Trencsényi László: Kalauz a reformpedagógiák tanulmányozásához. In: Reformpedagógiai olvasókönyv. Szerk.: Uő. Budapest, 1993. 10. o.; Fülöp Géza: Olvasók, könyvek, könyvtárak. http://posalajos.com/pdf/mek.oszk.hu_fulop_geza.pdf (A letöltés ideje: 2014. 12. 25.)

a már említett *Magyar Lányok* és más lapok[132] is számos hasznos olvasnivalót nyújtottak a gyerekeknek.

Népességszabályozás; csecsemő- és gyermekvédelmi intézkedések a századfordulón

A gyermekápolási szakkönyvek hazai kiadására éppúgy, mint az egészségügyi hálózat kiépítésére, a felvilágosító munkára a XIX. század végén Magyarországon égető szükség volt, hiszen a korabeli statisztikák és elemzések szerint európai viszonylatban kimagaslóan nagy volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, aminek fő okai között a szakemberek, például egy cikkében Szigethy Karolina, az alábbiakat jelölték meg: „a szegénység, a tudatlanság és babona, a táplálás módja, rossz ápolás, rossz levegőben tartás".[133] Ő idézte azt az adatot is, amely szerint 1000 öt éven aluli gyermekből Magyarországon az 1870-es évek végén átlagosan 411 halt meg. Más szerzőkhöz hasonlóan ő is aláhúzta a szoptatás jelentőségét: „Minden anya, ki fizikailag képes gyermekét szoptatni, s ezt fontos ok nélkül bármi ürügy alatt elmulasztja, bűnt követ el gyermeke ellen, mert egészséges anyának a tejét a világnak semminemű tápláléka sem pótolhatja".[134] Nem csupán a csecsemő- és gyermekkori halálozások száma, hanem a gyakori magzatelhajtások is aggasztották a kor gondolkodóit.

A dualizmus korszakának második felében több ízben is születtek olyan jogi rendelkezések, amelyekkel a törvényhozók igyekeztek ezeknek elejét venni. 1901-ben például betiltották valamennyi olyan készülék és szer forgalmazását, amelyek a női termékenység meggátlását szolgálták.[135] A rendelet indoklásaként a miniszter azt emelte ki, hogy az ilyen eszközök ártalmasak az egészség-

[132] Erről a témáról l. például: Kocsy Anikó: Forgó bácsi, Benedek apó meg a többiek. A gyermek- és ifjúsági lapokról röviden. http://www.epa.oszk.hu/01300/01367/00027/kocsy.html (A letöltés ideje: 2014. 12. 25.)

[133] Szigethy Karolina: az anyák és a gyermekhalandóság Magyarországon. Nemzeti Nőnevelés, 1882. február VI. 484–487. o. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) A nő és hivatása II. i. m. 76. o.)

[134] Uo. 77. o.

[135] Magyarországi rendeletek tára, 50981. sz. belügyminiszteri rendelet. Budapest, Toldi, 1901. 547. o.

re, sértik a közönség erkölcsi érzékét, és károsak a társadalomra népesedési, és ezáltal közgazdasági szempontból is. Az 1914:XIV. sajtótörvény szerint sajtóvétségnek számít a gyermeknemzést meggátló vagy magzatelhajtó szerek hirdetése.[136] A magzatelhajtást és művi fogamzásgátlást azonban nem lehetett megszüntetni. Egyes területeken különösen jelentős arányú volt az elvégzett „műtétek" száma, és ezt úgy a korabeli elemzők, mint napjaink kutatói gazdasági okokkal magyarázzák.[137]

A korabeli cikkek szerint a városokban munkát vállaló nők megélhetési gondjaik miatt éltek a magzatelhajtás különböző módszereivel, bár sokan közülük házasságon kívül is világra hozták gyereküket, akik nem egyszer az árvaházakban, az országos menhelyek egyikén kötöttek ki. Éppen ezért fontos lépés volt, hogy 1901-ben komoly gyermekvédelmi intézkedéseket hoztak hazánkban, és ennek nyomán, 1905-ben megalakult az országos Gyermekvédő Liga.[138] 1908-ban 18 gyerekmenhely működött Magyarországon, és 1909-ben – a sajtó jelentése szerint – megérkezett a menhelyre az 50 000. gyermek.[139]

A szélsőséges adatok, a gyermekvállalással- és neveléssel kapcsolatos problémák ellenére is – az általunk vizsgált korabeli források alapján – megfogalmazható, hogy a XIX. század végi Magyarországon az itt élő nők (családok) millióinak fontos volt gyermekeik egészségben, tisztességben való felnevelése. Számos forrás tükrözi az anyai odafigyelést, a beteg vagy elhalt gyermekek miatt érzett aggódást, illetve nem múló fájdalmat. Ritka forrástípusként a korszakban még olyan, édesanya által kisgyermeke fejlődéséről írott naplóval is találkozhatunk, mint Teleki Irén

[136] 1914:XIV. tc. 24. § 9/b. pont. Ezer év törvényei. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7270 (A letöltés ideje: 2014. 12. 25.)

[137] Több tanulmány elemzi például egyes baranyai falvak, vidékek (Ormánság) ezzel kapcsolatos adatait. Az értekezés szerzője a baranyai református falvak századvégi magzatveszejtési eljárásairól írt a Honismeret, 1995/1. számában, 57–59. o.

[138] E témáról l.: Sarbak Timea: A gyermekkor története Magyarországon a XX. század elején – a Gyermekvédelmi Lap tükrében. Szakdolgozat. Pécs, PTE BTK, 2001. kézirat

[139] Aranyossi Magda i. m. 15. o.

1889-es, kisfiáról, Félixről írott feljegyzései.[140] Ezekből nem csupán gyermekkortörténeti, hanem az anyaságra vonatkozó gondolatokat is bőven kiolvashatunk. Például azt, a korszakban gyakran hangoztatott véleményt, hogy a nők művelődésére azért kell kiemelt figyelmet fordítani, mert így jobban képessé válnak gyermekeik felnevelésére: „Azt szeretném most kikombinálni, hogy amellett, hogy éjjel nappal el nem mozdulok Félix mellől, s minden perczem az övé, azt szeretném elérni, hogy ezen kedves foglalatosság mellett szellemileg fejleszthessem magamat, mert mit érek azzal, ha csak testi ápolásba tudom részesíteni, és majd később nem lehetek számára az a barát, ami óhajtanék lenni."[141]

A XIX. század végén, ha nem is nagy számban, de olyan forrásokra is akadhatunk azonban, amelyek szerzői nem az anyai hivatást tartották az egyedüli útnak a női élet szempontjából. Báró Egloffstein Amália például 1871-ben a *Nők Lapja* hasábjain megjelent cikkében azt írta, hogy a magányosan élő nők iránti igazságtalan társadalmi előítélet „leginkább azon elavult fogalomból ered, hogy a nő egyedüli hivatása nőnek és anyának lenni".[142] Szerinte az ember értékének igazi fokmérője nem lehet más, mint hogy hasznos tagja-e a társadalomnak. A korszak fontos, a nőnevelés ügyének előmozításához alpvető, bár sokak által vitatott érvet tett hozzá gondolataihoz, amikor kihangsúlyozta, hogy a férjhez nem ment nők is „a honnak, a közjónak, a társadalomnak hasznos, becsülésre méltó tagjai"[143], és úgy gondolta, hogy a velük kapcsolatos előítélet magától el fog múlni.

Ugyanabban az évben Illésy György könyvében[144] azt írta, hogy bár a családban és háztartásban valóban „speciális rendeltetései" vannak a nőknek, és ettől nem is lehet teljesen elvonni, viszont a nő rendeltetését egyesíteni lehet az ember rendeltetésével. Szerin-

[140] L. erről: Borbíró Fanni: Félix – egy szerencsés gyermek első fél éve. In: Évek és színek... i. m. 49–57. o.

[141] Uo. 54. o.

[142] Báró Egloffstein Amália: Igazságtalan előítélet. Nők Lapja, 1871. március 22. 66. o.

[143] Uo. 66. o.

[144] Illéssy György: A nők munkaképessége és munkajoga különösen szellemi téren... i. m.

te teret kell nyitni a munkában és tanulásban azoknak a nőknek, akik ezt össze tudják egyeztetni az otthoni teendőikkel, illetve akik kenyérkeresetre kényszerülnek.[145] Ami az anyai életre felkészítést illeti, Illéssy szerint az helytelenül történik Magyarországon, hiszen a fiatal leányokat nem varrással és hímzéssel, folyamatos ülőmunkákkal kell foglalkoztatni, mert ennek csak „meggörbülés, rósz kedély, egészség vesztés, kora hervadás"[146] lesz a következménye. Kora legtöbb más szerzőjétől eltérően, ő arra is utalt művében, hogy mindez a parasztlányokra nem vonatkozik, hiszen ők komoly és nehéz fizikai munkákat végeznek nap, mint nap.

Összefoglalás

A XVII–XIX. század közti időszakban hazánkban is számos írásmű foglalkozott (egész terjedelmében vagy részleteiben) az anyaság, a gyermekvállalás, a gyermekek gondozása és nevelése kérdéseivel. Ezek a források egyértelműen bizonyítják, hogy e tématerületek egymás nélkül nem vizsgálhatók és értelmezhetők, mint ahogyan nem lehetséges gyermekkor-történeti kutatásokat tágabb értelemben vett társadalom- és eszmetörténeti, nevelés- és nőtörténeti alapok és keretek nélkül sem végezni. A feltárt, különböző terjedelmű és műfajú, szerzőiket és közzétételi fórumaikat illetően is igen változatos szövegek eddigi vizsgálata azt hozta felszínre, hogy a XX. század előtti Magyarországon a nők legfontosabb szerepének az anyaságot tekintették, és a gyermekeket világra hozó, őket gondozó és nevelő édesanyákat az elemzett művek szerzői szinte egybehangzóan az egész nemzet, tágabb értelemben az emberiség sorsáért tették felelőssé. Mindezt olyan történelmi korszakokban, amikor a politikai és gazdasági életben egyértelműen

[145] Uo. 5. o.
[146] Uo. 2. o.

főleg a férfiak rendelkeztek széleskörű lehetőségekkel és döntési jogkörökkel. Kutatásaink további célja ennek a dichotómiának az árnyaltabb, forrástani és módszertani szempontból is széleskörűen megalapozott értelmezése.

A tanulmány megjelent:
Tanulmányok a gyermekkultúráról. Szerk.: Bús Imre, PTE IGYK – Gyermekkultúra Kutatócsoport, Szekszárd, 2013. 25–55.

Az írásokat megalapozó kutatások során az eszmetörténet, a vallás-, a művészet-, a sajtó-, az irodalom-, az orvoslás-, a politika-, a könyvtár- és a gazdaságtörténet, az antropológia, illetve a demográfia és a statisztika területéről is merítettünk a téma kifejtését segítő, a leánynevelés és női művelődés egy-egy szűkebb területének megértését lehetővé tevő adatokat.

A források összegyűjtése során lényeges szempont volt a mikrotörténelem, a személyesen megélt múlt emlékeinek a kutatása is. Így került az egyes tanulmányokba számos olyan, nyomtatott vagy kéziratos magánlevelekből, naplókból, memoárokból, önéletrajzi ihletésű irodalmi alkotásokból, útirajzokból vett részlet, amelyek kiegészítik, életszerűbbé teszik, egyes esetekben más megvilágításba helyezik az oktatáspolitikai és eszmetörténeti források lánynevelléssel és női művelődéssel, női élettel kapcsolatos tartalmát.

A problématörténeti csomópont, mint például az olvasási és művelődési szokások és lehetőségek, az anyaságra és a háziasszonyi-gazdasszonyi szerepre történő felkészítés, a *hatás- és recepciótörténeti vizsgálódások* mutatnak rá igazán arra, hogy az újkori lánynevelés és női művelődés történetében melyek voltak a lényegesen új gondolatok és törekvések, hogyan áramlottak korszakról korszakra és országról országra bizonyos alapgondolatok, művek vagy műrészletek. Ezek a kutatások mutattak rá arra is, hogy az újkori Magyarországon és Erdélyben hogyan jelentek meg és miként hatottak külföldi szerzők lánynevelési és nőkről írott könyvei, milyen fordítások és átdolgozások készültek ezekről, illetve hogy mi volt (volt-e?) tipikusan hazai a leányok nevelésében.

ISBN 978 963 693 609 9

9 789636 936099

2450 Ft